

ՓՈՐՁ

ԱՅԳԱՅԻՆ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆ ԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՇԻԷՍ

ՀՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ԿՈՅԵՄԲԵՐ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

Nº XI-XII

ՏՓԽԻՍ

1880

ЛИТ. ШАЛАМОВА.

1891

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS

1200 1200

1200 1200

1200 1200

1200 1200

1200 1200

դուժիւններին, բայց մինչև այդ կէտը միայն լսելով էր, զործով ինքը չէր փորձել, մենք ասացինք, որ մարդամէջ մտնելուց փախչողի մէկն էր նա:

Երեք օր մեր Շահէնը սենեկից դուրս չեկաւ, համալսարան չգնաց. նորան շատ զգալի էր իւր բարերարի կորուստը:

Մինչև այդ վերջին փոփոխութիւնը Շահէնի գլխովը շատ բան էր անցել իւր ուսանողութեան օրից, մի քանի անգամ մայրաքաղաքներում սովորական եղած կոլմնակի փորձանքներ նորան ուզեցել էին խճճել իւրեանց ցանցի մէջ, բայց նա միշտ խոյս էր տուել. նոյն իսկ իւր ընկեր ուսանողները կամեցել էին ուսանողական կեանքին անհրաժեշտ դարձած պայմանների տակ մտնել, բայց Շահէնը զուլսը տակը չէր տուել, իրեն հեռու էր պահել:

Խօսքս անմեղ զբօսանքների մասին է, առանց որոց ուսանողական կեանքը կարծես չի յարմարուում:

Ուսանողը շրջապատուած է այնպիսի հանգամանքներով, որ կամայ ակամայ պիտի կապուած լինի կանացի սեռի ինամատութեան հետ: Նա լուսնի իւր համար այնքան դրամագլուխ, որով հնարք ունենայ իւր ամէն պիտոյքը ժամանակին գնել և հոգալ. փողը ծոցումն ունեցած միջոցն էլ նրան անհնարին է այդ երկրորդական բաներովը պարապել. հարուստներն էլ զժուարանում են մայրաքաղաքների ավենատեսակ զժուարութիւններից իրենց անձը ապահովել, ուր մնաց մի չքաւոր ուսանող, որի ամէն մի կոպէկը հաշուած է. այդպիսիներին իւրեանց նման մի աղքատ բարեսիրտ կին իւր մասների պտղունցով ապրող հանում է մեծ զժուարութիւնից:

Անիդթ ուսանողն իւր համալսարանական պարապմունքի հետ է, իսկ այստեղ մինը կայ, որ պատրաստում, լուսնում, կարկատում, կարուած կոճակը կայնում է, և այս փոքր բան չպէտք է համարել:

Եթէ այդ ամէն բաների համար անկարող ուսանողը փող մոխելու լինի, նա ի՞նչպէս կարող է իւր չնչին ռոճկով, կամ դառն քրտինքով ձեռք բերած ամառականութիւն իւր ամէն կարիքը լրացնել:

Ուսանողն ստիպուած է որոնել այնպիսի մի կացարան, ուր տան տիրուհին, կամ նորա ծանօթներից մէկը կարեկցական տիրաւորենայ դէպի ուսանողական դասը: Եւ այդ կանայքը կան ու հոգում են: Եւ ի՞նչ ասել է պէտք, որ այդպիսի քնքուշ ու զթոս կանայքն ինքեանք էլ կարիք են զգում ուսանողին կողմից մի փոքր

Արքայականական համակրութիւն վայելելու. և ահա սորանից յառաջէ գալիս մի հասարակ կար կարող կնոջ և մի ուսանողի մէջ յայտնուեալ բարեկամութիւն: Իսկ այս ամօթ չէ համարուած ուսանողական շրջանի մէջ. այս չէ նշանակում պարկեշտութեան և չափաւորութեան սահմանից դուրս գալ. անարգանք չի համարուում մի քանի ուսանողների համար երբեմնապէս դժուարամարս դասաստատութիւններով գլուխները ծարնաբեռնելուց յետոյ, մի բաժակ թէյով, կամ մի շիշ գարեջրով ուրախ երեկոյ անց կացնել իւրեանց բարեկամութեամբ հետ:

Ահա այսպիսի թեթիկ զուարճութիւններն են համարուում ուսանողական ընկերութեանց մէջ անմեղ զբօսանքներ: Բնդհակառակն պարսաւելի է այն ուսանողների կեանքը, որոնք պապկեանական մեծամեծ կալուածների ժառանգորդներ լինելով՝ ստանում են միլիոնների հեա խաղացող հայրերից, կամ միլիոնների տակը փորող հողաբարձուներից ահագին դումարներ և ամենազգալի ու շուայլ կեանքի մէջ տողորուելով՝ դէպի կորուստը դիմում: Այդպիսի ուսանողներին կարելի է կոչել լուսաւորութեան անբաղդ որդիք. դրանք ոչ միայն իւրեանց նշանաբանին չեն ծառայում, այլ և շատ անհաւամանութիւնն է կուրս աւարտում և այն՝ մի կտոր վիայաթղթի համար:

Ես անարգանք եմ համարում ուսանող խմբի համար դորանց կեանքը նկարագրելը, ես չեմ ուզում մարդկութեան ապագայ յոյսերի շրջանի մէջ տեսնել այդ ժանտախտներին և նրանց դաստակարգից համարել:

Իմ խօսքս այդպիսիների մասին չէ, դրանք արժան էլ չեն համարում ցած թողնել իւրեանց աչքի միակնի ապակին և ուսանողական նստարանի վերայ իւրեանց հետ մի կարգի նստած մահկանացուն դիտել, որի համար ես շատ ուրախ եմ. թէպէտ բացառութիւն ամէն դասակարգի մէջ միշտ լինում է:

Կարծիք չկայ, որ վերջիններիս հետ ճահէնք ծանօթ էլ չէր լինիլ, նա իւր մեղամաղձոտ բնաւորութեամբը առաջիններիցն էլ փախչում էր, այժմ էլ իւր թշուառութեան մէջ մատծեց ամենեւին յարաբերութիւն չունենալ ոչ ոքի հետ:

ԴԶ.

Լեզուով շատ բան կարելի է ասել, գործելու, ջանք կրպարել:

հեշտ է մտածելը ոչ ոքի հետ յարաբերութիւն չունենալու, բայց այսօր փորդ քաղցած է, գրպանիդ վերջին սև փողն սպառել է. տանդ ժամանակն էլ լրացել է, տանտէրը հիմի ներս կը մտնի, բոպէ աւ բոպէ սպասում ես նրա սառը բարի լոյսին, որ կը նշանակէ կամ տանս վարձը տուր, կամ վերջին ունեցածդ գրաւի տեղ թող ու ինքդ բարով եկար: Միտքդ բեր այս ամէնը և ահա կ'իմանաս Շահէնի դրութիւնը:

Ուրիշ ուսանողների համար սովորական բաներ էին դռքա, նրանք այդպիսի ձախող հանգամանքներից երկիւղ չունէին, նրանց համար ուսանողական տիրուհին մերձաւոր ընտանի ասել է, բայց Շահէնը տեղեակ չէր ոչինչ բանից, մինչև այսօր նա ամբողջ էր իւր բարերարի հետ և առօրեայ կեանքի դժուարութիւններին ծանօթ չէր, նա այսքան միայն զիտէ, որ ամիսը լրացել է, բարերարից փող էր սպասում, մահուան բօթը լսեց: Նա մտաւ տուն, տարածուեց անկողնի վերայ և երեխայի պէս սուգ է անում:

Տան տիրուհին Շահէնի պէս չէր մտածում, նա իւր կեանքը ուսանողների մէջ է անց կացրել, նա գիտէ, որ ուսանողից չպէտք է ձիշդ իւր ժամանակին վարձ պահանջել, նրա ժամանակամիջոցն այն օրն է, երբ կը ստանայ ու ինքն իրեն կը բերի կը վճարի: Այդ պատճառաւ բարի տիկինը մտքովն էլ չէր անց կացրել Շահէնից փող պահանջելը. նա միայն մի բանի վերայ անհանգիստ եղաւ, բոլոր օրը նորա տնկեց նոր ուսանողը տանից դուրս չէր եկել, օրը միտնէլ է ու Շահէնի սենեկումը ճրագ չվառուեց:

Տիրուհին դուռը բաղխեց:

— Ներս մտէք, յուսահատ ձայն տուեց Շահէնն ու մագերը քաշեց. նրա գուշակութիւնները կատարուեցան, տանտիկինը փողի է եկել անկարծիք:

— Ընչո՞ւ ճրագ չէք վառում, հարցրեց տիկինը:

Շահէնը պատասխան չտուեց:

— Ես ձեզ հասկանում եմ, փող չունիք, այնպէս չէ:

— Այո՛, ցած ձայնով պատասխանեց Շահէնը:

Տանտիկինը վազեց ճրագուէ մօմը ներս բերեց:

Շահէնի աչքերի ուռոյցքն իրան մատնեցին:

— Դուք այսօր չէք ծաշել:

Շահէնը լուռ էր:

— Աղջեկ, հեշտայեռը դիր, ձայն տուեց տիրուհին իւր դուռ տերը:

— Ես ինչպէս տեսնում եմ, ձեր աղքատութեան առաջին օրն է, դուք ուսանողական շրջանից դուրս էք ապրել:

— Այսօր միայն կարօտութիւն եմ զգում բարերարիս մահուան պատճառաւ:

— Իսկ ի՞նչ տղայ:

— Արդարեւ խեղճ:

— Իսկ իմ միւս սենեկներում կենող ձեր ընկեր ուսանողները, որոնք վարձեցին ձեզ համար այս սենեակը, չգիտե՞ն ձեր տարաբաղվածութիւնը:

— Ոչ, մենք միմիայն համալսարանական ընկերներ ենք, ես նրանց մէջ երբեք չեմ խառնուում:

— Հարկաւոր է, վճռեց տիկինն ու դուրս գնաց:

Շատ էլ ցանկանում էր Շահինն այս երեկոյ միայն անց կացնել չեղաւ, երեք ուսանողներ՝ միւսնոյն բակի մէջ կեցողներ՝ իւր ընկերակիցներից՝ նորա մօտ մինչև կէս գիշեր ուրախութիւն էին աւելում տան տիրուհու և իւր աղջկայ հետ:

ԴԵ

— Ի՞նչ ես քիթ ու մուկդ երկու գաղ երկարացրել, աշխարհքումս ո՞վ է յաւիտենական ու անմահ, երեկոյեան երգերից ու զուարճութիւններից աչքերն ուռցրած՝ տուն ընկաւ Շահինի մօտ իւր դրացի ընկերներից մինը. միւս առաւօտը, վեր կաց շուտով հազնուիր, համալսարան գնալու ժամանակն է:

— Բայց ես այսօր ուտելու ոչինչ չունիմ:

— Ո՞վ, դու, այսքան հարստութեան տիրոջն ամօթ չե՞ բանի հոգս քաշել, վեր կաց, հազնուիր, գնանք, ահա քո այս օրուան ճաշդ, դեռ մի բան էլ կ'ուտելանայ:

Ուսանողը վերցրեց Շահինի սեղանի վերայից երկու մոմակալներէից մինը և առանց տիրոջ հաճութիւնը հարցնելու մի թերթ թղթի մէջ պատատեց ու վերարկուի զրպանը դրեց:

Շահինը մի հայեացք ձգեց դէպի իւր հատ մոմակալն ու խօսք չասաց, նա մեքենայէս հազնուում էր:

— Շաքար ունի՞ս, հարցրեց ընկերը սուլելով որ և է ուսմանսի մի տողը:

— Փոքր ինչ էկայ:

— Ուրեմն հարուստ ես, վեր կալ ինչքան քեզ կը բաւի, գնանք մեր սենեակը, հեշտայեռը պատրաստ է: Սովորիր, եղբայր, Աստուած քո ձեռքիցն առաւ բարերարիւ, որ քո վայրենութեան եղջերը խորտակուի:

— Բայց շաքար ընձո՞ւ վերցնեմ, եթէ թէյ տալու էք, շաքար էլ կ'ունենաք:

— Ոչ, ներողութիւն բոլոր, մեր ամէն մի կտորը հաշուով է, այսօր դու գրկելով ինձ մի կտոր շաքարից, կը զրկես վաղուան թէյ խմելուց, ասաց ուսանող ընկերն և սառնասրտութեամբ մօտեցաւ Շահէնի թէյի պարագայքին, համարեց շաքարները, վերցրեց երկու կտոր և ասաց, դու մեր երեքիցս էլ հարուստ ես, դու մի շաքարութեան շաքար ունիս, մենք ոչ:

Այդ օրը Շահէնը ճաշեց իւր ընկերների հետ ուսանողական կան կոչուած պանդոկումը:

Նա ոչինչ չվճարեց. այսքան միայն տեսաւ, որ իւր ընկերի գրպանից մոմակալն անց կոցաւ պանդոկապետի ձեռքը, իսկ նրանից մի քանի կոպէկ էլ թղթի մէջ ծրարուած՝ փոխադարձաբար ուսանողին հասաւ:

— Չասացի՞, որ մեզանից հարուստ ես, մոմակալիւ փողեցն այսքանն էլ աւելացաւ, մի շաքար իեանքդ ապահոված է: Բայց ինձ լսիր, սովորիր այս անգի կերակրներին, դու սխալ ես, շատ համեղ պատրաստուած են սրանք:

Ուսանողը փողերը տուեց Շահէնին, որի բերանը այդ օրը ոչինչ չէր մտել:

ԴԸ.

Դու մի վարմանար, սիրելի ընթերցող, եթէ քեզ ասացի, որ Շահէնի բերանն այդ օրը բան չմտաւ. շնորհ բեր ինձ հետ միասին այդ պանդոկը, որի անունը իրենք՝ մեր անհոգ երիտասարդներն են հեգնօրէն ուսանողական կոչել, և կը համոզուիս, որ Շահէնը թէպէտ և եղել է գոհճիկ գեղջուկ, թէպէտ և օրավարձ մշակ, ծառայ, այնու ամենայնիւ չէր կարող մի փոքր նրբացած ճաշակ չունենալ, այնուհետեւ դու չես մեղադրիլ նրան քաղցած ներս մտնիլ պանդոկը և քաղցած փորով դուրս գալու համար:

Մեզ յայտնի է, որ գիւղացին իւր կեանքն անմաքրութեան

մէջ է անցկացնում, նա իւր ձեռքովն է սրբում և շալակովը թափում անասունների աղբը, նա առանց զանազանութեան տեղի նստում է, ուր հանդիպում է, հազնում է աղտոտ հանդերձներ, շաբաթներով դոբժի շատութիւնից երես լուալու ժամանակ և յարմարութիւն չի ունենում, անլուայ ձեռքով ուտում է իւր կերակուրը, և այլ շատ տեսակ անմաքրութիւններ, որոնց հակամէտ է գիւղացին:

Բայց այս պանդոկը մի ուրիշ գարշելի տեղ է, որից ամէն որ կը զզուի. դա մի նկուղ է երկայն ընկած. մի կողմը շինած է հնոցը, ուր և՛ հացն է թխուում և՛ կերակուրն է պատրաստուում. նորա մօտ ժանգոտած կաթսաների ու չուգունների մէջ լցրած են զանազան տեսակ նեխած ու բորբոսնած կերակրներ, փոքր ինչ հեռու մի երկայն կիսաջախձախ սեղան է դրած, որի վերայ ոչինչ պիտոյ չկայ: Այդ միւսնոյն սեղանի վերայ ճաշում են ամենատեսակ մարդիկ, ամէն դասակարգից էլ անխտիր:

Միմեայն սեղանին նայելը բաւական է զզուանք յարուցանել. նոր անծանօթին այս պանդոկը մանեւում: Իմ թշնամիս ոչ տեսնի, ինչ որ այդ սեղանի երեսն է. դու այստեղ նստած ճաշում ես, քո մօտդ արբեցածի մէկը թափել է իւր կերակուրը և հանդարտ սրտով զլուխը մէջը դրած՝ տատանի գիրկն ընկել, շնթռկել: Միւս կողմը, քեզանից ոչ հեռի նոյն սեղանի վերայ թափուած է երեկուանից կամ միւս օրուանից նեխած ու թթուած կաղամբաջուր, որից բարձրացած անուշահոտ բուրումը կարող է մաքառել հօտաւէտ իւղեր վաճառող նորաձև սափրիչի խանութի հետ: Յատակի վերայ էլ մի՛ նայիլ, ապա թէ ոչ, այստեղ դալդ ժամանակի կորուստ կը լինի, դու մի՛ բռպէ էլ չես կարող այս հասարակօգուտ տանը կանգնիլ: Հասարակօգուտ եմ ասում և կատակ չեմ անում, ոչ ապաքէն այս տունը և՛ հիւրանոց է և՛ անտէրների պատսպանարան. չե՞ս հաւատում, աչքդ դարձրու սոյն այս սենեկի դէպի երկայնութիւնը և ինձ հետ միասին ինքդ կը խոստովանիս ապածիս ճշմարտութիւնը: Տեսնում ես այս միսից ու ծխից ապուխտ դարձած և ճանձերի կեղտոտութիւնից ներկուած երկու կարգ միմեանց դէմ շարուած մահճակալները, որոնց ամէն միւսը բաժանուում է միւսից երկուսի մէջտեղը դրած կիսաբեկ սեղանով՝ իւրեանց վրայի երկ՝ երկու անաղեայ ժանգոտ ջրամանով, եթէ ամուր բնաւորութիւն ունիս, մի՛ զզուիլ հիմա մահճիների անդրջըհեղեղեան թանձր կեղ-

տոտութիւնից և կոշտ քաթանի պատանուածքներից դուրս թափուած ու ճանձների համար հանդատութեան տեղ ծառայող մրկած ու բորբոսնած խոտերից:

Եթէ սիրտդ կը բռնի, արի, նստիր այս պանդոկումը, ճաշիր և սքանչացիր մահճակալների տէրերի վերայ:

Պիտի ասեմք քեզ, որ իւրաքանչիւր մահճակալը մի մի բնակարան է, նրանք առանձին առանձին են վարձով տրուում, նրանց վերայ կը գտնես և՛ աշխարհքիս ամէն ճախորդութիւնների վերայ ծիծաղող ամենասուրբ նպատակի համար գլուխը յետ դրած ու ասնող և՛ դրպան կտրող ճարպիկ ու յաջողաճեռն սրիկայ և՛ բազոսի նախկին երգբարդու և՛ Աստղկեան սպասաւոր վնասորականութիւնից արձակուած ապայ և՛ մանկագող զնչու պատու և հասարակական տնեից արտաքսուած Ափրողիտեան ախտից վարակուած, զառածուած և՛ գեղեցկութիւնը կորցրած դեռահաս կին և՛ պարկեշտ ու ամօթխած, բաղբի անողորմ հարուածներին ենթարկուած աղջիկ:

Սիով բանիւ առանց խտրութեան կոչման և պաշտօնի տանուտէին ընդունում է այս տանն իւր թանգագին հիւրերին, խնամում, կերակրում և ծառայում նրանց:

Չկարծես, որ շատ թանգ պէտք է վճարել. ամիսն երեք մանէթով կարելի է նստել, վեր կենալ, ուտել, խմել, քնել, ապրել և եթէ սիրտը կամենայ, միւս աշխարհքն անց կենալ:

Ամառն այցելուների սղութիւն է, մեծապատիւ սրանդոկապետի ամենապատիւ տնկեցներից շատերը բարեհաճում են փողոցներումը պատերի տակին և հրապարակներումը բաց երկնքի քաղցր օդի մէջ էլ անց կացնել, և շատ խելօք են անում, ձմեռներն են այս տան տօնավաճառը, շատ անգամ կարելից տանուտէրը կամելով իւր սրբտացաւ ծառայութիւնն ամէնքին մատուցանել, տեղ չունեցած ժամանակը մահճակալների տակն էլ վարձով տալիս է: Տաք տեղ, ո՞վ չի ցանկանալ մնալ, ի՞նչ հոգ, թէ կուզէ կուզ պիտի մտնի:

Ահա դու նայիր այս այլազան և այլասեռ կենդանիներին, մարդկութեան այս թշուառ մասին, մտիր այն անկիւնում կծկուած ուսանողի դրութեան մէջ, որ աշխատում է լուռով մի քանի անգամ կարդալ, կամ զրել իւր լեկցիան, որովհետեւ առատաւրդի միջակէտում վառուող աղօտ լապտերի ազդեցին տարին մի անգամ է մաքրուում՝ զատկէ զատիկ՝ ի պատիւ մեծ տօնախմբութեան. ուրեմն ուսանողը ժամանակ չունի գիշերը դաս պատրաստելու:

Նայիր ուսանողին, մի րոպէ խորհրդածիր քեզնուքեզ, տես, կարող ես այս զազանական որջի մէջ և ապրել և դաս պատրաստել, տես նորա դրացի մահճակալի վերայ ի՞նչ հանդէս է: Ահա պաշտօնագլուրկ արտաքսուած սպան հիւր է եկել Վեներայի ապաստահներին մէկի մօտ. նրանք երկուսն էլ երջանիկ են այժմ, նրանք զտել են աժանագին օղի պղպեղով թնդացրած և կամ սիւլ ու խա կոչուած Ռուսաստանումը ստորին դասին հանրաժանօթ խմիչքը, նրանք միմեանց կենացն են վայելում, դրկախառնուում են, աղգային սիրերգներ են երգում, մինչև ցմահ իրարու սիրել և և հաւատարիմ մնալ են ուխտում:

Այս ամէկը կատարուում է թշուաւ ըջախոհ երիտասարդ ուսանողի աչքի առջևը, նրան կից մահճակալի վերայ:

Ի՞նչ ունի անկուր խեղճ ուսանող. եթէ կը ցանկանայ մասնականից լինել այս անմեղ գուարձութիւններին, իւր պատուասէր վրացիքը պատրաստ են բաժանել նորա հետ և սիրայի համբոյրներ և՛ օղի և՛ ամէն վայելչութիւն. իսկ եթէ «կողքը հաստ, աղքատ—հպարտ» չի ուզում ընկերանալ ընդհանուր ուրախութեանը, նրանց հօգն անգամ չէ. ամէն մարդ իւր տանն ինքնիշխան է. թող պարոն վայրենին երեսը միւս կողմը դարձնի, սրանք ուզում են ուրախութիւնը կատարեալ անել:

Եւ չեմ կամենում քո լսելքդ փչացնել, դարձաւ ինձ բժիշկս, այսքանը միայն իմացիր, որ Շահինը թէպէտ այդ առաջին օրը ճաշեց այնտեղ, բայց միւս օրը նորա համար սովորական դարձան թէ կերակուրներն և թէ նկուղի կեանքի դարչ պատկերները:

Սի քանի շաբաթից յետոյ այդ պանդոկի մի անկիւնի մահճակալի անկէյն էր ինքը Շահինը և շատ ակտիւանօք ուսում էր սխուռի, կամ ուղղակի անհրաժեշտ Ռուսաստանի գօրօխի կճեպներէից ելած խաշուն:

Այս կերակուրը նոյնպէս հանրաժանօթ է մի կարգի մարդկանց. սխուռը խաշում են, միջուկները առանձին կերակուր են պատրաստում, իսկ կճեպները նորից դնում են հնոցի մէջ, այնքան և՛ փում, որ պարզ ջուրը փոքր ինչ զեւրադոյնի է փոխուում, ապա մի կտոր հօտած խոզի ճարպ են դնում մէջն ու բաժինը մի կօպէկով ցանկացողներին մատակարարում:

ԴԹ.

Շահէնը ժլատութիւնից չէր բնակուում ներքնատան մէջ, նա ստիպուած էր այդ անելու, մենք գիտենք, որ նա ոչ մի բարեկամ չունէր՝ բացի իւր նման շատ քաղցած ուսանողներից:

Ամէն բան գրաւ դրեց Շահէնը, ամէն ինչ ծախեց և մնաց միայն իւր մի ձեռք հագուստն ու գեղեցիկ տաք մուշտակը, որը ոչինչ բանով չէր ուղղում ձեռքից թողնել:

Բայց և այնպէս այս գետնայարկի մէջն էլ Շահէնն իրան լաւ էր պահում, շարունակ ուսանողական, ընկերական ժողովներում գտնուում էր, ազգային կարիքների վերայ էր մտածում և մի մի գիշեր մասնակցելով ուսանողական անմեղ զբօսանքներին, միշտ հեռու էր պահում իրեն գայթակղութիւնից:

Այդ իսկ պատճառով ընկերներից նա կոչուեցաւ ճգնաւոր Շահէն:

Զ.

Ամէն բանի սկիզբն է դժուար, ամէն ինչ կամաց կամաց սովորական է դառնում: Շահէնին հիմա տանելի էր պանդոկը, ասացինք, բայց մի բանի համբերել անհնար էր լինում. նա միջոց չէր ունենում դաս պատրաստելը, իսկ առանց այդ անհրաժեշտ պայմանին ի՞նչ նշանակութիւն ունի ուսանողութիւնը:

— Անթուրթեան համար դեռ չեմ հոգում, մտածում էր Շահէնը, դեռ ծախած ու գրաւ դրած իրեղէններիս դրամներից մնում են, դեռ երկու շաբաթուան ապրուստ էլ ունիմ:

— Դեռ սա շատ կը մնայ իմ պանդոկումս, մուշտակը երկու ամիս էլ կարող է ապրեցնել սրան, խորհում և ուրախանում էր իւր մէջ պանդոկապետը, համբերութեամբ սպասելով մուշտակը ձեռք բերելու երջանիկ օրին:

Այդ յուսովն էր, որ երկու օրը մի անգամ պանդոկապետն իւր խոստմունքից դուրս ներկում էր Շահէնի կօշիկները, որով համալսարան գնալը մի փոքր հեշտանում էր:

ՃԱ.

— Գիտե՞ս ինչ կայ, մի անգամ եկաւ Շահինի մօտ իւր ընկերներից մինը, մեր լուացարարը մի շահաւէտ միջոց է գտել չաց աշխատելու և մենք պէտք է նրան օգնենք:

— Ի՞նչ:

— Մի ծխախոտի խանութ է վաճառուում, որ գնահատուած է 200 մանէթ, մենք այդ գումարը պիտի տանք և գնենք խանութը բարի տիկնոջ համար, նա մեզ կը վերադարձնի:

Շահէնը մի լիաբերան ծիծաղեցաւ, վազուց էր որ այդպիսի կուշտ ու կուռ ծիծաղ չէր եկել նորա երեսը:

— Ի՞նչես դէմքդ ծամածռում, բարկացաւ ընկերը, վճռէ՛նք պիտի տանք գումարը:

— Բայց ի՞նչ օրակցից:

— Հասրա մենք որ քեզ խորհուրդ էինք տալիս ծանօթանալ ուսանողական առանձին կեանքի հետ, ընչո՞ւ չէիր լսում: Եթէ դու մեղանից դուրս չապրէիր, այսօր այդ հարցը չէիր տալ և ծաղրուածանակ լինել մեր ընկերների առաջին:

— Ի՞նչես ասում, քեզ չեմ հասկանում, զրպանումս մանկութուկէս կայ, որով երկու շաբաթ էլ այս գաւառագիղովը պիտի մնայի, առ քեզ տամ:

— Ո՛չ, փող եթէ հարկաւոր լինէր, քեզանից 75 կոպէկ կը հասնէր, ուսանողը պէտք է մի շաբաթուան անպահովութիւն ունենայ, բայց քո մուշտակդ մինչև 15—20 մանէթ կարող է բերել:

— Ես չէի յանկանալ մուշտակս ձեռքից թողնել, ոչ թէ թանկագնութեան համար, այլ իբրև իմ հանգուցեալ բարերարի յիշատակ:

— Տօ՛ւ, խելքի պարկ, ո՞վ է քեզ ասում ձեռքից թող. նախ որ հիմա ամառն է, առանց այն էլ դու պէտք է տաս մուշտակագործին պահպանելու, եթէ չես ուզում յեղից փչանայ և դորա համար առ նուազն երկու մանէթ պէտք է վճարես, երկրորդ՝ որ մենք կը տանենք մուշտակագործի մօտ գրաւ կը դնենք, թէ իրանից փող կը վերցնենք և թէ կը տոխպենք պատտօնանադուրութիւնից՝ զլուխն ազատ պահելու երկիւղիւ լաւ խնամք տանիլ: Դօ մտորա՛ւ մամ ծիծաղ:

Եւ մեր ուսանողը չուղելով շատ խօսեցնել Շահինին, մուշ-

տակը վերցրեց մահճակալի վրայից, ձգեց ուսն և կամենում էր գնալ:

— Բայց 15 մանէթով ի՞նչ գլուխ կը գայ, հարցրեց Շահէնը:

— Քեզ ո՞վ ասաց, որ 200 մանէթը տասնէհնգով կը լրանայ. վեր կաց գնանք Թիւսիկեանցի սենեակը, տես, որքան բան ենք ժողովել. իմ երեք ձեռք փոխնորդից մի ձեռքն ենք մէջ դրել, Գալստեանցի ժամացոյցը, Գաղեանցի իրաւագիրտութեան լեկցիաները, Տէր Գրիգորեանցի հօր ուղարկած կողոպուտի վերարկուն, Բաբայեանցի տանիցն 50 մանէթ էր եկել երկու ամսուան ապրուստ, նրա համար թողել ենք միայն երկու շաբաթուան պաշար, մնացածը ձեռքիցն առել. պակասորդն էլ մի կողմից՝ որը փողով, որը գրաւ գնելու իրեղէններով մեր բոլոր ընկերներից ժողովում ենք. Սաժու մեանցի տան տիրուհին էլ իւր երկու հեշտայեռներից մինն է գրաւ դնում և այդպիսով 200 մանէթը լրանում է: Էս բանումը միայն տմարդի զանուեցաւ Սարգսեանցը. փուչ կենդանին 150 մանէթ չքաւոր ուսանողների անունով ժողոված փողը անաղնուաբար կուլ տուեց, մենք ներեցինք. տարունան մեծ մասն էլ կամ մէկիս, կամ միւսիս մօտ է անցկացնում, որտեղ իմանում է, թէ հեշտայեռ է գրուած՝ ձեռաց հոտով հասկանալով՝ տուն է ընկնում ու տղի նման կաշում, պոկ չի գալիս, մինչև փորը չի լցնում, իսկ այսօր նրա քսակումը մեր տղայքը տեսել են 50 մանէթ և ոչ մի կոպէկ չեն կարողացել վերցնել, նախ ասել է, թէ իրեն համար են ուղարկել Ն. ից, բայց վերջը, երբ շատ նախափել են, խօսքը փոխել է, իբր թէ, չգիտեմ, որ գիւղի՝ թէ քաղաքի նոր բացուած ուսումնարանի համար ուսուսերէն ձեռնարկներ ու ապագայումն աւարտող աշակերտների համար կօկարդներ պիտի ուղարկէ:

Սերոնք էլ այդ ստախօս պարոնի ստոր բնաւորութիւնը վաղուց ճանաչելով՝ վճռեցին, որ այսուհետև մեր ամէնքի դուռը նրա համար փակ լինի և կտրուի նրա հետ ամենայն յարաբերութիւն:

— Ուրեմն քո ասելով մեր լուացարարը յանկարծ վաճառական է դառնալու, հարցրեց Շահէնը:

— Այո՛, այսօր ես ինքս իմ ձեռքովը 200 մանէթ պէտք է տանեմ խանութատիրոջը տամ և մեր բարեսիրտ Վարվառիա Վասիլեանան վաղուան օրից խանութպան պիտի դառնայ: Իսկ էգուց երեկոյ շնորհ բեր նորա մօտ թէյ խմելու. արկին նոր խանութ-

պանը խոստանում է առաջին օրուան տուն եկած փողը ծախսել՝ խանութը շնորհաւորելու համար: Մնաս բարե՛, վաղն երեկոյ անպատճառ գաս ինձ մօտ, միասին գնանք:

Ուսանողը մուշտակն ուսին դուրս գնաց, պանդոկաւերի աշփերը հետը շուեցան:

ՃԲ.

— Պարոն, ասաց միւս օրը խոթողուած դէմքով պանդոկաւերը Շահէնին, դուք պէտք է յիսուն կոպէկ կօշիկ սրբելու վարձ վճարէք:

— Բայց ես այդպիսի մի պայման ձեր հետ չեմ արել:

— Ես էլ կօշկակար, կամ կօշիկ ներկող չեմ, ամէն մի քաղցած ու տկլորի խնամատար չեմ:

— Ես ձեզ չէի խնդրում սրբելու, ինքդ ցանկացար անվարձ այդ քաղաքավարութիւնն անել:

— Շատ խօսիլ չի հարկաւոր, կամ տուէք 50 կոպէկն և մի ամսուան վարձն էլ՝ կանխիկ՝ և կամ ձեզ համար բնակարան գտէք:

— Ընչով կորցրի ձեզ մօտ ունեցած վարկս ու յարգանքս:

— Մուշտակը ձեռքից թողնելով:

Շահէնը մատը կծեց:

— Շատ լաւ, ասաց նա, ստացէք 50 կոպէկը, վաղը կամ միւս օրը կանխիկ ամսականս կը վճարեմ, կամ դուրս կ'երթամ:

ՃԳ.

Վարվառիա Վասիլենայի նոր խանութն առաջին իսկ օր մեծ առևտուր ունէր. նորա յաճորդներն այսօր անընդհատ մտնում ելնում էին. դրացիքը ափշած մնացել էին, շատ նեղ սիրտներ էլ սկսում էին նախանձել և յուսահատիլ, եթէ այսպէս շարունակուելու լինի, իրանք ծանձեր պիտի համարեն. մի օրուան մէջ այսպիսի փոփոխութիւն, երբէք այս խանութն այսքան ելումուտ անողներ չի ունեցել: Բայց եթէ գննելու լինինք նոր խանութպանի դրամարկղը, կը գտնենք որ եկամտի մէջ մեծ զանազանութիւն չկայ, իսկ խանութից արդարեւ բաւականին ծխախոտ վաճառուել է:

— Ինչ կը նշանակէ այս, շուարում ես ընթերցող :
— Կը նշանակէ, որ վարվառիա վասիլենայի այցելուները բո-
լորն ուսանողներ են, և այդ սարոնները այսուհետեւ այս խանութից
պիտի ղենեն իւրեանց ծխախոտը և այն՝ ապառիկ :

Խանութպանուհին չէ երկմտում, նա շատ դուրսի է իւր
ազնիւ յաճախորդներովը, նա գիտէ, որ ուսանողի քսակը փող մըտ-
նելուն պէս, առաջին իւր համար պիտի բացուի :

Շատ ուսանողներ մինչև անգամ ինքեանք չեն դալիս ծխախոտի,
կամ ընկերներից մէկը հեռաւոր ընկերի մօտ գնալուս մտնում վերց-
նում է, կամ նոյն ինքը վարվառիա վասիլենայն հաշուէմատներից
իմանալով, որ այս ինչ ուսանողի ծխախոտը վերջանալուն մօտ է, իւր
սպասուհւոյ ձեռքով ուղարկում է :

Այսօր առաջին երեկոն է, 10—15 ուսանող հաւաքուել են
խանութի միջև սենեակը. նոցանից և ոչ մինը չի պահում արտա-
քին քաղաքավարական ձևերը, մինը բաձկոնի կոճակներն է արձա-
կել, միւսը թիկնոցն է հանել, երրորդը փողպատն է բացել և
այլն : Նրանցից որը նստած է գահոյքին, որը պարզ յատակի վե-
րայ տակն է դրել իւր վերարկուն ու կքած՝ ձեռքը ծնօտին դէմ
տուած՝ լուռ լուռ մի ընկերի փիլիսոփայական դատողութիւնը մէկը
գլուխը դրել է ընկերի ծնկանն ու տարածուած՝ մրմնում է ինչ և իցէ
արիա, մի չորրորդը կռները մինչև արմունկները քշտած՝ թէյի բա-
ժակներն է լուանում. մի ոմն հեշտայեռն է փչում և այլն. իսկ այս
ամէնի կառավարող տիրուհին բարի վարվառիա վասիլենան հո-
գածու անտեսի նման անկիւնէ անկիւն է ընկել, ամպէներ է մօտ
բերում, կամ պատասխանում է մի, կամ միւս ուսանողի սրախօսու-
թեանը կարճ լականական նախադասութիւններով և ուսերին խի-
լով :

Մի խօսքով ներկայումս այստեղ թաղաւորում է ղեղջկական
ընտանեկան պարզութիւնը :

— Գրաւ կը գնեմ, որ Շահէնը չի գալ, ասում է մինը, նա
վարվառիա վասիլենայի աչքերի կրակից վախում է :

— Առէք վերջին քսան կոպէկս, ուղարկեցէք զարեջրի, եթէ
չգայ, վեճում է երկրորդը, ես տեսայ, որ մի օր վարվառիա վա-
սիլենան և Շահէնը ֆիզկատակութիւն էին անում :

— Հոգուդ մեղք ես անում, մեր ճգնաւորը կանանցից փախ-
չում է, ծիծաղելով մօտ եկաւ վարվառիան, ես նորան առաջար-

կուժէի շապիկն ուղարկել լուանալու և մատով ցոյց էի տալիս իւր ախտոս օձիքը:

—Օ՛, օ՛, օ՛, ուրախ խնդում բարձրացրին բոլորքեան, ուրեմն այդպէս, շնորհաւորենք, վարվառիա՛ վասիլենա՛, մեր ճգնաւորին մարդ ես չինել:

Այս միջոցին դուռը բացուեցաւ և Շահէնը ներս եկաւ:

—Օ՛, օ՛, օ՛, նորից գոռին գոչիւնը դրին ամէնքը, բարե՛, դարմանի տակի ջուր, գաղտնիքդներդ բացուեցան, վարվառիա՛ վասիլենան քո վերայ քաղցր աչք է ձգել, շնորհաւորենք, շնորհաւորենք:

Շահէնը շփոթուեցաւ, նա ոչինչ չպատասխանեց, մօտեցաւ սեղմեց տան տիկնոջ ձեռքը, յաջողութիւն ցանկալով նոր գործին, միւսներին էլ մի սառն ընդհանուր ողջոյն տուեց ու նստաւ ծխախոտի արկղի վերայ:

—Ի՞ գուր սուտ ճգնաւորութիւն մի՛ անիլ, մենք քաջ զիտէինք, որ դու պիտի դաս, այսուհետեւ քո օրդ սե է աւանց վարվառիա՛ վասիլենայի:

Շահէնը լուռ և մտախոհ էր:

Ընթերցողը կը կարծի, թէ մեր վարվառիա՛ վասիլենան մի փչացած, անբարոյական, փողոցային կին է, որ ընկած է մի խումբ սրիկայների մէջ: Ընդհակառակն մենք կ'ասենք, որ նա ամուսնական կ'ըլլայ ի մակի տակ շքեղ պալատներում՝ ծածկուածների շատերիցն աւելի համեստ և բարեբարոյ է:

Մենք չենք ժխտում, թէ այնպիսին իբրեւ կին մարդ, միշտ կեանք անց կացնող երիտասարդ խմբի հետ, հակամէտ կը լինէր դէպի մարդկային թուլութիւնը, սակայն բոլոր ուսանողները կը վկայեն, թէ նա և իւր նմանները շատ ազնիւ են վերաբերութեամբ ուսանողական չքաւոր խմբին և հաւատարիմ՝ դէպի նրանցից մէկը միայն:

Վարվառիա՛ վասիլենաները հասարակական տների դատերը չեն, նրանք և բարձր դասի ամուսնադրուժ խաբեբաներիցն էլ չեն, նրանք բոլոր ուսանողների ամենամօտիկ սրտացաւն և նրանցից մէկն ումէկի սերտ մտերիմներն են: Շատ սակաւ ուսանողներ ազատ են այդպիսի վարվառիաներից, բայց և իրենց հեռի պահող ազնուամիտներն էլ չեն մերժում, չեն ամաչում իւրեանց ընկերի բարեկամուհւոյ ձեռքը սեղմել, անմեղ կատակներ անել նորա հետ և իբրեւ

իւրեանց հարազատ քրոջ՝ վեր ու նիստ անել այդ կարեկից կնոջ հետ:

Գնում է ուսանողը իւր հայրենիքն ամարանոց՝ ընտանեացը տեսութիւն, նա ամենայն վստահութեամբ յանձնում է իւր ամէն ինչը վարվառիաներին և աներկմիտ ճանապարհ ընկնում: Ղեռ եթէ իւր ծախքը պակաս է, նոցա ունեցածիցն է լրացնում:

Աւարտում է ուսանողն իւր ուսումը, վերադառնում է հայրենիք, թողնում է այն աշխարհը, որ իրեն բարձրացրել է շատ իւր նմաններից, իւրեան բուն մարդկային կոչում է տուել, հրաժարում է իւր նոր ճարած ընկերներից և սրտացաւ բարեկամներից, երեսի վերայ է թողնում այն մի հատիկ արարածին, որ զլուխը պատրաստ է եղել զոհելու ամէն ժամանակ իւր համար, մի տխուր բաժանմունք, մի սրտաշարժ հրաժարական տեղի է ունենում հեռացողի, իւր ընկերների և վարվառիայի մէջ. նա առանց լացի, առանց անկեղծ գրկախառնութեան չի կարողանում վերջին մի ասեալ բարեկան ասել:

— Առ, իմ սիրելիս, ահա սե օրի համար ժողոված կոպէկներս, ես գիտեմ, որ քո ծնողաց ուղարկածը քեզ բաւական չէ ոտ ու ձեռք նորոգելու և տեղ հասնելու համար. քնաս չունի, ես կարող եմ որպէս և իցէ կառավարուիլ, մինչև դու ծառայութիւն կը գտնես, պաշտօն կը վարես, ուժիկ կը ստանաս և իմ փողերս կ'ուղարկես: Վարվառիան բաց է անում իւր քսակը սիրելւոյ առաջին և թափում նրա պէմ միջի եղած չեղածը:

— Այ, հոգեակս, ձեռքն էլ չի մօտ բերում ուսանողը, ես իրաւունք չունիմ քեզ հացից զրկել, շատ կարելի է շուտով չկարողացայ պաշտօն ձարել, իսկ դու էլ միջոց չունեցար աշխատելու: Եւ կարող եմ հին հանդերձով էլ հասնել, և մի քանի ժամանակ էլ չքաւոր ապրել:

— Սխալ ես, այդ քո ասպարէզդ կը փակէ և դու յաւիտեան թշուառ կը լինիս. իմ վիճակս սրանից բարձրանալու չէ, իսկ քեզ սպասում է փայլուն ապագայ:

Վարվառիան չի պոկում սիրելու գրկից, մինչև որ վերջինս չի զիջանում և վերցնում փողերը:

Իսկ օրինակ կայ, որ չորս հինգ տարով ուսանողը միջոց չի ունեցել վերադարձնել այդ դառն քրտինքով վստակածը: Ի մեծ ցաւ ուսանողական անաղարտ կոչմանը՝ պիտի խոստովանիլ, թէ կան և

այնպիսի բացառութիւններ, որոնք անխղճօրէն են վարուում այս ազնուամտութեան դէմ, մինչև այսօր էլ չեն ուղարկել խեղճ կանանց փողը, սակայն նոքա, որոնք կենդանի են գեռ, անարտունջ օրհնում են այս ապերախտներին, իսկ մեռնողները նոյնպէս օրհնելով գերեզման մասն:

— Ազատ ես, իմ մտերիմս, ասում է վերջապէս ուսանողը վճռական բառն իւր սիրուհւոյն, ազատ ես այսուհետև մխիթարիչ լինել նոր ուսանող եկած մի անխորձի, բայց մի մոռանալ, որ քո քաղցր յիշատակն անմեռ պիտի մնայ ամբողջ կեանքումս: Ընտանիքի հայր և ամուսին լինելս իրաւունք չեմ տալիս սրտիս մի անկունումը մի դատարկ տեղ չափհեղ իմ ուսանողական դառնութիւններն ամբողջ բարի տիկնոջ համար:

Եւ որպէս զի յաւիտեան չմոռացուին ուսանողութեան երջանիկ օրերը, ուսանողը թողնում է ընկերուհւոյ մօտ իւր անքատ սեպհականութիւնից որ և է իւր սրբ քնդհանրապէս լինում է կամ սաւան, կամ հնաժողովական և կամ իւր ուսանողական դասական առարկաներից մի ինչ, իսկ նրանից ստանում է փոխարէնը մի կոճակ, մի թաշկինակ և այլն:

— Պէտք իմ ազնիւս, պատասխանում է այնուհետև հեծկտանքի մէջ խեղդուելով հաւատարիմ Վարվառիան, Պեղազիան կամ Ազրաթինեան, ցանկանում եմ քեզ երջանիկ և քաղցր ամուսին և ընտանեկան բարեբաղդ վիճակ:

Այս խօսքերը բերանին սառած ուսանողի ընկերակիցները խլում են կիսաշունչ կնոջը մեր հեռացողի զրկիցն և բարի ճանապարհ մաղթելով թաշկինակն օգի մէջ շարժելով իւրենց սրտանց օրհնութիւնը նրան ուղեկից դնում:

Ուսանողներն ամենայն ջանքով աշխատում են հեռոցհեռէ բուժել խեղճ Վարվառիաների սրտի խոցերը:

ՃԳ.

— Կատակ ենք անում, ձգնաւոր եղբայր, ասացին ուսանողներից մի քանիսը Շահէին, երբ որ նա չկարողանալով տանել իւր ընկերաց երգիծաբանութիւնները, մի քանի բուպէ լուռ քնալուց յետոյ՝ աչքերն արտասուելքով լցրեց, կատակ ենք անում, մեք զիտենք, որ դու բացառութիւն ես կազմում, ի գուր քեզ մի նե-

ղայնիլ, եկել ենք այստեղ թափ տալ մեզանից հոգսերն ու մտած-
մունքները և 'ի հարկէ լըջմտօրէն դասողութիւն չպիտի անէինք:

— Բայց պարոններ...

Շահէնը չկարողացաւ շարունակել, նա ամաչում էր իւր գրու-
թիւնն յայտնել իւր ընկերներին և կամ չէր ուզում նրանց ուրա-
խութիւնը խանգարել:

— Մտքումդ մի ցաւ ունիս, որ չես կարողանում յայտնել,
չլինի՞ պանդոկապետը կոշտ ու կոպիտ է վարուել հետդ, ես տեսայ,
որ մուշտակը վերցնելուցս յետոյ նա սաստիկ թթու դէմք ձգեց վե-
րայդ, ասաց երեկուան մուշտակաւորար ուսանողը:

— Ճիշդ այդպէս, ես վաղն առաւօտեան կանխիկ պիտի վճա-
րեմ ամսականս, կամ թողնեմ կայարանս, եթէ չեմ ուզում բր-
նութեամբ արտաքսուիլ:

— Եւ դու այդ յիմար պատճառի համար վրդովում ես, տես,
թէ որքան կորուստ ես ունեցել, որ սկզբից մեր շրջանի մէջ չես
խառնուել:

— Իզմիրեանց, ասաց Վարվառիա Վասիլէնայն իւր սրտակցին,
թոյլ կը տամ որ այդ Շահէնին ինձ մօտ այս սենեկումը տեղ տամ,
մինչև իւր համար բնակարան գտնելը:

— Ամօթ քեզ, որ ինձ դեռ լաւ չես ճանաչել, դու կարծում
ես, թէ ես կարող եմ երկմտել քո հաւատարմութեան մասին:

— Ի զուր մի՞ կռուիք, մէջ մտաւ Կաճկաճեանցը՝ ամենակրա-
կոտ ուսանողներից մինը, մենք երկու հոգի ենք, երրորդին էլ տեղ
կը լինի. այստեղեց ուղղակի կ'երթանք կը վերցնենք Շահէնի իրե-
ղէններն ու կը գնանք մեզ մօտ:

— Հա, հա, Կաճկաճի մօտ, Կաճկաճի մօտ, բրաւօ, բրաւօ,
ձայն ձայնի տուին ամէնքը:

Մեր անհոգ տատրակներն այս երեկոյ հիանալի ժամանակ
անց կացրին Վարվառիա Վասիլէնայի մօտ, բարեսիրտ տիրուին իւր
քաղցր ժպիտովն ու սիրաշաղախ ակնարկութիւններովն ամէնքի
սիրտն էլ շահում էր:

Ինչ կերան, ինչ խմեցին, իրենց անուշ, մենք միայն լսեց
մի երգը, որ ուսանողներից մէկը շարադրել է:

Ուսանողը գրապնում
Հանապազ մկներ խաղում,
Մինչև շինքն է պարաքում,
Բայց դարձեալ ուրախ երդում:
Կեցցէ՛, կեցցէ՛, կեցցէ՛ շատ,
Կեցցէ՛ ուսանողութիւն:
Համալսարան գնում է
Դասին քունը տանում է,
Ուսուցիչը պրծնում է,
Ուսանողը զարթնում է: Կեցցէ՛ և այլն:

Գիշերը բաւականին անցել էր, որ ծխախոտի լաւութիւնը դա-
տարկուեցաւ:

ՃԵ

Շահէնը համալսարանից չէր յետ մնում, միշտ շարունակում
էր. նա բնակարանի կողմից մի փոքր ապահոված էր, որպէս և իցէ
սխմուած ապրում էին երեք ընկերով, բայց ուսեւելքի մոտին մեծ
նեղութիւն էր կրում: մի քանի օր նա ծանրութիւն դարձաւ իւր
ընկերների վզին, բայց վերջը մոտոճեց, որ իրաւունք չունի ուրիշի
գրախնայի օրական ապրուստը դուրս կորցել, ուրիշի հացն յափշտա-
կել՝ իրեն անուշանելու համար:

Նա ստիպուեցաւ ծախել իւր նոր կօշիկներն և փոխարէնը
հները գնել, աւելորդովը մի երեք չորս օր ապրուստ հայթայթել,
կամայ կամայ փոխնորդներն էլ երկ' երկու հաա մնաց, ամա-
ռուան վերարկուն էլ նոյն ճանապարհաւ գնաց, իւր մաքուր հան-
դերձն էլ փոխուեցաւ հների, հնափաճառից մի քանի կոպէկներ
վերադիր ստանալու յունով: Իսկ այդ գեղեցիկ հագուստի փոխա-
րէն Տէր Գրիգորեանցի մեր յիշած մեռլստեանի մահուանի գիշերա-
հանդերձը ձեռնեցաւ, Շահէնի և առաջինի համար մի մի անդրա-
փարտիկ և մի մի բաճկոնի փոխարկուեցաւ: Երկու շարունակ գիշեր
յիշեալ ընկերները խելք խելքի սուին, իւրեանց սան տիրուհիների
օգնութեամբը ասեղ բռնեցին և դերձիկութիւն արին: Երրորդ ա-
ռաւոտը Շահէնն ու Տէր—Գրիգորեանցը վերջինիս քահանայ հօր
իննամատարութեան շնորհիւ միտանալ անդրափարտիկներով լեկցիա
էին լսում:

Բայց և այնպէս մի քանի օրից մեր Շահէն մնաց բոլորովին անհաց:

— Վնաս չունի, քանի կարելի է, անօթի մնանք, մինչև որ բնութիւնն իրենը պահանջէ և չգանձելով պատժէ ինչպէս զիսէ, վճռեց Շահէնն ու երկու օր անսուաղ մնաց: Բարեբաղդաբար նա ծխախոտ չէր գործ դնում, ապա թէ ոչ այդ սովն ամէն բանից զգալի պիտի լինէր:

Փսոք և պատիւ վարկառիա վասիլենային, էլ ուսանողներն ազատ են այսուհետև այդ մեծ կարիքից:

— Շահէն, Շահէն, առն ընկաւ ընկերներից մէկը, քեզ մի պարսիկ կամ պարսկաստանցի հարցնում է:

Շահէնը սարսափեց: Սալմաստից հեռանալուց յետոյ նա պարսկաստանցիք տեսել էր միայն Տէր—Ղուկասեանց շինութեան մէջ:

— Ասում է, որ շատ կարեւոր գործ ունի հետդ:

— Լաւ չի՞ լինիլ, որ ներս կանչենք:

— Լաւ:

— Ներս չորհրդէր, դուրս նայեց Շահէնն և անձանօթի երևեցաւ:

— Ղսք էք պարսկահարստի Սալմաստիցի Շահէնը, դարձաւ անձանօթը դէպի մեր հերոսը:

— Ի՞նչ կը հրամայէք:

— Ձեզ մեր մեծափառ հիւպատոսը խնդրում է, ինձ հրամայած է կառքով տանել ձեզ:

Շահէնը խորհրդական հայեացք ձգեց ընկերների երեսին, նրանք էլ իւրեանց կողմից նոյն ակնարկութեամբ պատասխանեցին և Շահէնը կառք նստաւ պատգամաւորի հետ:

Ուսանողները միմեանց հասկացան: Շահէնը խնդրեց ընկերների օգնութիւնը՝ նեղն ընկած ժամանակը և նրանք իւրեանց բազկի վերայ վստահ լինելով, խրախուսեցին աներկիւղ գնալ կոչնականի հետ, խոստանալով հարկաւորութիւն պատահածին պէս կեանքները չինայել:

ՃԶ.

Թէ ինչպէս եղաւ, ում հրամանաւը կամ միջնորդութիւնովը, Շահէնը չկարողացաւ հասկանալ և մեկնել իւր ընկերներին, բայց

12 Ժամին, երբ նոյնպէս լեկցիւաներ էին լաւձ, իսկ ճաշում էր երեւոյթեան եօթը Ժամին:

Ուրեմն Շահէնն ստիպուած էր ամբողջ ցորեկը անօթի վտարով անցկանցնել: Գրանտով էլ զոհ կը մնար նա, եթէ եօթը Ժամին զոնէ զոնէր ուտելու բան: Հիւպատոսն իբրեւ պարսիկ խան, երբէք չէր կարող երեւակայել անգամ, թէ մի ջնջին հայի կտոր որարակահաւատակ, ինչ կուզէր թող նա լինէր՝ ուսանող թէ մշակ՝ վստահանար մաքրօքն էլ անցկացնել իւր հետ սեղանակից լինելու: Ինչպէս սոհասարակ սովորութիւն է: Թող Շահէնը հիւպատոսի սեղանից յետ տարած աւելցուկներից եւ փշուռներնրից ինչպէս կուզէ ձեռք բերի եւ յաղենայ. իսկ եթէ այդքան շնորհք էլ չունի, չի կարող ծառաների հետ մրցել այդ ճարպիկութեան մէջ, թող սոված փորով մինչեւ միւս երեկոյ զբաւայ: Ահա ի՞նչ էր մնում Շահէնին անելու իւր զոյտ թիւնը պահպանելու համար:

Հիւպատոսի կարծիքով ուսանողը մի եւ նոյն ուսմիկ տգէտն է, քանի որ փող չունի եւ մուրացեալութիւնով է ապրում: Վերջն իմացուեցաւ, որ հիւպատոսը թիֆլիսից գրած իւր մի բարեկամի նամակն է յարկել՝ հանդուցեալ ճէր-Ղուկասեանցի մահուան անկողնում արած միջնորդութեան եւ խնդրանայ համաձայն:

Թէ որքան հասկացողութիւն ունէր մի տէրութեան քաղաքականութիւնը միւս տէրութեան մօտ պաշտարանող հիւպատոսը, մենք կարող ենք եզրակացնել հետեւեալ իրողութիւններից:

— Այս ի՞նչ թերթ է, որ կարդում ես, հարցնում է միանգամ հիւպատոսը Շահէնին զարմացմամբ, այս ի՞նչ լայն ու մեծ է:

— Այս լրագիր է:

— Ի՞նչ կայ դրա մէջը գրում:

— Ամէն օրուան անցքերը:

— Միթէ՞ բոլորը դու հասկանում ես, ինչ որ կարդում ես:

— Այո:

— Աջայի՛ր (զարմացք)՝ մեր մօլլաները Գիւլէտանի միջի բոլոր բառերը տարիներով չեն հասկանում: Իսկ եթէ այդ ահա զին թերթն ամէն օր դուրս է գալիս, ինչպէս պատմում ես, եւ դու հասկանում ես, ուրեմն դու շատ երեւելի փիլիսոփայ ես, էլ ընչու ես սովորում:

Մի երկրորդ անգամ հիւպատոսը հետեւեալ հարցը տուեց Շահէնին:

— Քո սովորած բժշկութիւնդ ի՞նչ բանի վերայ է հիմնուած,

ծաղիկներն ու դեղորայքն՝ թէ գրբացութեան և Սօղոմոնի վեց հազար եակի:

— Ծաղիկներն ու դեղորայքն, պատասխանեց Շահէնը, զիտելով, որ ուրիշ բառերով նորա գլուխը ոչինչ չի կարող մոցնել:

— Ափսոս, շատ ցաւեցաւ հիւպատոսը, գրբացութիւնով դու աւելի օգտակար կը լինէիր մեր աշխարհքին. մի օր մեր մեծ մուշտայիւն ինձ ասաց, որ Սօղոմոնին լաւ գիտեցողը մեռելը կարող է կենդանացնել:

ՃՐ:

Պարսկական խոնարհութեան սխառմը հիւպատոսն իւր հետ բերելէր իւր հայրենիքից, ամէն մի ստորադրեալ կրաւորապէս պէտք է խոնարհէր ոչ միայն իրեն՝ ընդհանուր հրամանատարին, այլ և հիւպատոսարանումը մի կտոր բարձր պաշտօն ունեցողին: Թարգման, քարտուղար կամ որեւէ փոքր ի շատէ երեսաւեղ ունեցող մէկը լիազօր իրաւունքի տէր էր:

Հիւպատոսի սպասաւորներէց մինը կար, որից ամէնքը երկիւղ էին կրում և արտաքուստ շատ մեծ հնազանդութիւն էին ցոյց տալիս, իսկ իններըստ խիստ ատում էին: Թարգմանն ու քարտուղարն էլ անխառն էին այդ սպասաւորից: Ինքը հիւպատոսը շատ անգամ բարձր ձայնով և հրամայարար չէր վստահանում այն ստահակի հետ խօսիլ, եթէ մի երբորդ օտար անձնաւորութիւն ներկայ լինէր. մեծաւորն իւր պատուիցն ամսջում էր. մի անգամ չէր պատահել, որ յանդուգն ծառան նորանից բարձր գոչէր:

Այդ անպատկառ սրտանին գլխաւոր զալլոն տուղի պաշտօն ունէր հիւպատոսարանումը, թէ և ոչ ոք նրան իւր պաշտօնը կատարելը չէր տեսել: Նրա նիստ ու կացը, նրա իւր իշխանի մօտ ել ու մուտը պարսաւանքի արժանի էր, բայց ոչ ոք չէր կարողաւ նոյն փաղաքշանքից աւելի ուրիշ խօսք ասել նրան: Ամէնքը նրանից զլուել էին, բայց էլ ստիպուած էին կատարել նրա անտեղի պահանջները:

Սկզբներումը Շահէնն ուշք էլ չէր դարձնում աղայ Զամանի փերայ (այսպէս էր աղայի կոչումը), բայց ստիպաւ առ սակաւ նորա վեհաթեան երկրպագութիւն տալու պարտաւորութիւնն ու կարեւորութիւնն զգաց: Շահէնն անտեղեակ չէր Պարսկաստանի ճէսերին.

նա ղխակում աղայի հզոր զորութիւնը, որ կարող էր մի րոպէի մէջ իրեն և այդ՝ իբրեւ ողորմութիւն առած փշրանքներէն էլ զըզել, վեղ ճկեց, գոնէ առ երեսոյ, անասն՝ Զամանին:

Նա կարծեց, թէ բաւական էր մի արտաքին շինծու ժպիտն և խոնարհ ողջոյնը իւր և աղայ Զամանի բարեկամութեան համար, բայց շատ սխալուեցաւ:

Զամանը երեւի կամեցաւ իւր դերազանցութիւնը ցոյց տալ բոլոր ստորադրելոց մէջ, այդ պատճառաւ էլ մտքումը դրեց ամենամերձ յարաբերութիւն կապել թագաւորական մեծ ուսումնարանումը կարգացող պարսկաստանցի աշակերտի հետ: Արքան էլ անարժան տեղ և անկայել պատիւ էր նշանակել հիւսարատը Շահնիշին, այնու ամենայնիւ ամէնքը նրա փոխութիւնը և բարձր նշանակութիւնը ճանաչում էին: Ասումը տղէտ ուսմէի մէջն էլ իւր փայլն երևցում է:

Եթէ Շահէն իբրեւ համալսարանի ուսանող, կամ ըստ նոյա ասութեան «թագաւորական ուսումնարանի աշակերտ» կարող էր քարտուղարի և թարգմանի հետ խնչպէս հաւատարմութեւն (վերջիններս զոլով որքան և իցէ քաղաքակրթում՝ յարգում էին Շահէնին) ընչի՞ ուրեմն աղայ Զամանն էլ Շահէնի հետ բարեկամ չլինի, նա ինքը միթէ այդ երկու մարդկոյր պակաս է:

Ահա այս գտող իրաւունքներովը Զամանը կամեցաւ Շահէնի հետ սերտ բարեկամ լինել:

Բայց ղխակը ընչու՞ն էր կայանում նորա բարեկամութիւնը. նա պահանջում էր, որ Շահէնը ամբողջ զիշերներն իւր հետ անցկացնի արբեւոյով, անպարկեշտ կանանց հետ ուրախաւայով ու երգելով:

Արի ու էջ ցեխկոյր հանդի, ուսանողական անմեղ զբօսանքներէն փախչող ճկնաւորը ի՞նչ որոգայթի մէջ է ընկել:

Ի՞նչ երգումներ, ի՞նչ խոցիրներ, ի՞նչ բարեկամական ուխտեր չի կապում մեր աղայ Զամանը Շահէնի հետ, միայն թէ սա համաձայնէր գոնէ քաղցրաժպիտ երեւել, պաղշաւ լեզու գործ դնել իւր մշտական հիւր խանութների հետ խօսելուս:

— Թէ ինձ սիրում ես, թէ քո Զաման աղայի գլուխը քո համար թանկ ամէ՛, թէ հարազատ եղբայր ես...

— Բայց, աղայ Զաման, զլուխ ուզիր ինձանից պատրաստեմ առաջ, իսկ այդպիսի ընկերութիւններից ինձ հեռու պահիր. ես ժա-

մանակ չունիմ երկար ժամերով նստել, ես վաղուան համար դասեր պիտի գրեմ, ես կարող եմ արտաքսուել և այլն և այլն:

— Դու ամենեւին մի հոգար, ես խանին կը խնդրեմ, մարդ կուզարկի քո վարժապետներին կը հրամայի, որ չհամարձակեն քեզ պատժել. խանի հրամանը ոչ ոք չի կարող կոտրել, ինքը նախարարն էլ չի համարձակիլ մեր խանին ասել աչքիդ վերեն յօնք կայ, ամէնքը վախում են մեր խանիցը, Շահին կը զրի, զօրք կը զրկի, ողջ Ռուսաստանը հոգի հեռ կը հաւատարացնի:

— Այդ ամէնը ճշմարիտ է, ճարահատեալ հաստատում էր Շահէնը, դեռ հեռն էլ աւելացնում. ես գիտեմ որ մեր ողորմած Շահի պէս քաջ թագաւոր չկայ. բայց իմ վարժապետներս բոլորն ինձ լի զ ու լ եմ աս են. նրանց հոգը չէ, թէ խեղճ ուսնները ինձ պէս մի ճանճ ու մժեղի պատճառաւ կը զրկուին իւրեանց աշխարհքիցը. բաւական է, որ մի երկու անգամ դասս չիմացայ, կրոնիցս կը բռնեն, գլխիս տալով դուրս կը ձգեն:

Ինչ կ'ուզես՝ ասա, աղայ Զամանն իւրն է պնդում: Մի օր ուղղակի գնաց հիւպատոսին դանդատուեց: Նոյն րոպէին քարտուղարն եկաւ և խանի կողմից սպառնացաւ Շահէնին, որ եթէ նա միւսանդամ կը յանդգնի աղայ Զամանին վշտացնել, թող իմացած լինի որ ոչ միայն առանց հացի կը մնայ, այլ և շղթայակապ Պարսկաստան կը տարուի և սահմանազլիին ցցի վերայ կը անկուի:

Այս էր ահա Շահէնի դրութիւնը, այսպիսի մի տուն էր ընկել. ինչ անէր, միակ հնարը մնացել էր կրկին նոյն աղայ Զամանի սրտովը դնալը:

— Շատ բարի, խղճալ հաճեցաւ աղայ Զամանը, ասում ես, որ դու ուխտել ես կեանքիդ մէջ կանանցից հեռու մնալ, վնաս չունի, ուխտդ կատարիր, բայց մի թէ կը խնայես այս երեկոյ ինձ հետ հիւր գնալ իմ մի բարեկամի տունը. կ'երթանք, կը նստինք, փոքր ժամանակ կ'անցկացնենք ու կը դառնանք:

— Թէպէտե վաղուան համար դժուար դասեր ունիմ, բայց ի պատիւ քո՝ աչքիս վերայ:

— Հիմա իմ եղբայրն ու սիրելին ես, գրկեց Զաման աղէն Շահէնին և ջերմ համբոյր տուեց:

ՃԹ.

Առաջին անգամը ոչինչ Հասկացաւ Շահէնը մեր աղայ Զամանի բարեկամի տունը մանեւուս. նրանց դիմաւորեց, ինչպէս ծանօթացրեց Զամանը, տանտիկինն իւր երկու աղջիկներով, որոնք շատ յարգանքով ընկալան պատուական հիւրերին:

Փոքր առ փոքր տանտիկինը աղջիկները շատացան, նրանք դարձան մինչև 8—9 հոգի, ամէնքն էլ շքեղապէս պճնուած շղարշույ ուսարաց և լանջամերկ հագուստով:

Շահէնի աչքից յանկարծ աներևութացաւ աղայ Զամանը տանտիկինը հետ, իսկ հիւրասէր աղջիկներն իւրեանց նոր ծանօթին աւելի պատուասիրելու համար շուրջ բոլորեցին և ամենատեսակ հաճոյքներով ու մեծարանքներով կամեցան զուարճայնել:

Շահէնի դուրսից շատ կրիտիկական էր, նա այժմ միայն հասկացաւ, թէ ուր է ընկել, թէ ինչպիսի թակարդ է լարել իրեն համար աղայ Զամանը, նա փորձանաց տանն էր:

Շատ զգուար է անտվոր մարդուն այսպիսի միջոցումը չենթարկուիլ գայթակղութեան, կամ չչլիթուիլ. քրտինքը մերձեցնաւորի ճակատիցն առու է եղել իջնում, մարմինը կրակի նման տաքացել է, բերանը չի բացուում մի խօսք ասելու:

— Ախ, ներողութիւն, ասաց Շահէնն ու վեր թռաւ, նա մի հնարքով իրան փողոց ձգեց:

Ինչո՞ւ աղայ, կարծեց, թէ աղատուեցաւ. երկու քայլ չէր արել, որ միջան մէջ բռնեց նրան իւր սիրելի աղայ Զամանը և քաշքշելով ստիպում էր վերադառնալ: Զամանը հաստատապէս երդուում էր, որ եթէ Շահէնն այս անգամ կը մերժէ իւր առաջարկութիւնը, գոնէ մի ժամաչափ չի փակուիլ որեւէ կնոջ հետ առանձնապէս, ինչպէս իրեն Պարսկաստան արքային կը տայ. ըստ որում ինքը գրաւ է դրել մի ծանօթի հետ, որը՝ նոյնպէս այժմ գտնուում է այդ տանը, որ կարող է Շահէնին գայթակղեցնել, իսկ այժմ Զամանը չի ցանկանում գրաւը տանել տալ:

Աղայ Զամանի հաստատամտութիւնից երևում էր, որ առաձն ստուգութիւն է:

— Անիծուիս դու էլ, քո բարեկամը էլ, քո խանդ էլ, յուսահատ բարկացաւ Շահէնը, մի փառաւոր ապրտակ զարկեց աղայ Զամանին ու շտապով հետացաւ Մուսիուայի խուլ փողոցներով:

Նա տուն չգնաց, նա բաւական ժամանակ աննպատակ թափառում էր: Ի՞նչ անելը չգիտէր, երբեմն ինքնապահուած լինէր մոքի մէջ կաղմակերպութեամբ, բայց խոհեմութիւնն ու վարդապետութիւնը չէին տալիս այդ ստոր և մարդկային կոչումին անվայել քայլն անել:

— Պէտք է մինչև վերջին շունչը մաքառել, մտածեց Շահէնն ու շատ ալ քայլերով գնաց տուն:

Նորա բաղդկոյն աղայ Զամանը դեռ չէր վերադարձել. տունը լութիւն էր: Նա ժողովեց իւր ծանրութիւններն ու դուրս եկաւ:

Կէս գիշեր անց էր, որ նա բաղկեց կաճ կաճի դուռը:

ՃԺ.

Շատ խորհեցան, շատ դուրս արաքացրին բնկերները, լուսն դէմ էր, որ նրանք վաւերեցին հանդիստ առ իւրեանց աչքերին, բայց ոչ մի ելքի չեկան, լաւ համարեցին դէպքին թողուլ հետեանքը:

Բայց որպէս զի մի միջոց ճարեն աղքատութեան դէմ կռուելու, միւս օրը մի յայտարարութիւն հրատարակեցին տեղական պարբերական թերթերոյ մէկում՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ:

«Մի ուսանող կամենում է դասեր տալ և պատրաստել համալսարան մանկելու: Յան կացնողները կարող են հարցնել... փողոց, № և այլն»:

Կրեւի աղայ Զամանը չէր կամեցել վեճիկներ լինել, Շահէնի քամակից որսնող չեղաւ:

ՃԺԱ.

Զբաւորութեան երեսը սե, մարդու արժանաւորութիւնն էլ ոտատակ է տալիս. միևնոյն մարդն այսօր հնտի ձորձերով քոտանիցը կ'արտաքսուի, վաղը նոր և թանկագին հանգերձներով գլխիդ վերայ տեղ ունի:

Որքան կամիս կոչումը և տիտղոսը բարձրացրու, տալը դիպում յոյց տուր, եթէ արտաքին երեւոյթիւ շքեղ չէ, եթէ կացարանդ յարմար չէ, ո՞վ քեզ երեկայ կը յանձնի, ո՞վ իւր տունը կը հրաւիրի:

Ուսանողներն այս բանը շատ անգամ փորձով տեսնէին, այլի-

մար էին ուրեմն, որ Շահէնի բնակարանի հասցէն նշանակեն յայտարարութեան մէջ: Դեռ երեկ էր, որ Շահէնն իւր մաքուր վերնահանգերէն վաճառեց վաշխառու հաստաւոր ռոնս ռամկին և համաճառից փոխարէնն աժան գնով առաւ տասը տեղից կարկառուածը, որից աւելացած կնակէները պահեց մի քանի օրո՞ւնս սիսեռի ջուր խմելու համար, նորանց կացարանը տեսնողը կը զգուէր միւս անգամ այն փողոցովն անցնելու, ի՞նչպէս նա պիտի յանդգնէր այդ անձնազատ տան քայլն անելու:

Բարեբաղդաբար Շահէնը ծանօթ էր մի կարողութեան, տէր ուսանողի ընտանիքի հետ, յայտարարութիւնը նորանց անունովը գրուեցաւ:

— Բայց, ի՞նչ սէր Աստուծոյ, նախազգուշացրեց Շահէնն իւր ծանօթ ընտանիքին, ոչինչ բանով թոյլ չապք դաս խնդրողներին ինձ մօտ դալ, իմ տանս տեղը այդպիսիների համար գոյութիւն չունենայ, թող ինքեանքն իւրեանց հասցէն թողնեն այստեղ, ես անձամբ կ'երթամ կը գտնեմ, թէ՛ կուզէ զժողովրդի վերին ծայրումն էլ լինին:

Եւ ի՞նչպէս կարող ես այդ կարողած կօշիկներովդ ու ցնցովներովդ փոքրի շատէ՛ մաքրակէր մարդու մօտ մտնել, հարցրեց նորան իւր ծանօթի մայրը:

— Ուսանողական կեանքի մէջ խորթ քան չէ միմեանց հաճախեալով ուրիշներին ներխայնալը, կամ համալսարանի գնալը, միշտ շուտ զարթնողն ու առաջին դաս ունեցողն օգուտ է քաղում իւր ընկերի հազնելիքից և այլ ստացուածքից առանց տիրոջ կամքը հարցնելու և ես այժմ այդ դասակարգի խմբից մինը լինելու բաղձն ունիմ:

Այս աստղը Շահէնն էր, փորձը վարդիւտ է շինում, կը կակղէ՝ կ'ուտես:

ՃԺԲ.

— Մի գնդապետ կառքից իջաւ մեր դռանն և ձեզ է խնդրում, ներս ընկա՛ւ տանտիրոջ աղջիկը հեղափոխական Շահէնի մօտ: Ես ի՞նչ պիտի ընեմ: Իսնդրեմ, ասացէք, որ սպանի, շփոթուեց Շահէնը:

— Բայց նա ահա բարձրացաւ պաշտօնամբը և տուն է մտնում, անաց աղջիկն ու դուրս գնաց: Ես ասաց զմեզ այս մղձկնամուտը:

Կերջին բառի հետ արդարեւ դուռը բացեց մի գնդապետ և ուղղակի մօտեցաւ Շահէին:

Մեր ուսանողի ուշքը գլխին չէր, նա չիմացաւ թէ ինչպէս վարուի, աչք էր ածում դանել մի որեւիցէ մաքուր հագնելք իւր կիսամերկութիւնը ծածկելու, բայց ինչ և որտեղից:

Նորա սենեկի մասին զաղափար կազմելու համար բաւական է մեզ աչքներէս առաջին պատկերացնել մի ուռւս դիւղացու իրձիթ, երկու փոքրիկ պատուհաններով, տախտակամածը հնացած, վառարանից դուռս փշած ծխից պառի կէսը մրտած, միւս մասերի ծեփերն էլ տեղ տեղ թափուած, մի կոտրած ու պարանով կապկպոտած աթոռ՝ հեշտայեռից թափուած կայծերից՝ հարկւր տեղից այրուած ու խանձոտուած՝ մի սեղանի մօտ դրած, երեք հասարակ մրկած մահճակալներ մի մի կիսամահ բրդեայ վերմակներով ծածկած, սեղանի երեսին զրքերն ու դասատետրակներն անկարգ տարածուած, թամբաքոյլ փշրունքն ու ծխախոտի թուղթը բոլոր տեղերը պիււած, պատի մի անկիւնումն էլ մի հնամաշ կրկնոց կախուած:

Ահա այսպիսի սենեկի մէջ մի պատկառելի հիւր ընդունելու համար մոլորուել էր մեր Շահէն:

— Մի անհանդիստ լինիք, խնդրեմ, մօտեցաւ գնդապետը Շահէին և ձեռքը պարզեց, թոյլ տուէք ինձ ծանօթանալ ձեզ հետ. գնդապետ կամ Բենկենդօրֆ:

Շահէի բերանը մի խօսք չեկաւ պատասխանելու:

Այլն ամէնն առնուինչ համարեցէք, ինձ անծանօթ չէ ուսանողական քաղցր և անփոյթ կեանքը, ես ևս ձեր նախկին երջանիկներին եմ, այսքան միայն ինձ արտօնէք. դուք էիք հրամարակել ուսուցչութեան համար:

— Ես... ես... ես եմ... կակաղեց Շահէն:

— Շատ ուրախ եմ, իմ որդուս պէտք է պատրաստել դիմաստիկական հինգերորդ դասատուներ յանձնելու, կը խնդրէի ձեր պայմաններն առաջարկել: Նախապէս ասեմ, որ մենք կիսում ենք մերձակայ ամարանոցում, ուր և աեղափոխուել պարտաւոր էք դուք այս ամառուան արձակուրդներին:

Ես կարծեմ ձեզ չեմ ասել, որ քանի ծր էր արձակուրդներն սկսուել էին:

— Ինչպէս ձեր կամքն է... թոյլ ունեց կրկին Շահէն:

Գնդապետն երևի զգաց Շահէնի դրուժիւնը, ուստի իւր կողմից առաջարկեց նորան մաքուր սենեակ, ուտելիք, լուացք, ճրագ և քսանուհինգ մանէթ փող:

—Այս է իմ վերջին խօսքս և վճարելիքս, ես շտապում եմ, եթէ դուք կը համաձայնիք, խնդրեմ պատրաստուեցէք զալու, իսկ ես ամէն ինչ կարգի կը դնեմ և ձեզ կը գրեմ:

Այս ատելով գնդապետը դուրս գնաց:

ՃԺԳ.

Երազ, թէ իրականութիւն էր Շահէնի տեսածը, ինքն էլ չէր կարողանում գլխի ընկնիլ: Վիրավորուած իւր ծանօթներէ վերայ, գնաց նորանց յանդիմանելու իրեն այդ նեղ դրութեան մէջ դնելու համար:

—Հաւատացէք, արդարացաւ իւր բարեկամը, ոչինչ բանով չէի կամենում ձեր հասցէն ասել, բայց մարդը խիտո պնդեց և յայտնեց, որ ինքն ամարանոցումն է կենում, ձեզ անյարմար է իւր մօտ գնալը: Զարս կորած՝ չուզեցայ դէպքը ձեռքից թողնել, և ուրախ եմ, որ յաջողեցաւ:

ՃԺԴ.

Երեք օր էր, Շահէնի աչքը ջուր էր կտրել սպասելով, բայց նամակաբերը չկայ՝ որ չկայ, երազական պալատների մէջ կեանք վարելու ցնորքները կորչում, անհետանում են. իւրանից ոչ պակաս յուսահատ նորա ընկերակիցներն են, նոյա իւրաքանչիւր անհատը ընկերի բարեբաւութիւնը կամ թշուառութիւնն իւրն է համարում:

Վառեցին Շահէնի կողմից այսպիսի նամակ գրել.

«Ձեր խոստմունքն ուշացաւ, երևի մոռացել էք, ես պարտք համարեցի ձեզ յիշեցնել և խնդրել, որ նեղութիւն չկրէք նամակաւ հաղորդելու, վաղն ինքս անձամբ կը գամ և բարեբաղդութիւն կ'ունենամ ձեզ հետ այն մասին տեսակցելու»:

Վաղը կը գամ. — շատ հեշտ է ասել, կամ գրել, անձամբ կը գամ, բայց ընտրի, ինչ դումարից կառքի վարձ վճարել, այսօր Շահէնի վերջին կողեկը մեխուեցաւ սիսեռաջրի վերայ:

—Կեցցէ՛ հանձարն և գիտը, յանկարծ՝ ճակատին զարկեց

մուշտակ զրաւ դնող ուսանողը, շատ մտածել հարկաւոր չէ, ճանապարհի ծախք և մի երկու ամուսնի ապրուստ էլ դեռ հետը, երկու ամիս գործ էլ չունենայ, չի մեռնիլ Շահէնը:

Բերանաբաց ամէնքը նայում էին:

— Մի կողմը թող, եղբայր, քո նախապաշարմունքդ, դարձաւ մեր նոր կողմնորոշ. գէպի Շահէնը, զու փող ժողովիր, ևս քեզ համար աւելի գեղեցիկ և թանկագին մուշտակ դնեմ:

— Ի՞նչ ես խօսում, ոչ ոք հասկացաւ ասածդ:

— Շատ պարզ, հեռացրո՞ւ դիմիցդ մուշտակն իբրեւ յիշատակ պահելու երեւակայութիւնը. ես խիղջն և եթ իրերթամ մուշտակագործի մօտ, կ'առաջարկեմ բոլորովն դնել, կամ թէ ստանալ իւր դրամը և վերադարձնել մեր ապրանքը, ըստ որում ես, իբր թէ, աւարտել եմ ուսումս՝ հեռանում եմ հայրենիք: Կարծիք չկայ, որ յիմար կը լինի շահասէր սլորոնը զնկուել այնպիսի օգտաբեր առարկայից, կը գնի ու բախտութեամբ, բայց ի հարկէ կիսողնի, որը մեզ համար միևնոյն է, խօսքը մի քանի պատուական մանէթներն են, որ քեզ կ'ապահովացնեն:

Որքան կ'ուզեն, թող ծիծաղեն, տաճ՝ կատարած, մի ժամից յետոյ Շահէնն ունեցաւ իւր դրամուսմը տասը մանէթ, մի ուսանողի պատկառելի դրամագլուխ:

ՃԺԵ

Կոմսը սիրով ընկալաւ և ներկայ ամսի վճարքն սկզբից առաջարկեց:

Միւս օրը Շահէնը վերադարձաւ իւր նոր բնակարանը մաքուր հաղնուած՝ ջենտերմենի ամենայն յատկութեամբ:

Պէտք է իմանանք սակայն, որ նորա հագուստը նորոգուեցաւ՝ էլ՝ ոչ առանց պարաքի: Ընկերներէից մի կարողութեան տիրոջ, երաշխաւորութեամբ պակասորդ փողը ամսէ ամիս պիտի վճարուէր:

Մուշտակի տասը մանէթովը կատարուեցաւ մի ամենապատանոք ուսանողական խնձոյք՝ Վարվաւիս Վասիլենայի մօտ:

Շահէնի նոր պաշտօնը շնորհաւորելու առիթով տուած երեկոյթը խիստ շքեղ և ճոխ էր:

ՃԺՁ

Շահէնի համար նոր ասպարէզ է բացուել, ամէն օր նորա մօտ նոր խնդրողներ են գալիս, հռչակը շուտով տարածուեցաւ և բարձրացաւ, ամէն ոք ուրախութիւն և պատիւ է համարում իւր որդիքը նորին պայծառափայլութեան կոմնի տնային ուսուցչի խոհանարանի անդամութեանը յանձնել: Եթէ կոմսը շնորհ է արել մէկին հաւատարմութիւն զաւակի կրթութիւնը, այդ բաւական երաշխաւորութիւն է պարոնի անձնաւորութեան և բաղմնահամութեան համար. մանաւանդ, որ փոքր պատիւ չէ ամէնքի մօտ հռչակ հարկանել, թէ իւր և կոմնի որդիքը միւսնոյն մարդն է կրթում:

Այս մասին տիկինների ձգտումն աւելի մեծ է և օրինաւոր, շատ իշխանուհիք և ազնուական կանայք իւրեանց սրտի մէջ և՛ նախանձում էին կոմսուհու փառքին և՛ ցանկանում էին նորա հետ ծանօթանալու. այսօր նորա խիստ յարմար առիթ են գտել:

Ահապանձ կոմսուհին մի բարձրահասակ միջակ տարիներով գեղեցկուհի է և անուանի արիստոկրատկա, նա ամէն երեկոյ շքեղ կառքի մէջ իւր 14 ամեայ դստեր հետ Շահէնի ընկերակցութեամբ շրջում է, կամ ճեմելիքում զբօսնում:

— Թոյլ կրտսէր, Ձերդ պայծառափայլութիւն, ստանալ Ձեր քաղցր ներողութիւնն և ծանօթանալ Ձեզ հետ, խնդրելով Ձեր բարեհաճ միջնորդութիւնը ձեր շնորհափայլ զաւակի յարգոյ դաստիարակին շաքար մի քանի ժամ մեր երեխաների համար նուիրելու, Ձեր իմաստուն ընտրողականութիւնը ամենամեծ երաշխաւորութիւն է պարոնի ասպարիզի համար:

— Շատ ուրախ եմ, շատ շնորհակալ եմ, կոտրատելով Ֆրանսիական լեզուով մեծամտութեամբ կոմսուհին, պարոն Շահէնը թէ և ժամանակ չունի, ի հարկէ կարիք ևս չունի, սա միայն մեզ յարգելով իբրեւ նախածանօթ, յանձն է առել այս ծանրութիւնը, բայց ես յուսամ, որ իմ խնդիրս անտես չի անիլ և ձեր քնքուշիկների համար մի քանի ժամեր նուիրելու խոստումը կ'անի:

Պայմանների վերայ խօսելն աւելորդ էր, ամէնքը գիտէին, որ ժամը հինգ մանէթ է, կոմսուհին անպաշտօնութիւն կը համարի իւր որդեկոյ ուսուցչին պակաս գնով ձանձրութիւն տալը:

ՊԵՐՃ ՊՈՇԵՆԱՆՑ

(Կը շարունակուի)

ԹԵՈՓԻԼՈՍ ԴԵՅՐՕԼԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Լագիստանի եւ Հայաստանի մէջ

(Շարունակութիւն *)

ՏՐԱՊԷԶՈՆԻՑ ԲԱՅՐՈՒՐԹ

XXXVIII.

Տրապիզոնից գնալը:—Փոքր Ասիայում յարմար ճանապարհորդելու համար անհրաժեշտ նախադրուշութիւններ:—Ղալիան - սուլի հովիտը:—Անյաջող փորձ Քիւովա-Դադի լեռնածորից անցնելու համար:—Վերադարձ:—Վատ ճանապարհներ:—Փլատակներ:—Կարավանին հանդիպելը:—Բրումլի:—Փայտեայ կամուրջներ Շարշուտ սուի վրայ:—Եօթն հազար ոտնաչափ բարձրութեան վրայ վատ անցկացրած զիշերը:—Թուրքուտ:

Ապրիլի 13-ին եւ նորից թողեցի Տրապիզոնը, որովհետեւ յանձնարարութիւն ունէի ժողովրդական լուսաւորութեան միւնիստրութիւնից հաւաքել որքան կարելի է աւելի բնապատմական և հնազնխական տեղեկութիւններ և նոյնպէս պատճէններ վերցնել ասորական և վրացերէն արձանագրութիւններից Վանայ լճի և Թորտուսի հովտի շրջականերում:

Ինձ ուղեկցում էր մի թարգման և հետո կային իմ սեպհական երեք ձիաները. քրումլի կոչուած ջորի քշողները, Տրապիզոնի շրջականներից, կապալով վերջրին ինձանից մինչև Կարին հասցնել թղթի ու կարտոնի (ստուարաթուղթ) օգնաները, որոնք պէտք է ծառայէին ինձ արձանագրութիւնների պատկերները վերցնելու համար, Լօթէն դը Լափալի եղանակով Այս թանկագին նիւթերը փա-

*) Տես «Փորձի» նախընթաց համարները:

Թաթեցի ես շատ զգուշութեամբ, ինչպէս որ անհրաժեշտ է անել կարավաններով որևէ իր տանելիս, որովհետև յաճախ ձիաները ընկնում են բեռներով ցեխոտ, ջրով լի ձորերի մէջ: Բացի սրանից եթէ իրերը վատ փաթաթուած լինէին, նրանք սաստիկ կը փչանային ձիաների վրայ բեռնաւորելիս կամ յետ անելիս, որ օրը երեք անգամ է պատահում: Զիւց բեռը յետ անելիս ջորապանները բաւականանում են երկու հակը կապող հանգոյցը բաց անելով և նրանք երկուսը միասին ընկնում են գետինը կենդանու երկու կողմերից:

Իւրաքանչիւր գաւառում ես զապթիայ էի վարձում, որը ծառայում էր ինձ որպէս ուղեկից և առաջ էր գնում իմ փոքրիկ կարավանի համար իջեվան և կերակուր պատրաստելու այն գիւղում, որտեղ որ մենք իջնելու էինք:

Փոքր Ասիայում հանգիստ և յարմար ճանապարհորդելու համար անհրաժեշտ են այս մանր նախազգուշութիւնները: Իսկ ինչ վերաբերում է ապահովութեան, այս մասին ոչ խիստ հարուստ ճանապարհորդը կարող է նոյնպէս հանգիստ լինել, ինչպէս Գրանսիայում:

Ինձ յաճախ պատահում էր, քնել ամենավայրենի տեղերում, բայց ես երբեք հրացանս չէի լցնում յանկարծակի յարձակմունքի վտանգից, այլ միայն և եթ վայրի թռչուններին սպանելու համար:

Իմ ընկօլիւքը միշտ լցրած էր լինում ոչ գնատակներով, այլ կոտորներով, ոչ թէ մարդկերանցից, այլ շներից պաշտպանուելու համար, որոնք որևիցէ քաղաք կամ գիւղ մտնելիս յարձակւում են ճանապարհորդի վրայ և երբեմն վտանգաւոր են լինում: Քիւրտիստանում, իբր թէ, անընդհատ պատահող կողոպտումների ու սպանութիւնների վրայ եղած պատմութիւնները բոլորովին ճշմարիտ չեն:

Տրապիզոնից երկրի խորքը տանում է միայն մի ճանապարհ, որ անցնում է Դեզիրմէն — Դերէի ափով: Բայց երեք ժամից յետոյ Միւլսըիճի մէջ և նրանից մի քանի վերստ հեռու, Զէվլիզլիում, պատահում են երեք զանազան ճանապարհներ, որոնք տանում են Գիւլմիւշ — խանէ և Բայբուրտ և որոնցով, նայելով տարուայ եղանակին, անցնում են կարավաններ: Ինձ մինչև Կարին ուղեկցող քատըր՝ ջինները ընտրեցին նրանցից այն ճանապարհը, որ անցնում է Քիւթովա — Դաղի ստորոտի մօտից և որով մենք չորս օրից յետ Բայբուրտ պէտք է հասնէինք:

Միւրեւթիւմ քարի կամրջով մենք անցանք Դէգիրմէն — Գերէ
և մտանք մի նեղ ձոր, որտեղ Ղալիան — սուն է հոսում, որի վայելից
մենք մի քանի անդամ ոտով անցանք: Ոլորապիւրկ զառիվայրները
ծածկուած էին ժայռերի խառսի միջին բռնող դօսախի, սրատերևի
և կանաչ կաղնիների այնպիսի թաւ անտառներով, որ անկարելի էր
ուրիշ տեսակ անցնել եթէ ոչ գետի մէջ մտնելով: Մեծ դժուա-
րութեամբ հասանք Մեքսիլ — խան կոչուած գիւղաքաղաքը:

Այդտեղից մի ժամուայ տարածութեան վրայ մենք անցանք
Ղալիան — սուն քարանդէք — քէօփրիւ կամրջով. այս տեղում քարձ-
րանալը շատ դժուարացաւ և փոքր տարածութիւն անցնելուց յե-
տոյ մենք հասանք խիստ յոգնած Շէյթանլիք — Մահալէսի (սառա-
նաների թաղ). հաւանական է, որ այս տեղը այսպէս է անուան-
վում լեռների մտացածին (Ֆանտաստիքական) տեքի համար,
որոնց սևակուճ ժայռերի միջի սարսափելի անտակ անդունդներում
որոտման տրոփիւնին նմանող մռնչիւնով փրփրում են հեղեղառներ:

Քարձրութիւնները պսակուած են եղևնեայ անտառներով, բայց
տեղ տեղ երևում էին պոռտական ազալայի դեղնագոյն ծաղիկ-
ների, որ յաճախ է հանդիպում միջին լեռնային դաւառներում: Այս
բոլոր հաղորդում է մեղունների նրանից պատրաստած մեղրին թու-
նաւոր յատկութիւններ, որոնց ֆսենոֆոնը ճիշտ կերպով յատ-
կացում է նրան, երբ ասում է. «Տրովհետեւ այնտեղ կային շատ մե-
ղունների փեթակներ և զինուորները սկսեցին մեղը ուտել, նրանք
հիւանդացան որովայնալուծութեամբ և ցնորքով, այնպէս որ աւելի
պակաս հիւանդները նման էին հարբածների, իսկ միւսները գոթերի
կամ մեռնողների. գետինը ծածկուած էր մարմիններով ինչպէս ճա-
կատամարտից յետոյ, բայց չնայելով այս բանին, ոչ ոք չմեռաւ և
միւս առաւօտը հիւանդութիւնը անցաւ այնպէս, ինչպէս սկսուել էր»:

Տեղացի գիւղացիները շատ լաւ իմանալով այդ մեղրի յատ-
կութիւնները, երբէք չեն ուտում այն, այլ միայն մոմ են հանում
նրանից:

Երևի տասը հազար յոյները այն սարերի զազաթիցն են
տեսել ծովը, որոնցով ես Բայբուրդ էի գնում, որ այդքան սաստիկ
ուրախացել են: Արբ անցնում ես այն բարձրաւանդակներով, որոնց
հետ կապուած է այդ հրաժարման յիշողութիւնը, ակամայ ապշում ես
յոյն մտանադրի ձշղութեան վրայ. մինչ այն աստիճան դեռ ևս

այժմ տեղերի դիրքը, բնակիչները, մի խօսքով այն ամէնը ինչ որ տեսնում ես, նման են նրա նկարագրութիւններին:

Երբ մենք Շէյթանիւր - Մահալէսին անցանք, շատ յոգնեցուցիչ դարձաւ մեր կարավանի համար մի մարգագետինով ծածկուած բարձրաւանդակի վրայ բարձրանալը, որտեղ մեզ վիճակուեցաւ Չայրինք խրճիթում իջեանելու:

Տաք արեգակի ազդեցութիւնից դեռ ևս ձիւնով ծածկուած գետնից գոլորշի էր բարձրանում և մեր շուրջը տեղ տեղ տարածվում էր տաքացրած աւաղանից (վաննայից) արձակուող դուրրու նման թանձր և ջերմ մառախուղ: Բայց արեգակը երկար չփայլեց և գիշերուրայ ժամանելուց առաջ հեղեղներով անձրև եկաւ, որը մեզ ստիպեց քայլերնիս արագացնել, որպէս զի աւելի շուտ կարողանայինք հասնել այն ողորմելի փայտեայ խրճիթներին, որոնք կարավանների ապաստանարանն են կազմում: Ամբողջ գիշերը անձրև էր գալիս և քամին գոչում, իսկ առաւօտեան մեզ որպէս ուղեցոյց ծառայող կաթըրջիները չկամեցան ճանապարհ ընկնել, վախենալով փոթորկի ժամանակ սարերով ճանապարհորդել: Ես նրանց առաջարկեցի Տրապիզոն վերադառնալ, բայց նրանք նոյնպէս մերժեցին: Ես բնաւ չէի կամենում այդ վատ խանի մէջ մնալ և աշխատում էի համոզել նրանց ամենագրաւիչ խոստումներով, բայց ոչինչ չազդեց: Այսօրից յետ վերջապէս արեգակը ծագեցաւ և նրանք վճռեցին Կազընի լեռնաձորը անցնելու: Մենք մի ժամու չափ ճանապարհին էինք արդէն, երբ նորից և աւելի էլ մեծ ոյժով մրրիկն սկսուեց: Համարեա անկարելի էր առաջ գնալ, բայց չափազանց ուշ էր յետ դառնալ. մինչ մենք բարձրանում էինք լեռը թափուող թանձր ձիւնը երկու ոտ բարձրութեամբ ծածկեց գետինը, այնպէս որ այլ ևս ճանապարհը չէր երևում: Սաստիկ մրրիկը վայր էր ձգում մեզ, ձիւները ընկնում էին ամէն քայլափոխին. մենք վախեցանք ձիւնով ծածկուած որևէ ձոր ընկնելու և վճռեցինք վերադառնալ:

Իջնելը նոյնքան դժուար և վտանգաւոր էր ինչպէս և բարձրանալը:

Վերջապէս մենք ջարդուած Չայրինք խանէ հասանք: Մի քանի պարսիկներ, որ մեզ հետ նոյնանման դրութեան մէջն էին գտնվում, համոզում էին մեզ թէ փոթորիկը կարող է երկար տևել և խորհուրդ էին տալիս, եթէ մենք շտապում ենք, վերադառնալ նոյն իսկ այն ճանապարհով, որով երկու օր շարունակ գնում էին

և հասնել Կարնի նոր ճանապարհին, որը յարմար է անցնելու համար ամեն եղանակին: Չնայելով ջորեպանների հակաձառութեան, որոնք նախադասում էին ջայրիք - խանում պարսիկների ընկերութեան մէջ մնալ, մի ժամու չափ հանգստանալուց յետոյ մենք իջանք Ղալիան - սուի հովիտը, որտեղ մնացինք գիշերելու Բաշ - ֆէօփրիւում:

Սուխթարը տուեց մեզ մի ուղեցոյց, որին յանձնեց տանել մեզ լեռների մի կարգով, իսկ այնտեղից մեծ ճանապարհով դէպի Ջէվիզլի: Այսպէս մի ամբողջ օրով մենք կարճացրինք ճանապարհը:

Մենք ճանապարհ ընկանք լուսադէմին: Մեր առաջնորդը գնում էր մի նեղ շաւղով, որը աւելի յարմար էր այծերի, քան բեռնակիր ձիաների և ձիաւորների համար: Մի քանի գիւղ անցնելուց յետ մենք վերջապէս իջանք հանգստանալու Ս. Գէորգի փոքր մատուռի մօտ, որը կառուցուած է մի ահագին եղևնու ճիւղերի տակ՝ այս ծառը իր հաստութեամբ և հոյակապ տեսքով յիշեցնում էր ինձ Կալիֆօրնիայի վէլինգտօնիային:

Մենք իջնում էինք դէպի Ջէվիզլի նոյնպիսի դժուար շաւղներով, ինչպէս և բարձրանալիս, որտեղից մենք պէտք է գնայինք մեծ ճանապարհով, որպէս զի կարողանայինք վաստակել կորցրած ժամանակի մի մասը, բայց մենք չհաշուեցինք այն մարդկերանց անհոգութիւնը, որոնց յանձնուած էր ճանապարհի հոգատարութիւնը: Գարնանային անձրևներից և հալուող ձիւներից սաստիկ փխրուել էին ժայռերն ու երկիրը և բոլորովին ծածկել ճանապարհը: Յանկարծ մի տեղ, ուր ճանապարհը դուրս է կտրուած ոլորապիլի զաւիվայրների մէջ, մենք լսեցինք մի սարսափելի ձայն և տեսանք ներքև գլորուող սարերի ահագին կտորներ: Ժայռերի բեկորներն ու արմատներով պոկուած ծառերը ընդհարվում էին սարսափելի ձայնով: Երբեք քարերը հսկայական թռցանքներով ուռնում էին հովտի խորքը: Մենք արձանագահ կանգնեցանք և սարսափելով տեսանք, թէ ինչպէս ձեռն հիւսը տարաւ իր հետ մի ջորի ջորեպանին հետ միասին: Մի քանի րոպէի ընթացքում մենք համարձակուեցանք տեղից շարժուել յետոյ շուռ եկանք և ճանապարհով չգնալով բարձրացանք ինչպէս որ եղաւ սարի գլուխը, հէնց այն տեղի տակը, ուր փլատակը պատահեցաւ:

Այդտեղից փոքր ինչ հեռու մենք դուրս եկանք ճանապարհի

վերայ և հանդիպեցանք մի քանի մարդկանց այն կարավանից, որին պատկանում էր ձեռն հիւսով տարուած ջորեպանը. նրանք գնում էին նրան վնասուելու: Երեկոյեան Նէր — Քէօփրիւի խաներում ես տեղեկացայ, որ գտել էին ջորեպանին և ջորուն բոլորովին ջախջախուած:

Ասում են, թէ այս յաճախակի փրատակները նրանից են առաջանում, որ ճանապարհը շինելիս սաստիկ շատ ծառեր էին կտրել մի քանի լեռնոտ տեղերում: Զուրը տանում է գետնի հողը, որ այլ ևս չէ կարողանում պահպանուել ծառային արմատներով և ահա զին հողակոշտեր զլորվում են դէպի հովիտը:

Հետեւեալ առաւօտը մենք սկսեցինք բարձրանալ Զիզանի վրայ:

Սնցներու ճանապարհը մեզ այն աստիճան անպիտան երեւցաւ, որ մենք նախադասեցինք առաջուայ ճանապարհով գնալ, չնայելով այն բոլոր վտանգներին որ նա ներկայացնում էր:

Իջնելիս մենք պատահեցանք մի կարավանի, որ բաղկացած էր բամբակի ահագին հակներով բեռնաւորուած, աւելի քան հինգ հարիւր բեռնակիր կենդանիներից: Նա բոլորովին փակեց ճանապարհը, այնպէս որ մենք ստիպուած էինք մօտ մի ժամ մի կողման վրայ սպասել, որպէս զի նա անցնէր:

Արդազ համնելով մենք տեղեկացանք, որ միակ օրինաւոր սրճատունը քրդերի խմբով էր լցուել, որ սարսափելի աղաղակներ էին հանում: Մենք սկսեցինք ուրիշ ապաստանարան որոնելու, բայց ի գուր, այնպէս որ մենք ստիպուած էինք սրտուկել ոմանք վրաններում, ոմանք բաց երկնքի տակ:

Հետեւեալ առաւօտը մենք իմացանք որ քիւրդերը սրճարանապետի ուտելու պաշարեղէնները գողացել ու նրա ճաշը կերել էին, բայց մի պատահաբար եկած զափթիայ առանց դժուարութեան տալիւ էր նրանց բոլոր գողացածը վերադարձնել:

Գիւմիւշ խանէից երեք ժամուայ տարածութեան վրայ, Բրում գետի բերանում ջորեպանները ցոյց տուին ինձ իրանց կրօնակից քրուժիսներից (?) բնակեցրած քանի մի գիւղեր. այսպէս են անուանում այն քրիստոնեաներին, որոնք խօսում ու հագնւում են որպէս մահմետականներ, բայց ծածուկ դաւանում են քրիստոնէական կրօնը: Նրանք խիստ շատ են Գիւմիւշ — խանէի և Տրապիզոնի միջին: Որպէս քրիստոնեաներ նրանք ազատ են զինուորական ծառայութիւնից, որպէս մահմետականներ — մի քանի հարկերից:

Բայց և այնպէս մի քանի ժամանակ առաջ տէրութիւնը ստիպել էր նրանց վճարել զինուորական պարտականութիւնից ազատ մնալու իրաւունքի համար:

Գիւմիւշ—խանէի և Բայբուրդի միջին եւ գնումէի նոյն ճանապարհով, ինչպէս և 1869 թուականի գարնանը և այս ճանապարհի ընթացքում չպատահեցայ ոչ մի նշանաւոր բանի, բացի մի կամարի վրայ կառուցուած, Շարշուտ—սուի վրայ եղած կամրջից: Իւրաքանչիւր ավին գտանվում են ուղղահայեաց քարեայ պատեր. այդ պատերի մէջ մտցրած են տասնչորս կարգ քառակուսի տաշած գերաններ, բաժանուած ծայրերում անցքեր ունեցող երկայն տախտակներով, որոնց մէջ անցնում են կամրջի իւրաքանչիւր կողմից ուղղահայեաց գերաններ: Նեցուկների այս սիստեմի միջնորդութեամբ միեւնոյն ժամանակ առաջ է գնում երկու ավերից ջրի տակի աշխատանքը: Յետոյ, որպէս զի երկու մասերը միացնեն, դարձում են կաղնիների տախտակների, որոնք ամրանում են թեք նեցուկների նախավերջնից քառակուսի գերանների վրայ: Այս կամրջներից մի քանիսը հասնում են մօտ երեսուն մետր երկայնութեան: Այս սրամիտ հիմնարկութիւնները հռչակուած են իրանց զարմանալի ամրութեամբ:

Գիւմիւշ—խանէից մի քանի ժամ հեռու, Շարշուտ—սուի աջ ավին, Չիֆլեք—խան կոչուած տեղում, եւ այցելեցի թեքէին, այսինքն մի սուրբ դէրվիշ գերեզման, մի յիշատակարան, որ աւելի նշանաւոր է իր ճարտարագործութեամբ քան նրանով, ինչ որ նրա մէջն է գտանվում. նա շատ հռչակուած է ամբողջ երկրում և նրա մօտ գալիս են աղօթելու բազմաթիւ ուխտաւորներ:

Բալխօրեան բարձր բարձրաւանդակներով անցնելով մենք հանդիպեցանք մի այնպիսի սարսափելի ցեխի, որպիսին եւ առիթ էի ունեցել այստեղ մի անգամ տեսնելու, որը սաստիկ դժուարացնում էր մեր ճանապարհը. իսկ Ղադրախ—խանէյում, ուր մենք յոյս ունէինք մի ամբողջ օրուայ ծանր ճանապարհորդութիւնից յետոյ լաւ իջևան գտնելու, ամբողջ հրապարակը բռնուած էր ցրաին սարսուղ կարավաններով, որը կը պնդացնէր ցեխը: Մենք ինչպէս որ եղաւ տեղաւորուեցանք մի ախոռում, բայց ոչ մի կերպով չկարողացանք փայտ ձարել ընթրիք պատրաստելու համար. թէզէքը (չորացրած քակոր) այնքան թաց էր, որ չէր այրվում, այլ միայն արձակում էր թանձր գարշահոտ ծուխ: Մենք անցկացրինք շատ անսա-

խորժ գիշեր, առաւօտեան, լուսարէմին, ջերմաշափը ցոյց տուեց քսան աստիճան ներքեւ:

Այս բարձրավանդակի վրայ, երկու գետակների խառնուրդում, Բալխորի գիւղեց փոքր ինչ հեռու, — ես գտայ այն մեծ բլրակը, որի մասին պատմել էր ինձ Ֆրանսիացի ինժեներ պ. Բրիօն: Նա նրան փորել էր, գուցէ, միայն երեսանց, որովհետեւ միայն կաւեղէն անօթի բեկորներ էր գտել:

ԲԱՅԲՈՒՐԹԻՑ ԿԱՐԻՆ

XXXIX.

Բայբուրթ հասնելը: — Թարմ, միս դտնելու դժուարութիւնը: — Հայկական պատերը: — Պատմական տեղեկութիւններ Բայբուրթի մասին: — Բատերը ձորոյի մէջ: — Կոփ լեւրան միայն բարձրանալը: — Խանի վատ դրութիւնը: — Հովիւների մօտ անցկացրած գիշերը: — Հեռանալը: — Կտրավաններ ծիւնում: — Անդլիական չափարին պատահիլը: — Շարդորիքի կրաքարերը: — Կարնոյ հովտի այծերը: Խօսակցութիւն հայ դիւղապետի հետ: — Կարին հասնելը:

Վերջապէս ապրիլի 20-ին մենք տեսանք Բայբուրթը և յիշելով այն մութած ոչխարներին, որոնց անցեալ տարի տեսել էինք այստեղի բոլոր կրպակներում, քայլերնիս շտապեցրինք. բայց ինչպէս թողնելնք մեր վարմացումը, երբ քաղաքը մտնելիս տեսանք որ բոլոր կրպակները կոպկած են: Այդ օրը մի ինչ որ տօն ունէին քրիստոնեաները, որոնք Բայբուրթի համարեա միակ բնակիչներն են: Բացի այդ պատ էր և հետեաքար չէր կարելի ոչ մի կոոր միս ճարել, որովհետեւ այստեղի հայերն ու յոյները չափազանց խիստ են պահում պատերը: Մեծ պատին միայն առաջին շաբաթին են ձու, պտուղի և ձուկն ուտում (բայց ոչ հայերը) խակ մնացած ժամանակը կերակրվում են ջրի մէջ եկած բանջարներով և չորացրած մրգերով: շատերը մինչև անգամ աղ չեն գործածում (?) : Բացի մենդի, Մեծ, Պետրոսի և Վերափոխման պահքերից, սրնոցից վերջինը աւելի խիստ են պահում: Մեծ պահքից, հայերն ու յոյները պահում են շաբաթուայ մէջ երեք (երկու) օր և մեծ տօների նախորդ օրերին, այնպէս որ տարուայ մէջ համարեա երկու հարիւր քսան (?) օր են պահում: Չնայելով որ ես յարգում էի այսպիսի քարեղաշտութիւն,

բայց և այնպէս խիստ դժուար էր ինձ զրկուիլ մօից, որ տենդից ու ճանապարհի զրկանքներից թուլացած մեր ստամոքսներին խիստ կարևոր էր:

Մինչ իմ մարդիկն ու ձիաները հանգստանում էին, ես գնացի բերդը զննելու, որ ուղղահայեաց ժայռերի ծայրին և լայն գետով պաշտպանուած բարձրանում է քաղաքի և նրա շրջակայ հովիտների վրայ:

Բայբուլթը կամ Բայբուլթը (?), որ առաջ Պայպերտ (Բաբերդ) էր անուանւում, յայտնի էր դեռ ևս շատ հին ժամանակներում. մեր տարեթուի առաջին դարերում այդ բերդը Բագրատունեաց գլխաւոր ամրութիւններից մէկն էր: Յուստիանոսը մեծացրեց նրա ամրութիւնները: Նա յաճախ ձեռքից ձեռք էր անցնում: Մահմետ Գ. վերանորոգեց նրան Հիճրէի 952-ին (1544): Այս ժամանակից սկսած նրա պատերի վրայ գտնուել են այն տաճկական և արաբական արձանագրութիւնները, որոնց մասին ես արդէն խօսեցի: Ռուսները աւերեցին նրան 1828 թուին, այնպէս որ նա այժմ ոչնչով չիմադրել կարող է. բայց հաւանական է, որ օսմանեան տէրութիւնը ուրիշ բերդ կառուցանէ այս վօրեղ դիրքի վրայ, որ իշխում է Տրապիզոնից կարին գնացող միակ ճանապարհի վրայ:

Իմ առաջին ճանապարհորդութեան ժամանակ ես գնացի Կուրին Խօշապուշարի լեռնածորով անցնող ճանապարհով. բայց այս անգամ ես գնացի Կոփ լեռան միջով, որովհետեւ թէև վերջինը աւելի երկայն է, բայց աւելի լաւ է լինում դարնանը առաջինից, որը տարուայ այս եղանակին ձիւնով է ծածկւում:

Ես չէի կամենում մի այնպիսի վտանգաւոր փորձի ձեռնարկել, ինչպիսին էր Կազեքլե—դաղով անցնելիս պատահածը, որ ստիպեց ինձ չորս օր կորցնել:

Ճորոխ-գետի ափերին, որոնցով անցնում է ճանապարհը մինչև Մատէն-խան, ես սպանեցի բազմաթիւ բատեր առանց ձիուց իջնելու. այդքան առատ և աներկիւղ են այստեղ այդ թռչունները:

Նոր կառուցուած կամրջով ճորոխ գետն անցնելուց յետոյ մենք հասանք Կոփ լեռան երկու հազար երեք հարիւր մետր բարձրութեան վրայ գտանուած մի խան:

Տէրութիւնը շինել է այս տեղում ընդարձակ իջևաններ, բայց նրանք այնքան վատ են և անպիտան պահպանւում, որ մինչև անգամ կարաւանների համար յարմար տպաստանարան չեն ներկայացնում:

նում: Սենեակներում և զոմերում յատակները երբեմն ծածկուած են լինում մի ամբողջ ոտնաչափ բարձրութեան ջրով, որը կաթում է տանիքներից:

Մենք ուղևորուեցանք Կոփ գիւղը իջևան որոնելու և զտանք թէև ոչ ճոխ, բայց գոնեա տաք բնակարան, որովհետև նրանում տեղական գիւղացիների սովորութեան համեմատ, սենեակների շուրջը զոմեր էին շինուած:

Ամբողջ գիշերը սաստիկ ձիւն էր գալիս, լուսադէմին իմ ջորեպանները կրկին մերժեցին ճանապարհ ընկնել և մենք մինչև տասը ժամը Կոփ գիւղի մէջ մնացինք: Այս ժամանակից ձիւնը դադարեցաւ և ես ուղարկեցի ճանապարհը տեսնելու և իմանալու թէ չէին շարժուիլ արգեօք այն կարավանները, որոնց տեսել էի ես նախորդ օրը: Իմացուեցաւ, որ պարսիկների բազմաթիւ խումբը նոր էր թողել բարձրաւանդակը, որի վրայ զտանում էին խաները: Ես ջորեպաններին ստիպեցի, ձիւններին բռնեալ և շտապեցի դուրս գնալ, որպէս զի կարողանայի հասնել պարսիկներին և նրանց կարավանի հետ միանալ: Մինչդեռ կրկին ձիւնը թափուեց, այնպէս որ այլ ևս չէին երևում կարավանի թողած հետքերը: Մենք հասանք նրան լեռան ամենաբարձր կէտում, երկու հազար հինգ հարիւր մետր բարձրութեան վրայ:

Մի օտարադէպ տեսարան էր ներկայացնում այդ հազարից աւելի կենդանիների մեծ շարքը, որոնք նրանց շրջապատող դաշտացոյց նկարի միատեսակ սպիտակութեան միջին բոլորովին սև էին երևում: Կարավանը որպէս մի ահագին օձ դալարվում էր լեռնային գաւիւ վայրներով մի քանի քիլոմետր տարածութեան վրայ: Եթէ բեռնակիր կենդանիներից մինը քանի մի քայլ հեռանում էր այն նեղ շուղից, որը առջևը գնացողներն էին գծել, ձորի մէջն էր ընկնում: Բայց թանձր ձիւնը ազատում էր նրան ջարդուելուց, նրա յետեւից գնացող բոլոր կենդանիները կանգնում էին և քանի մի րոպէից յետոյ ջորեպանները դուրս էին բերում նրան կրկին ճանապարհի վրայ և այնուհետև կարավանը նորից սկսում էր առաջ խաղալ:

Սարից իջնելիս ճանապարհի կիսին մենք հանդիպեցանք անդլիական չափարին: Չափար են անուանում այն սուբհանդակներին, որոնք ամիսը երկու անգամ նամակներ են տանում թէհրանի եւրոպական դեսպաններից, նոյնպէս և Նարինի ու Թուրքիի հիւպատոսներին: Տաճկական և պարսկական կառավարութիւնները հաստատել

են ճանապարհին նրանց ձիաները փոփոխելու համար ախոռներ և նրանք Թէհրանից տասներկու օրից էլ շուտ հասնում են Տրապիզոն, իսկ այնտեղից ծովով Կ. Պօլիս գնում:

Ճանապարհի առաջին կիսին նրանք գիշեր ու ցերեկ գնում են և հանգստանում ու ուտում են միայն մի քանի բոպէի ընթացքում՝ այն միջոցին երբ նրանց համար նոր ձիաներ են պատրաստում: Չափարի հետ լինում են երկու կամ երեք պայուսակներով բռնաւորուած ձիաներ, այնքան էլ ուղեկից ոստիկաններ: Չափարներին ամենքը պարտական են ճանապարհ տալ, հակառակ դէպքում նրանք սպառնում են խարազանի և սուսերի հարուածներով: Բայց մեր Լուի տարից իջնելու ժամանակ երկու ձիան է պատերի մէջին գտնուած շաւիղը այնքան նեղ էր, որ նրա վրայ չէին կարող երկու ձի մի կարգում անցնել և չափարը ճանապարհ բանալու համար արած մի քանի անյաջող փորձերից յետոյ, որոնց պատճառով ճանապարհի կողքերից քանի մի բռնակիր կենդանիներ ընկան, ստիպուեցաւ կանգնել և սպասել:

Այդ օրը շարունակ այնպիսի ցուրտ էր անում, որ մարդու երեսն ու ձեռքերը կախում էր և որքան էլ մենք աշխատում էինք փաթաթուել, մեր դէմքերը այնպէս կարմրել և ուռել էին, որ քանի մի օրուայ ընթացքում անկարելի էր մեզ ճանաչել:

Երան ստորոտում, Եփրատի աջ ափում, իմ կարաւանս կանգնացրի մի փոքր ժամանակով Շաօրդօրիք գիւղի նորաշէն կամուրջի մօտ:

Այս տեղում Եփրատն ու ճանապարհը սեղմուած են խեցային կրաքարի երկու ահագին ժայռերի միջին:

Նրանցից մինի ստորոտի մօտ հազիւ կարելի է նշմարել Շաօրդօրիք գիւղի խրճիթները, որոնք մինչև կէսը գետնի մէջ փորուած խկական որջեր են, որոնց սպիտակ պատերը միանում են նրանց շրջապատող գետնին: Տեղական գիւղացիները պարսպում են կիր շինելով:

Ես ձեռք բերի այստեղ հանուածների բազմաթիւ տեսակներ, ինչպէս օր. հսկայական ոտոխներ, խեցգետիններ, բազմաթիւ երկփեղկեայ և մի փեղկանի խեցեմորթներ, ստորին կենդանիների, ճառագայթաձևերի և խեցաչեզերի մնացորդներ: Նրանք էին այն միակ հանուածները, որոնց ես պատահեցի իմ ճանապարհորդութեան ընթացքում և այս բանից ես եզրակացրի որ Լարինի դաշտավայ-

րում տարածուող հանդած հրաբուդիների գօտին ցպատմական ժամանակներում պարունակում էր իր մէջ մի մեծ լիճ, որի ջրերը յաճախակի ալեկոծութիւնների պատճառով թափանցել են սարի մէջ, ճեղքելով Եփրատի հովիտը և իրանից յետոյ թողնելով այնպիսի խեցմորթների կոյտեր, ինչպիսիք են Շաօրգօրեան ժայռեր կազմողները:

Մինչ մենք կանգնած էինք ձիւնը դադարեցաւ, բայց նրա տեղը ճանապարհին մենք հանդիպեցանք մի սարսափելի ցեխի, որից ես արդէն մի անգամ խիստ նեղութիւն էի կրել:

Այժմ մենք գնում էինք իւրաքանչիւր ժամում երկու և կէս քիլոմետր: Դժուար է ներկայացնել որ և է աւելի անախորժ բան կարինի ցեխոտ դաշտավայրներից: Պէտք է ենթադրել թէ այս ցեխը առաջ է գալիս քարի կատարեալ բացակայութիւնից, այնպէս որ սկսած Աջ—Ղալէից մինչև կարին չես կարող դռնել մի քարի կտոր, եթէ միայն նա մարդկային ձեռքով դրուած չլինի:

Մեր ձիւները անդադար խրվում էին թանձր, դիւրամած տղմի մէջ և կորցնում էին պայտերը:

Վերջապէս մենք հասանք իլիճա: Շտապելով հէնց նոյն օրը կարին հասնել, ես կամենում էի բեռնակիր ձի վարձել, բայց ոչ մուխթարն էր (գիւղական տանուտէր) գիւղի մէջ և ոչ նրա օգնական—չավուշը և ես չկարողացայ օգուտ քաղել իմ իրաւունքից, որի դօրութեամբ ձի պէտք է պահանջէի:

Հեռագրատանը ծառայող մի տաճիկ աստիճանաւոր առաջարկեց ինձ իր ձին, պահանջելով մի տաճկական լիբայ տասնեութ քիլոմետր տարածութեան համար: Այս թանկ էր, բայց հաւանական է որ ես համաձայնէի, եթէ նա պայման չդնէր, որ քաղաքը մոնեկիս ես ձիուց իջնէի, իսկ նա իր հերթով նստէր նրա վրայ: Ես չնորհակալութիւն յայտնեցի նրան և վճռեցի աւելի շուտով ոտով գնալ, որովհետև ձիւները ջարդուած էին:

Իջևանի համար մեզ վիճակուեցաւ մնալ մի մեծ հայակական գիւղում, որտեղ ուէսը, ենթադրելով թէ ես հիւպատոսութեան զանձապահն եմ, շատ լաւ ընդունեց ինձ: Ամբողջ գիշերը նա խօսում էր քաղաքականութեան վրայ և անիմաստ բաներ դուրս տալիս: Ի միջի այոց նա ասաց, որ իբր թէ լսել է, որ գալու են շուտով տասն հազար Փրանսիացիներ Հայաստան և Քիւրդստան, այնտեղ բնակուելու և սահմանի վրայ հսկելու նպատակով, որովհետև

պարսիկները կամենում են խել տաճիկներից այդ երկու նահանգները: Ինձ աժան չնստեց բացատրելու նրան իր հայրենիքի քաղաքականութիւնը: Նա ասաց նոյնպէս, թէ օսմանեան պետութիւնը նախագիծ է կազմել հայերին ևս զինուորացրութեան ենթարկելու և նա, ինչպէս և նրա բոլոր հաւատակիցները, շատ ուրախ էր այդ բանի համար, յուսալով, որ երբ հայերն էլ մահմետականների պէս նոյնանման պաշտօններ կ'ունենան տէրութեան մէջ, կը դադարեն այն անօրէն հարկահանութիւնները, որոնց զոհերը լինում են այս հեռաւոր նահանգների քրիստոնեաները:

Վերջապէս ապրիլի 24-ին մենք Կարին հասանք: Երեք հարիւր յիսուն քիլոմետր մենք անցանք տաններիւ օրուայ ընթացքում, մինչդեռ այդ տարածութիւնը հեշտութեամբ կարելի էր մի շաբաթում անցնել:

XL

Կարնոյ նոր ամրութիւնները.— Բաղաքի եւ վիլայէթի ընակիչները.— Նետտորականները.— Թերեքեմանները.— Առեւտուրն ու արդիւնաբերութիւնները.— Թաղեայ զորքերը.— Եզներն ու դոմէշները.— Շների պատճառած անախորժութիւնները.— Փողոցի կռիւը.

Կարինը եւ գոյայ նոյն դրութեան մէջ, ինչպէս և քանի մի ամիս առաջ: Չնայելով ձիւնին և սաստիկ սառնամանիքներին, նոր ամրութիւնների կառուցանելը առաջ էր գնում և արդէն աւարտուելու վրայ էր: Նրանց շինում են գերմանական սիստեմայով և նրանք, գոնէ դրսից, սպառնալի պաշտպանութիւն են ներկայացնում: Եթէ ուռաները երբ և իցէ նորից կամենան պաշարել այդ քաղաքը, նրանց այնպէս հեշտ չի յաջողուիլ տիրել նրան ինչպէս 1828 թուին ¹⁾:

Կարինը, որ երևում է մի քանի քիլոմետր տարածութիւնից, շատ սիրուն է հանդիսանում: Նրա շինութիւնների համարեա միակերպ, մոյլ գոյնը (որոնք հեռուից միանում են մի ընդհանուր խիստ տաքօրինակ ուրուագծի մէջ) որ սուր կերպով բաժանվում է շրջա-

1) Ճանապարհորդութիւնը վերաբերում է 1870 թուին:

կայ սարերի պայծառ տեսքից, տալիս է քաղաքին մի շատ մեծամասն քանչ պատկեր:

Բայց այս տպաւորութիւնը անյայտանում է, քանի որ մօտեւ նուաճես նրան:

Կարինը զլիաւոր քաղաքն է Վիլայեթի, որի բնակիչները հասնում են 1,230,000. այս թուից 227,000 տաճիկներ են, 357,000 քիւրդեր, 411,000 քրիստոնեաներ, 1,200 հրէաներ, 2000 եզդիներ, 158,000 պարսիկներ, 29,000 թերեքեմաններ:

Կարինում 90,000 բակիչ կայ. նրանցից 20,000 (?) պարսիկներ են, 15,000 հայ լուսաւորչականներ, 8,000 հայ կաթողիկէներ, մինչև 5,000 կամ 6,000 յոյներ, փոքր թուով էլ հրէաներ և բողոքականներ. մնացած բնակիչները մուսուրմաններ են:

Կարոյ վիլայեթը շրջապատուած է Տիգրանակերտի, Խարբերդի և Տրապիզոնի վիլայեթներով. արևելքից նրա սահմանները կազմում են Պարսկաստանն ու Ռուսաստանը: Այստեղի քրիստոնեաները բաժանվում են շատ աղանդների. հայերի թիւն է 287,000, նեստորեանների 110,000, կաթողիկէների 8,000, յոյների 4,000 և բողոքականների 1,300. Այս թուանշաններից երևում է, որ ամենաբազմաթիւը նեստորեանների (?) աղանդն է: Նրանք իրանց նշանաւոր լինելը պարտական են ոչ գործունէութեան և ոչ էլ իրանց մոքին, այլ այն հանգամանքին, որ նրանք ապրում են լեռնոտ նահանգում, Պարսկաստանի սահմաններին մօտ. նրանց երկիրը պտղաբեր է և դժուարամատչելի. այսպիսի ձեռնտու դրութիւնը ազատում է վտանգաւոր հարևանների յարձակմունքներից, պարսկական քիւրդերից և տաճիկներից:

Նեստորեանները բաժանվում են երկու խումբ՝ ասգիրատներ (?) և րայաներ:

Առաջինները կիսով չափ անկախ են և ապրում են խոր ձորերում և ոլորապիւր լեռներում, որոնց շնորհով նրանց երկիրը անմատչելի է. նրանք երկիրը չեն մշակում, այլ պարապում են խաշնարածութեամբ: Մինչև 1843 թուականում Բեդ-խան-Բէյի արած կոտորածը նրանք չէին հպատակում Կրան և մերժում էին վճարել որևէ հարկ կամ տուրք: Նրանք բոլորն էլ շատ լաւ են զինաւորուած. մօտ հազար երեք հարիւր (միայն) զինուոր են հաշվում ասգիրատներից:

Բայա կոչուած նեստորեանները, ընդհակառակն, խաղաղ մարդիկ են և բնակվում են դաշտավայրներում. նրանք բոլորն էլ երկրա-

գործներ են, շատ հնազանդ են, օսմանեան պետութեան, և յօժարութեամբ են հարկերը վճարում:

Սահմանամերձ քիւրդերի ցեղերի մէջ հաշվում են մօտ հինգ հազար եղիզներ, երկու հազարը ճաճկաստանում և երեքը Ռուսաստանում:

Եղիզները սատանայապաշտ են: Նրանց վարդապետութիւն սարսափ է ներշնչում ինչպէս քրիստոնեաներին, այնպէս էլ պարսիկներին ու տաճիկներին: Նրանք Աստուծոյն չեն աղօթում այն պատճառով, որ Նրա ողորմածութիւնը անսահման է, բայց յարգում են սատանային, որովհետեւ նա կարող է ամէն տեսակ չարիք հասցնել մարդկանց: Նրանք նրա անունը սարսափելով են յիշում և նրան հաճոյանալու համար իրաւացի են համարում անել այն ամէնը, ինչ որ արգելւած են աստուածային և մարդկային օրէնքները: Թանգիւմաթի օրէնքները ու նրանց ղէմ գործ դրած խիստ միջոցները փոխել են փոքր ինչ նրանց բարքը:

Եղիզների ծագումը անյայտ է, թէ և մի քանիսը ենթադրում են, որ նրանք առաջ են եկել օսմանցիների հարստութեան երկրորդ խալիֆից, որին վերաբերում են Ալիի որդու՝ Հուսէյնի սպանութիւնը: Նրանք քաջ են և յանձնապաստան, դեռ այժմ էլ վախենում են նրանցից Մելիսգերի (երևի Մելազգերա), Մանազկերտ) և Բուլանքինի (Բուլանքինի) գաւառներում, որովհետեւ հակումն ունենալով դէպի աւազակութիւն, նրանք կողոպտում են մեծ կարաւաններ և հայկական զիւղեր, որտեղից հունձեր են տանում:

Նրանց ճանաչում են կարմիր բրդից կարած մուգագոյն շորից և դեղին — սևագոյն փաթթոցներից. նրանք բազմաթիւ են Սիփիան — Դաղին (Սիփան լեռան) և Վանայ լճի շրջականերում:

Սահմանական կրօն դաւանող թերեբէմաններին չպէտք է խառնել թուրքմենների հետ, որոնք թուով միայն երկու հարիւր մարդ լինելով, բնակվում են Արազանի (Արտազան ?) մօտ:

Իսկ թերեբէմանները բնակվում են Զիլքերում, Հաքին — խանում Դիաղինում. սահմանի վրայ գտանվում է նրանցից բնակեցրած հինգ հարիւր զիւղ:

Պէտք է ենթադրել, որ նրանք ծագում են պարսիկներից և հաստատուած են այս երկրում շահ Աբասի նրան տիրելու ժամանակներից: Նրանց անուանում են նոյնպէս զարափափախ. այս անունը առաջ է եկել նրանց ոչխարի ղլխարկներից: Նրանց գլխաւորը էլ — խան է կոչվում:

Կարինը, գտնուելով պողաբեր հովտի անկիւնում, մի այնպիսի կէտում, որտեղ շատ բանուկ ճանապարհներ կտրում են իրար, շատ նշանաւոր է իր փոխադրական վաճառականութեամբ: Գործարանների դրութիւնը այստեղ շատ աննշան է. բայց և այնպէս կան երկաթի և պղնձի անօթների ու տեսակ տեսակ տնային կարասիքի գործարաններ վիլայեթի բնակիչների գործածութեան համար, որոնք բերում են այստեղ իրանց պաշարները. հէնց այս պատճառով այստեղի փողոցներում հանդիպում են շատ մարդիկ բազմաաեսակ տիպերի և չափազանց բազմաաեսակ շորերով, որոնք հասնում են այստեղ Ասիայի բոլոր ծայրերից:

Կարինում պատրաստում են նոյնպէս զէնքեր քիւրդերի համար: Վահանները շատ փոքր են լինում, տրամագիծը հազիւ երեսուն սանտիմետրի է հասնում: Նրանց շինում են գոմէշի կաշուից կամ եղէգնեայ թոկերից, որոնք ծածկուած են լինում շատ պարզ ձևով պատրաստուած երկաթի կտորներով. այդ վահանները զարդարուած են լինում կարած կամ մաճուցած դրամներով, որոնց միջին ես տեսայ լիւբովկիոս XIV ժամանակների Ֆրանսիական լիարդներ և ուրիշներ Աստորիական Մարիայ—Թերիզիայի ժամանակներից:

Քանի մի պարսիկներ կարինում Թավրիզի եղանակով թաղեայ գորգեր են գործում: Այս գորգերը, որ զարդարուած են լինում բազմազան խիստ սիրուն ճամուկներով, պատրաստում են շատ պարզ եղանակով. գետնին ձգում են ցանկացած գորգից աւելի մեծ յարդեայ փսիաթ և զրոշմում են նրա վրայ զանազանագոյն բրդով այն նկարը, որ պէտք է ձևակերպուի գորգի վրայ: Այս բրդեայ առաջին շերտի վրայ ծածկում են մի ուրիշը, որ աւելի բարակ է սանդրուած և քսանից մինչև քսանուհինգ սանտիմետր հաստութիւն ունի:

Յետոյ մի քանի մշակներ զգուշութեամբ ծրարում են գլանով արտաքուստ հաստ քաթմանով ծածկուած փսիաթը և տորոում են նրան մի քանի ժամ շարունակ, մինչև որ թաղիքը ընկնի և գորգը մի սանտիմետր հաստութիւն ունենայ: Աւերջը թաղիքը խուզում են թեթեւ կերպով այն կողմից, որտեղ ճամուկն է, որպէս զի նա աւելի յաճախ և աւելի պարզ յարդարուի (?):

Նայելով նկարի զեղեցկութեան և բրդի բարակութեան, այս գորգերը զանազան գին են ունենում, բայց առհասարակ համեմատաբար թանկ. չեն և շատ յարմար են ճանապարհի համար, որով-

հետև, չնայելով իրանց հաստութեան, խիստ թեթև են և կարող են ներքնակների տեղ բռնել:

Կարինի շրջականներում երկրադործութիւնը բաւականին զարգայած է և երբ հունձը լաւ է լինում, այնտեղից դուրս են տանում խիստ մեծ քանակութեամբ ցորեան և գարի: Նփրատի ճահիճները և լեռնոտ դաշտավայրերը մեծ առատութեամբ լաւ խոտ են տալիս և այդ պատճառով էլ այստեղի եզները աւելի հաստ և աւելի ուժեղ են քան միւս տեղերում: Նրանց պայտում են լծելու համար: Այս գործողութիւնը կատարելու համար կենդանու բոլոր չորս ոտները կապում են երկայն գերանից և ձգում են նրան գետնին. ապա ոտերի արտաքին պճեղների վրայ դնում են երկաթի կտորը, որը ամրացնում են գամերով:

Գոմէշները խիստ բազմաթիւ են Կարինի դաշտավայրում, որտեղ յաճախ են հանդիպում այս ահագին կենդանիներից բաղկացած կարաւաններ, և որոնք լծած են լինում երկու անիւ ունեցող սայլերում, որոնց վաս իւղուած փայտեայ զսպանակները սաստիկ ճռճում են գնալիս: Բայց և այնպէս այս ճռճալը անհրաժեշտ է երևում, եռանդ յարուցանելով գոմէշների մէջ, ինչպէս և խաբաղանք: Այս կարավանները սովորաբար կանգնում են գետերի և ճահիճների մօտ և բոլոր գոմէշները ուղևորվում են լողալու: ջրի կամ տղմի մէջ, որտեղից դուրս են հանում միայն իրանց ահագին եղջերներն ու սև ցուլկները (գնչերը):

Կարինում շները աւելի խոշոր և աւելի չար են միւս քաղաքներում տեսածներիցս:

Ճրանսիայից բերածս որսի շան պատճառով նրանք մի անգամ այնպէս յարձակուեցան ինձ վրայ փողոցում, որ ես օր ցերեկով, նրանցից պաշտպանուելու համար, բեվօլվերին դիմեցի: Ես կարծում էի թէ փողոցի շներին շատ սիրող մահմեդականները կը բարկանան վրաս դրա համար, բայց այդ ամենևին չեղաւ: Ինձ շրջապատող ամբոխը միայն ծիծաղում էր և կշտամբում վերադարձներին, որոնք փախչում էին ունալով:

Այս շները սովորաբար սև կամ գորշ են լինում: Նրանց գունչը սեւաւ է. ձմեռը նրանց բուրդը երկայն և թանձր է, որը տալիս է նրանց արջերի նմանութիւն:

Թարգմանեց Տ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՑ

(Կը շարունակուի)

կատարելապէս անկման նորա և պակասելոյ հնարիցն պահպանելոյ 'ի նմին լինելութեան իւրում ուսումնարան, կամի դատարկել, արձակելով պաշակերտն, և զառնն 'ի վերայ հիման կարգաւորութեանցն Բարձրագոյն հաստատելոյ 'ի 11 մարտի 1836 ամի, յազազ կառավարութեան եկեղեցական գործոյ Գրիգորեան հայոց 'ի Ռուսաստան՝ դարձուցանել 'ի հոգեւորական Աեմինարիա այնր դաւանութեան 'ի վիճակի վրաստանայ: Եւ ինքն տէր ղեներալ ատիւլանտ Բարօն Բոզինն համաձայնեալ ընդ այնպիսի նախատպաւորութիւնն կամաց կաթողիկոսին՝ հաղորդեալ է Ձեր բարձր Գերազանցութեանն, թէ և ինքն նոյնպէս գտանէ հարկաւոր, զի և շինուածքն ինե 'ի վերայ եկեղեցական գեանոյ՝ դուքանքն և կարուանսարայն, զոր զկնի թողացուցեալ է պատրիարքն նշանակեալ ուսումնարանին, նոյնպէս և երկու այգիքն պատկանեալք այնմ ուսումնարանի՝ համաթուել ընդ վիճակային արդիւնսն վասն օգնականութեան յազազ պահպանութեան այնմ սեմ նարիի: Այլ և 'ի վերջոյ խնդրէ Բարօն Բոզինն 'ի Ձեր բարձր Գերազանցութենէ, բարեխօսել յազազ Բարձրագոյն կամեցողութեան Նորին Կայսերական Մեծութեանն այնպէս, զի զկնի դատարկելոյն զուսումնարանն հայոց պահանջեցի 'ի հոգաբարձուաց կտակի մահտեսի Կասպարայ վանեցւոյ զկտակեալն նորա այնմ ուսումնարանի 4600 ռուբլի արծաթ նմանապէս և զշահն և զամենայն զյաւելորւածն (վսե պրիրոռչեներէ) շահուց շահն նշանակել վասն օգտի Թիֆլիզոյ հայոց սեմն նարիին, որ առաւելաւ քան զմիւսն յազազ ուսուցանելոյ զմանկունն աղքատ հոգեւորականաց և այլոց միաբանութեանց նուիրողաց զանձինս հոգեւորական կոչման: Գարձուցանել 'ի վերայ այնմ նպատակի, նա և որպէս ութնհազար (8000) արծաթ ռուբլի պատարորութիւնն Թիֆլիզոյ քաղաքացի Խատիսեանց Բեթանի համաձայն կտակաւանդութեանն նորա զկնի մահուան կնոջն տալոյ առ օգտի այնմ ուսումնարանի, այնպէս և զարաւորեալն վասն այնմ ուսումնարանի ազնուական Գէորգ Արծրունւոյ հարիւր յիսուն (150) ռուբլի արծաթ զբամ յիւրաքանչիւր ամի:

Ձեր բարձր Գերազանցութիւնն, իններորդ ամբ են ահա յորմէ հեռէ զոյով աստ 'ի Բեսարաբիայ՝ յամս քանիս հարուստ յուսով իմով մնայի օր ըստ օրէ ակնկալ բարեգութ յիշատակութեանց Տէրութեանն երբեմն, այլ հուսկ զկնի համապատեալ ինձ զայնպիսի յոյսն իմ յինէն անակնկալ յարաձգութիւնն ժամանակաց, մնայր:

ինձ 'ի քանի ամաց հետէ ունիլ մշտամուռնչ 'ի բերան զՍաղմոսն Գաւթեան. «Մոռացեալ եղէ ես որպէս մեռեալ 'ի սրտէ և եղէ ես որպէս զանօթ կորուսեալ» (Սաղմ. 30 13): Իսկ արդ ընկալեալ զայս վերապատուելի գրութիւն Զեր բարձր Գերազանցութեանն, գոհանամ նախ զԱստուծոյ զմտաւածեալ զգրեալն «Ոչ իսպառ մահանայ տէր զաղքատն. համբերութիւն տնտեսկոյ մի կորիցէ իսպառ» (Սաղմ. 9. 19): Ապա գոհանամ բոլորով սրտիւ զԶեր բարձր Գերազանցութեանն, զի աստուածանման բարեգթութեամբ ոչ իսպառ մոռացեալ զիս, արժան համարեցայք զէթ 'ի սմին պատահման ընկալնուլ և առ յինէն զծանօթութիւնս վասն ինե կառուցեալ ուսումնարանին հայոց 'ի Թիֆլիզ, և դուքանայն կամ կարուանատարային 'ի վերայ եկեղեցական գետնոյ, և երկուց այգեացն և գումարացն կտակաց Մահտեսի Կառպարայ Բարսղեան Զարուխճեանց, Թիֆլիզոյ քաղաքացի Սատիսեան Բեժանի, և ազնուական Գէորգ Արծրունոյ, որոց ամենեցուն աղագաւ յայտնելով նախ զկատարեալ ծանօթութիւնսն ճիշտ ճշմարտութեամբ, կցորդեմ այնոցիկ և զայս ծանօթութիւնս վասն այլ բազմաց իմոց դործոց և վասն անօրինակ իմոց զրկանաց ցայս վայր 'ի նոցունց ամենեցունց:

Ուսումնարանն այն է շինեալ իմով անձնատանջ աշխատութեամբ որոց որպէս սկզբնաւորութիւնն այնպէս և կատարումն էր անակնկալ ամենեւին յամենայն հասարակութեանց հայոց, որոց յայտնի էր իւրեանց կամաւորական նուիրանքն ինձ ըստ անցելոցն վիճակաւորաց. 'ի դարուց ժամանակաց յաղագս նոցին անձնական կեցութեանց: Զին և ճակատն ըստ իմ խնդրոյ ետ նկարել նորին բարձր Գերազանցութիւնն Ալէքսէ Պետրովիչ Երմալովն կրկնայարկ միայն 'ի վերայ 800 աշակերտաց, այլ դրութիւն տեղւոյն պահանջեաց շինուած եռայարկա որոց ներքինքն են գետնայարկը սառնոցատուն և այլ արդիւնաբեր տեղիք, զոր հիմնարկեալ յամի 1821. յառաջին աւուրսն նոյեմբերի և մինչև ցլրումն 1822 ամի բարձրացուցեալ զամենայն շինուածսն մինչև ցվերին կամարն դրանց և պատուհանաց երկրորդ յարկացն, յամի 1823, յամսեանն մարտի երեւեալ յորմունսն պատառուած վասն ոչ ըստ պատշաճի լինելոյ խորափոր հիմանցն, ընտրելի համարեալ կորուսանել զծախան ցայն վայր, քան կատարել 'ի վերոյ խախուտ հիմանց զամենայն զինուածսն քակեալ 'ի հիմանց՝ նորոգ խորափոր հաստատ հիմամբ կանգնեցաք յաջողութեամբ Աստուծոյ մինչև ցլրումն 1826. կամ

կատարեալ ևս մինչև ցլբումն 1829 ամին շինուած մեծակառոյց, որոյ ծախսն թէպէտ և ոչ կարողանամ այժմ ստուգութեամբ ճիշտ արձանագրել վասն չունելոյ իմ զհաշուագրութիւնն առիս աստէն, այլ համարիմ լինիլ աւելի քան քառասուն հազար ուրբի արծաթ, որոյ 500 ուրբին աստիղնացի է սկզբնանուիրանք գերազնիւ Սարգիս Եսայեան Լոռիմեղեքեանց 'ի Սանկտպետրբուրգայ: 7000 ուրբի աստիղնացի նուիրանք վեհագնեայ Յովակիմայ Եղիազարեան Լազրեանց 'ի Մոսկովէ: Իբրև 2800 ուրբի արծաթ 'ի յանուն աղքատաց հայոց Թիֆլիզոյ կտակաւ աւանդեալ գումարն Թիֆլիզեցի Թովմա Իվանիչի Դաւթեան հանգուցելոյ յերկրասարդական հասակի յԱտորախան վասն յախոնեական յիշատակի իւրոյ: Եւ կարելի է՝ թէ իբրև 4 կամ 5000 ուրբի արծաթ ևս եղեցին նուիրանք 'ի զանազան անձանց Թիֆլիզոյ հայոց, և այն յաւարտ շինուածոցն՝ յորժամ տեսին այնպիսի յինքեանց անակնկալ շինուած կանգնեալ կառուցեալ վասն օգտի հասարակութեան իւրեանց: Իսկ աւելին քան զայնս՝ իմ, և ինձ անձնանուէր իմոց հազուագիւտ բարեկամաց են սեպհական գումարք: Դուքանք 30 կամ 32 'ի միում կարգի 'ի հանդիպոյ ուսումնարանին և 'ի միջակիտի նոցա դուռն մեծ և 'ի վերայ նորա գմբէթ բարձր, որոյ ծոցն է սենեակ մեծ, և յաջմէ նորա և յահեկէ սենեակք 8. ամենայնքն կամարակապ կառուցեալ են ինև 'ի վերայ եկեղեցական գեանոյ իմ և իմոց հարազատից անձնական ջանիւք և ծախիւք: Իսկ կարևանսարայ ոչ դոյ բնաւ, այլ գնոյն դուքանն աւանանն այնպէս, այնու պատճառաւ, զի կամէի ես յետ աւարտման ուսումնարանին, ըստ ամենայն հանգամանաց կատարելութեանց ուսումնարանաց, զմեծ գետինն եկեղեցական որ էր յետին կողմն նոյն ուսումնարանաց, շինել կարուանսարայ մեծ. մի՞ վասն պահպանելոյ զգետինն եկեղեցական և միւս վասն պատրաստելոյ վարդիւնն բաւական վասն տարեկան ծախուց այլ միւս ուսումնարանի, զոր ցանկայի ես շինել 'ի Պատրիարքական Աթոռն Եջմիածնի ըստ վայելչութեան այնմ ընդհանրական Աթոռոյ ամենայն հայոց:

Ուսումնարանին այնմիկ պատկանեալ սեպհականապէս է մի այգի միայն, զոր յամի 1826 Կարդալինոյ կնեալ Օթար Աէվազեան Ամիրխանլար՝ յաղդէ վրաց լուեալ վասն այնքան բազմատանջ աշխատութեամբ իմով կառուցեալ այնպիսի նորալուր առաջին օրինակ 'ի յաւատունս մեծահոգի ուսումնարանի յօգուտ հասարակութեան հայոց, յորում յայնմ ամի ուսանէին հայերէն, ուսեերէն

և պարսկերէն՝ մանկունք աւելի քան 4300 ինքնացորդոր կամօք 'ի նշան առիս առաւելեալ բարեկամական սիրոյն 'ի տասներկու ամաց հետէ, շնորհաց այնմ ուսումնարանի վասն յաւիտենական յիշատակաց իւրոց մերձ 'ի Թիֆլիզ 'ի Սօղանկու անուանեալ յիւրումն գեղջ՝ զայգի մի մեծ, որ արժէր յայնմ ժամանակի աւելի քան զերեք հազար (3000) ուրբի արծաթ. ուր ևս մտադիր էի 'ի պատիւ փոխադարձ հարազատութեան իմոյ բարեկամական սիրոյ նուիրողին զայն՝ յառաջ բերել վասն յիշատակի նորա յօգուտ այնմ ուսումնարանի տարեկան արդիւնք մինչև երկու հազար ուրբի արծաթ աւելի կամ պակաս, որովհետև շնորհեալ էր ընդ այգւոյն և զգետին փոքրիկ, ուր ընթանաց նուազ թէև մի կուր գետոյն, յոյր վերայ որոնօղն արդիւնաւորութեանց կարէ կառուցանել զբազում աղօրիս և զայլ աղբիւրս արդեանց: Եւ վասն այսպիսի քրիստոնէական ամենարեպաշտ ջերմեռանդութեամբ նուիրանաց յիշեալ կենեալին՝ ես ևս սեպուհ պարտաւորութիւն համարեալ՝ տպեալ զքանի հարիւր թերթիս լիալիւր հանգամանօք, ունիմ տարածեալ ընդ ամենայն աշխարհ, առ ամենայն ազգն հայոց 'ի Հնդկաստան և 'ի բոլոր Ասիայ և յԵւրոպայ:

Այլ զի Պատրիարքն և Բարձն Բօզին գլխաւոր կառավարիչն 'ի Վրաստան՝ զրեն որպէս պատկանեալ այնմ ուսումնարանի երկու այգի, երկրորդն այնորիկ ինձ անորոշ գտանի: Քանզի ես 'ի կարգին իմ վիճակաւոր անդէն 'ի Թիֆլիզ՝ նախ տնկել ետու յիշտովէտօպօլ քաղաքի զմի յոյժ մեծ այգի, որոյ գետինն պարսպապատ հողով՝ հանգուցեալ Յովհաննէս վիճակաւոր արքեպիսկոպոսն խնդրեալ և ընկալեալ էր 'ի նորուն պայծառափայլութենէ Ֆելթմարշալ զըաֆ Կուսովիչէն, այլ չէր կարողացեալ տնկել տալ, զոր ես առաւել վասն ոչ կորուսանելոյ զաշխատութիւն հանգուցելոյն խնդրագործութեամբ և վասն կատարման ըզձի նորա և պահպանելոյ զյիշատակ աշխատութեանցն նորին, ետու տնկել աւելի քան զարժանն ծանր ծախիւք վասն վերատեսչաց դոլոյն տնհմուտ յանձն առեալ գործառնութեանց: Յետ նորա առ եզը քաղաքին Թիֆլիզոյ գոլով աւերակ այգի մի փոքրիկ կտակաւ ումեմն հայազգւոյ նուիրեալ յառաջ քան հարիւր ամ վասն իւրումն յիշատակաց կաֆեդրեանի եկեղեցւոյն հայոց 'ի Թիֆլիզ վանք կոչեցելոյ, որ բերէր զարդիւնս միայն տասն մանկթ արծաթ 'ի ս.ս. լին, զայն այգի ետու նորոգել և վայելչացուցանել իմով ծախիւք վասն օգտի եպիսկոպոսի:

սրտարանին: Եւ թէ որն երկուց անտի նշանակեն որպէս պատկա-
նեալ ուսումնարանին պատրիարքն և յիշեալ գլխաւոր կառավարիչն
վրաստանայ ինքեանց միայն է յայտնի:

Վանեցի մահտեսի Կասպարն Բարսղեան Չարուխճեանց նոյն-
պէս գոյով կապակցեալ ընդիս սերտ բարեկամութեամբ յամենայն
Ժամանակս վիճակաւորութեան իմոյ անդ ՚ի Թիֆլիզ և ունեւով
առ իս զյոյս մեծ վասն իմում հարազատութեան առ ինքն և առ
ամենայն պատկանեալսն ինքեան, յամի 1824 յամենան նոյեմբերի
գրեալ զկտակագիր, բազում թախանձանօք իւրովը յօժարեցուցեալ
զին կարգեաց առաջին հոգաբարձու իւրումն կտակի, և երկրորդ
ընդ իս՝ զհամաշխարհիկն իւր ազնիւ Գէորգ Երեմեան Արծրունի և
երրորդ զբարեհաւատ Երեմի վաճառական ՚ի Թիֆլիզ Յարութիւն
վարդանեան Ներմազան մականուանեալ, յորում կտակի աւանդեալ
է վասն ուսումնարանին այնմիկ չորս հազար հինգ հարիւր (4500)
ուսբի արծաթ, այլ այնու թէութեամբ զն նովին գումարօք կամ
գնեսցի, կամ շինեսցի յօգուտ ուսումնարանին յայնմիկ վասն իւրոյ
յաւիտեական անմահ, յիշատակաց արդիւնաբեր զանշարժ կայս:
Եւ աւելի ևս քան զայն աւանդեալ էր այնու կտակաւ տակ իւ-
րովքն ծախիւք ըստ չափու հարկաւորութեան այնմ ուսումնարանի
զքերականութիւն հայոց, և ՚ի վերջոյ նորա զայն կտակ իւր, և
զարդիւնն ՚ի վաճառաց քերականութեան սեպհականել ուսումնա-
րանին և տարանին նորա: Այլ զն Մեղիկով պօլիցմետրն յայնմ
Ժամանակի Թիֆլիզ ինքեան միայն յայտնի զիտաւորութեամբ իւրով
զկտակն հանդուցելոյն մատուցեալ ՚ի սուգս ՚ի րասպարան Թիֆլիզոյ
հանգերձ պատկանեալ գումարօքն մաքսի ՚ի կենդանութեան կտա-
կողին յետ վախճանի նորա կարաց հաւանեցուցանել զկուսակալն և
նորուն հրամանագրութեամբ յանձնել զայն կտակագիր վերաքննու-
թեան իրաւարանաց, յայնպիսում անակնկալ պատահման ենթար-
կելոյ ընդ հզօր վիճարանութեամբ գլխաւոր կառավարութեանց
կտակի և կայցի՝ յուսացելոյն յիմա հոգաբարձութիւն եւ պարտա-
ւորութիւն վերապատուութեանց ճշմարիտ բարեկամութեան հաւ-
մարեալ ետու տակ յամի 1825 իմով ծախիւք զքերականութիւն
հայոց՝ հազար հինգ հարիւր (1500) հատ, և ՚ի վերջոյ ամենեցուն
նոցա զկտակն մահտեսի Կասպարայ Բարսղեան Չարուխճեանց, զի
թէ ոչ կայքն հանդուցելոյն գլխաւոր նորա ըստ իւրումն ազգա-
օգուտ կամոց և ըզլի, մնացէ յիւրումն հայրենի ազգի արձան

յաւիտենական յիշատակաց նորա: Տպումն քերականութեան հանդերձ կտակաւն նորա առ այն՝ աւարտեալ յամի 1826. վերաքննութիւնն վասն կտակագրին աւարտեցաւ յամի 1829, ցորքան ժամանակս աւելի քան հինգ տարի կայք նորա և հաշիւք վաճառականականք առ զանազան անձինս մնացեալ առ իւրաքանչիւրն առանց հոգաբարձութեան ուրուք, յետ յանձնելոյն իրաւարանաց զայնս հոգաբարձուաց կտակի հանգուցելոյն, ես ինքս գոլով աստ 'ի բեսարաբիայ, գործակիցքն իմ՝ հոգաբարձուքն երկոքին վասն զանազան պատահմանց վերաժամանելոյ յայնմ բազմամեայ միջոցի՝ յետ վախճանի մահտեսի կասպարայ՝ պատերազմաց, խօլերայի և ժանտախտի, և վասն վախճանելոյ ոմանց մեծագումար պարտապանաց հանգուցելոյն՝ չէին կարողացեալ ընկալնուլ իւրաքանչիւր պարտապանաց զգումարն եղեալս առ զանազան անձինս հեռաւորս կամ մերձաւորս. և ոչ զհաշիւ օրինաւոր վասն համապատշաճ պատահմանցն իրաւացի կամ անիրաւացի պատճառանաց յառաջ բերելոց 'ի նոցունց պարտապանաց: Յորում միջոցի վախճանեցաւ և երկրորդ հոգաբարձուն կտակի ազնիւ Գէորգ Արծրունի: Եւ որքան ինչ ստացեալ էին հոգաբարձուքն երկոքին, այնմ ևս մինչև ցայսօր չեմ ես կարողացեալ որպէս առաջին հոգաբարձու կտակի հանգուցելոյն, ընկալնուլ զճանօթութիւն ըստ օրինաց. թէպէտ և երրորդ հոգաբարձուն Շերմազան կոչեցեալ 'ի բազմաց վկայեալ անձն արժանահաւատ՝ միշտ թախանձէ զիս անդադար գրադրութեամբ՝ ձեռն տալ ինքեան համաձայն պարտաւորութեանց հոգաբարձութեան իմոյ և կարգաւորել ըստ զօրութեանց կտակագրոյն զամենայն զգումարն ստացեալս յինքննէ կամ 'ի հանգուցեալ Արծրունի երկրորդ հոգաբարձուէն:

Թիֆլիզոյ քաղաքացի Բեժանն Խատիսեան ևս՝ հոգաբարձու իւրում կտակի գրեցելոյ յամի 1828 'ի յուլիսի 20, նշանակեալ է զիս, և ընդ իս երկրորդ զհօրեղբորորդին իւր Ստեփանն Գաբրիէլեան Խատիսեանց, այլ որպէս տեսանի յօրինակի կտակագրոյն եղելոյ առ իս, ոչ բնաւ յատկացուցանէ նա թէ յետ վախճանի կնոջն իւրոյ մնալոյ է ուսումնարանին ութ հազար (8000) ռուբլի արծաթ: Այլ այսքան միայն թէ, յետ վախճանի կնոջն իւրոյ՝ զմայր գումարն զրամոց բաժանեալ 'ի չորս մասունս՝ զմինն ընծայեսցեն Թիֆլիզոյ Ներսիսեան Դպրոցին հայոց վասն յաւիտենական յիշատակի իմ և կնոջ իմոյ: Այլ թէ որքան իցէ գումարն մայր զրամոց հանգուցելոյն՝ անճանօթ եմ ես ամենեւին:

Աղնիւ Գէորգ Երեմեան Արծրունին ինձ ևս տացեալ է բանիւ թէ ունի արձանացուցանել յիւրումն կտակագրի, զի յետ վճարելոյ զպարտոն վասն ծախուց կարուանսարային ինքեամբ շինեցելոյ, ժառանգք իւր տացեն այնմ ուսումնարանի ամ ըստ ամէ վասն յուսմանական յիշատակաց իւրոց հարիւր յիսուն ռուբլի արծաթ (150). այլ թէ եթող նա գայնպիսի կտակագիր թէ ոչ, այնմ ևս չունիմ զտեղեկութիւն:

Արտաքոյ նշանակեցելոյն ի գերաստիճան Յովհաննէս Կաթօւղիկոսէն, և ի նորին բարձր գերագանցութենէ բարօն Բօղին գլխաւոր կառավարէն Վրաստանոյ և այլոց, զոն յատկացեալ այնմ ուսումնարանի և այլ միւս կտակ Թիֆլիզոյ քաղաքացի Ստեփանի Կիւլիփաշեան. վասն միոյ այգւոյ իւրոյ և միոյ տան, որոց գինն նշանակեալ է երկու հազար հինգ հարիւր (2500) ռուբլի արծաթ, հաստատեալ յամի 1825. զի յետ մեռանելոյ անժառանգ քառասունամեայ որդւոյն իւրոյ եղելոյ առանց ամուսնութեան և անարժան իւրումն որդիութեան կացութեամբ՝ և յետ հոգալոյ անշանակեալ ծախսն վասն թաղման իւրոյ, և վճարելոյ զմասնաւոր պարտոն, կէսն մնացորդացն եղեցի պատրիարքական Աթոռոյն Եջմիածնի և կէսն այնմ ուսումնարանի իմոյ, որոյ ևս հոգաբարձու կտակի եմ ես, և հանգուցեալ Բէժանն Խատիսեանց:

Ունի ընդ այսոցիկ նաև տպարան հարուստ, որոյ միայն պարզութիւն և պղնձեայ դաղափարսն զրոց հայր և մայր կոչեցեալ և ինչ ինչ փայտեայ և պղնձեայ ծաղկագիր՝ և սակաւ արձնեայ ձագաճիր հին և մի մամուլ փոքրիկ ընծայեալ է յիշեալ Արծրունին՝ երկրորդ հոգաբարձուն կտակի Մահտեսի Կասպարայ, իսկ այլ ամենայն հարուստ պարագայքն պատրաստեալ եմ ես ինքն իմով ծախիւք: Յայնմ տպարանի վասն յիշատակաց Մահտեսի Կասպարայ Բարսղեան Չարուխճեանց ըստ նորին կտակագրոյ՝ տպեցան հազար հինգ հարիւր (1500) հաս. քերականութիւն հայոց, որոց վաճառն կացուցանէ աւելի քան զհինգ հազար (5000) ռուբլի արծաթ, որ ևս է սեպհական այնր ուսումնարանի և տպարանի նորա. այլ թէ յուսմէ ում յանձնեցան, ուր մնացին այնոքիկ քերականութիւնք, ով տիրեաց նոցա և կամ զինչ դումար շահեցան ուսումնարանն և տպարանն ի վաճառաց այնոցիկ, և կամ զեւարդ ոչնչացան, չունիմ ես զճանօթութիւն մինչև ցայսօր:

Ի Ղզար քաղաքի վախճանեալ Թիֆլիզոյ սուրբ Բէթղէհէմ

եկեղեցւոյ հպատակ Մովսէս Աբամեան, կտակեալ էր վաճառել զայդի իւր և հատուցանել զպարտան իւր և զխոտամուսնն վասն հոգւոյն, և զծախսն վասն թաղմանն երկու հազար (2000) ռուբլի աստիղնացի: Ես վճարեալ զայն գումար կտակի նորա, պահպանեցի զայդին վասն ուսումնարանին, որոյ զարդիւնն տարեկան աւելեալ քան զծախսն լինէր ի երկու հարիւրէ (200) մինչ երկու հարիւր յիսուն (250) ռուբլի արծաթ:

Նաև անդէն ի Թիֆլիզ քաղաքի շինեալ եմ զտունն արքեպիսկոպոսական ի պարսպի վանք կոչեցեալ սուրբ Աստուածածին կաթողիկոսի եկեղեցւոյ յարեւելից կողմանէ մի ի վերայ միոյ չորս կարգ (էդաժ) զկէսն զեանոյն նորա գնեալ հազար (1000) ռուբլի աստիղնացի դրամաւ և ի հիւսիսոյ՝ երեք կարգ: Եւ յնդ այնոցիկ նորոգեալ եմ նաև զփոքրիկ շինուածնն առաջնոց: Շինեալ եմ և ի քաղաքամիջի զերկուս տունս ի վերայ Եջմիածնի Աթոռ վանայն պատկանեալ զեանոյ, և նորոգեալ եմ ի հիմանոց զբազում դուքանա պատկանեալս այնմ Աթոռ վանայ՝ ըստ ձեռոց և ճակատուց դրեցելոյ ի կառավարութեանէ: Նոյնպէս և ղերկուս կամ ղերիս դուքանան աղքատ կրօնաւորաց Աւանայ անապատի շինեալ եմ ի հիմանոց եռայարկ (երեք եդաժ) որոց մեծագումար ծախուցն մասնակից է յիշեալ Անապատն միայն երկու հարիւր (200) արծաթ ռուբլիաւ: Զմի տուն ևս յառկապէս վասն կատարելոյ զկամս կառավարութեանն առ վայելչացուցանելոյ զքաղաքական տեսութիւնն՝ շինեալ եմ ի վերայ քաղաքական գետնոյ յառաջադրելոյ ի նմանէ ինձ և պատերազմիցն կաթողիկոսաց, որք փորեալ զհիմունս մասինն յառկացուցանելոյ ինքեանց և նկատեալ ծանրածախս յոյժ յետս կային ի շինելոյ, զոր ևս վասն հաճելոյ զկամս կառավարութեանն և զայն ընդ մասինն իմում շինեալ աւարտեցի. զոր շինուած յետ աւարտմանն ունի մինչև ցայսօր մինն իմոց օգնականաց յամենայն զործառնութիւնն իմ, ուր նստի ընտանեօք ի մասին շահուց պարտաւորութեանցն իմոց ինքեան:

Ի վերայ այս ամենայն նշանակելոյ և բազմոց ևս ոչ նշանակեցեալ մանրամասն շինուածոց կամ գնեցելոց շարժականաց, ի վերայ հաստատուելոյս իմում անկասկածելի նախադատութեանց վասն ժամանակաւոր օգտի անձին իմոյ յամենայն ժամանակս կենաց իմոյ, և անժամանակ ապագայ յիշատակաց, անսկնկալ ևս պատահելու, զի յամի 1821, եփրեմ Կաթողիկոս նեղեալ ի ծանրութեանց պար-

տուց և ՚ի բռնակալութեանց իշխողաց Երեանու, էանց ՚ի սահմանս
 ուռնաց ի Ղարաբաղ՝ յուսով գտանելոյ զօժանդակութիւն ինքեան,
 այլ ընդհակառակն յուսոյ իւրում ընկալեալ զյառաջադրութիւնն
 կամ վերադառնալ կանխաւ ի պատրիարքական Աթոռն, և կամ
 հրաժարիլ ի կաթողիկոսութենէ՝ որպիսի կոչմամբ ոչ կարէ կառա-
 վարութիւնն ընկալնուլ զնա ի սահմանի ուռնաց. որով և նորին
 սրբազնութիւնն գտաւ. հարկադրեալ հրաժարիլ որպէս ՚ի վերա-
 դառնալոյ անդրէն ՚ի պատրիարքական Աթոռն, այնպէս ևս յայնմանէ
 իւրոց կոչմանց և նստեալ ի Սուրբ Նշան անուանեալ վանսն այնմ իմում
 վիճակի ի Հաղբաւ քանի և պիտկոպոսօք, քանի վարդապետօք և այլ
 հոգևորականօք և մարմնաւորականօք եղելովք ընդ ինքեան մինչև ի
 1828. զամս եօթն առանց իրիք յիշողութեանց կամ հոգունակութեանց
 ուրուք, սկստ հ պարտաւորութիւն անձին իմոյ համարելով իբրեւ
 եպիսկոպոսի առ իւր եպիսկոպոսապետ և վիճակաւորի առ ընդհան-
 րական պատրիարք և կաթողիկոս ամենայն հայոց յամենայն ժա-
 մանակս լինելոյ նորա յայնմ իմում վիճակի հոգացեալ եմ զամե-
 նայն զծախսն նորուն սրբազնութեան և ամենայն բազմութեանց ե-
 ղելոյ ընդ նմա: Եւ յամին 1828 յամենանն յուլիսի ճանապար-
 հորդեալ զնա իւրովքն հանդերձ յԵջմիածին, անդէն ևս մինչև
 ց յաջորդէն Յովհաննէս կաթողիկոսի այնմ իմում վիճակի յամի
 1830, զամենայն զկամաւորական նուիրանսն յատկացեալ ի սկզբանց
 յաւիտենից միայն վասն կեցութեան վիճակաւորաց պիտոյացուցեալ
 դարձեալ վասն ծախուց նորին և Աթոռոյ Եջմիածնի զբոլոր ծախսն
 իմ վասն ճանապարհորդութեանց իմոյ այսր ՚ի Բնասարաբիայ և
 վասն կառավարութեան իմ և իմայնոց աստէն և վերադարձի
 եղելոցն ընդ իս հոգացեալ եմ ևս ինքն պարտուք ունելով զհաս-
 տարմամ յոյս բոս իմում ամենահարազատ ծառայութեանց հօ-
 տին և եկեղեցւոյ հաւատացելոյ ինձ, և Ամենողորմած ԹԱԳԱՒՈՐԻ
 ԿԱՍՏԵՐ անաղինալ ամենեւին պայպիսի պատահմանց ինձ, թէ ի լի-
 նելն իմ յայնմ իմում կառավարութեան կարողացայց ևս տնօրինել
 վասն այն ամենայն իմոյ պարտուց:

Յայնմ եօթնամեայ միջոյի լինելոյ Եփրեմ Կաթողիկոսի յի-
 մում վիճակի, ըստ նորուն հրամանաց ստացեալ եմ ես ինքն սկսեալ
 ի 1823 մինչ ց 1824, ի միջոյի երկուց ամաց զինն իմն, արդիւս պատա-
 կանեալս պատրիարքական Աթոռոյն, կամ պատրիարքին առաքե-
 ցեալս ի Նիդհաստանէ և ի Քուրքաստանէ և բազմօք յոյժ պուա ել-
 քան որչափ ստացեալ եմ, հատուցեալ եմ զպարտսն նոցա միայն ի

նոյն չափ միջոցի երկուց տմայ եօթնասուն և հինգ հազար (75000) ռուբլի արծաթ ուէալ պարսից, կամ եօթն հազար հինգ հարիւր (7500) թուաման ըստ հաշուի այնոցիկ կողմանց, որոյ ազազաւ լիաւիւր ծանօթութիւն յամի 1824 ի սեպտեմբերի 13 առ ինքն Յովհաննէս Կաթուղիկոսն այժմ և ի նոյեմբերի 13 առ զխաւոր կառավարիչն Վրաստանայ և այլոց Ալէքսէ Պետրովիչ Երմալովն գրեցեալք յինէն, կան տպեցեալք ի նմին ամի և տարածեալք ընդ ամենայն տեղիս առ ամենայն ազգն հայոց: Եւ յետ այնոցիկ գումարացն ինեւ վճարեցեալ պարտուցն տպեցելոց հատուցեալեմ այլ ևս զքանի հազար ռուբլի պարտոսն պատրիարքին և պատրիարքական Աթոռոյն, առանց ստանալոյ յուստեքէ զարդինս պատկանեալս նոցին, զորոց չունիմ առ իս զհաշուադրութիւնսն: Եւ բաց յայսցանէ զորս վճարեալեմ զանձն իմ պարտաւորելով այլոց՝ յամի 1830. ևս ի գալ Յովհաննէս Կաթուղիկոսին այժմ առ նորին պայծառափայլութիւնն զրա՛ն Երեանսկի Խան Ֆէդրիչ Պասկեիչն՝ Եփրեմ Կաթուղիկոս գրեալ առ Սիմէոն արքեպիսկոպոս ժամանակաւոր գործովսն իմ և առ այլս, և յանձնեալ նմին Յովհաննէս Կաթուղիկոսին ստիպել զնոսա, զի տացեն յեկեղեցական գումարաց Թիֆլիզոյ վասն վճարաց պարտուց պատրիարքական Աթոռոյն տասն հազար (10000) ռուբլի արծաթ. ըստ որոյ և զործաւարք և իմ՝ առ աւաքեցին առ հանգուցեալ Պատրիարքին համաձայն հրամանաց նորա՝ զայն գումար ընկալեալ վասն վճարացն դմուրհակ Պատրիարքին և Սինօդի նորա:

Եւ ըստ որում կարգ բանին ստիպեաց աստանօր յիշատակել վասն սոյն տասն հազար (10,000) ռուբլի արծաթ եկեղեցական գումարաց, ոչ անդէպ համարիմ ընդհանրապէս և վասն եկեղեցական գումարաց այնմ Թիֆլիզոյ քաղաքի յայտնել համառօտիւ զիմ զամենայ անձնատանջ աշխատութիւնսն: Զի յամի 1814, ի մտանելն իմ ի վիճակային կառավարութիւնն այնմ վիճակի Թիֆլիզոյ գաւի զամենայն եկեղեցի ընդ անհաշիւ անսահման կառավարութեամբ միոյ միոյ ինքնիշխան հողարարձուաց, անկախ ի վերատեսչութեանց վիճակաւորի և զամն հինգ հետեւեալ անհանգիստ աշխատութեամբ՝ իբրեւ յայտնեցաւ անհնարին ինձ, հարկադրեալ եղէ բողոքել առ նորին պայծառափայլութիւնն Սինիստրն հոգեւորական գործոց զանազան դաւանութեանց յայնմ ժամանակի՝ Կնեազ Ղովիցինն, որոյ յանձնարարութեամբն անձամբ աշխատեալ նորին բարձր

Գերազանցութիւնն գլխաւոր կառավարին Վրաստանոյ և այլոց Ալէքսէ Պետրովիչ Երմալովն, և հասու եղեալ մշտաջնաս ընթացիցն եկեղեցական կառավարութեանց, նոցին երկոցուն պաշտպանութեամբն իրաւանց վիճակաւորութեան՝ հազիւ ուրեմն յամի 1818 կարելի եղև ենթադրել զեկեղեցական կառավարութիւնն արքեպիսկոպոստական տեսչութեանց: Յետ որոյ կարգաւորեալ ըստ կարի զհոգեական կառավարութիւնն և որոնեալ զհաշիւն եկեղեցական վասն ամենայն անցեալ ժամանակաց, ոչ գտաք և ոչ զմի կուպէկ ի բոլոր եկեղեցիսն այնմ՝ վիճակի, այլ ընդհակառակն և զոմանս եկեղեցիս գտաք ենթարկեալ պարտուց: Ապա զամենայն զկարողութիւն մտաց ի գործ եղեալ վասն կանոնաւորելոյ զկառավարութիւնն եկեղեցական արդեանց յաջողութեամբ Աստուծոյ մինչև յըւոմն 1829 ամի արդիւնք եկեղեցական առաւելապէս ի կամաւորական նուիրանաց ժողովոցոց, և սակաւ յոյժ ի մասնաւոր անշարժ կայից ոմանց եկեղեցեաց ամ ըստ ամէ այնքան թազմացան, մինչև լետ ըագում շինուածոց եկեղեցականաց, իմիջոցի այնչան ժասանակա ըստ յառաջադրութեանց կառավարութեան, միայն ի Թիֆլիզ քաղաքի յաւելան նաև զումարք եկեղեցական զանձուց քսան և երեք հազար քսան և հինգ (23,025) ուրբի 34 կուպէկ արծաթ: Եւ զումարք տարեկան արդեանց ևս ժամանեցին մինչ ութն հազար երեք հարիւր յիսուն և հինգ (8355) ուրբի 28 կուպէկ արծաթ, որպէս տեսանին ի տպեալ թերթին յամի 1830, յամենանն յունվարի զորոյ զմին մատուցեալ եմ ձեր բարձր Գերազանցութեանն յամի 1836 յունիսի 8 ին համարաւ 113: Ըստ այնմ օրինակի եկեղեցեաց Թիֆլիզոյ եւ և այլ ամենայն եկեղեցեաց այնմ վիճակի երեւելի բազմապատկութիւնք արդեանց:

Այս ամենայն ջերմեռանդութեամբ հոգւոյ իմոյ աշխատութիւնք և գործք զամս 16 լինելոյ իմ վիճակաւոր ի Վրաստան վասն հօսին և վասն եկեղեցեաց հաւատացելոյ իմում տեսչութեանց, այլ և վասն Եփրեմ Լաթուղիկոսի և պատրիարքական Աթոռոյ Եջմիածնի ընդ նոսին և ամենայն գործք և անձնանուէր ծառայութիւնք իմ Ամենողորմած Աթոռոյ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԵԱՆ ամենայն ուսաց զամս 30, այնքան գտան շինանամ յամենայն մարմնաւորականաց և ի հոգեւորականաց, և այնքան գտան դատապարտ մինչև զմտաւ ածեալ իմ վասն այնքան յինէն անտկնկալ այնպիսի ներգործութեանց ժամանակին, ընտրելի դատեցայ ըստ դատօրարակութեանց մեծ իմաստ արքային Սողոմոնի, Ժողով. 3. 7. Լսել վասն ամենայնին և սպասել երկոյ-

նամուրթեամբ բազմակատարածի ժամանակացն այնոցիկ, և այցելութեանց Աստուծոյ և տէրութեան յայն վայր զրկանաց իմոց ի մասնակցութենէ իմոց շատ կամ սակաւ իրաւանց՝ առանց իրիք իմոց յանցանաց ինձ յայտնի եղելոց: Ըստ որոյ ահա իրրեւ այցելութիւն Աստուծոյ և տէրութեան համարեալ ինձ զայս հարցումն Ձեր բարձր Վերազանցութեան այժմ՝ յաղագս նախադրեալ յառաջադրութեանցն բարձրատիճան Յովհաննէս Լաթուղիկոսի և նորին բարձր Վերազանցութեան գլխաւորի կառավարչի Վրաստանայ և այլոց՝ վասն ուսումնարանին և վասն ամենայն պատկանելոցն նմին և ոչ պատկանելոցն, բազում բաւականութեամբ իմով յայտնեմ ձեր բարձր Վերազանցութեանն լիազոյն պարագայիւք:

Յամի 1814, ՚ի պարտաւորեւն զիս երկիւղի վտանգի կենաց յերեսաց գլխաւոր կառավարչաց Երեւանայ, հարկադրեալ եղէ ՚ի բաց հետանալ ՚ի պատրիարքական Աթոռոյ Էջմիածնի, յորժամ պաշտօնատարութիւնք իմ այնմ Աթոռոյ և պատրիարքաց նորին՝ ընդարձակէին ինձ ըստ իմ հաճոյից ընտրել ինձ զվիճակ, և սիրելի էր ինձ զուարճալի վիճակն Զմիւռնիոյ, ուր եղեալ էի վարդապետ վիճակաւոր արքեպիսկոպոսի — այլ գոլով անոյս յայնմ ժամանակի ՚ի հովանաւորութեան թուրքաց, յաղագս իմոց ջանից և զործոց առ օգտի հասարակութեան վիճակաւորացն իմոց, լաւ համարեցայ լինել վիճակաւոր ՚ի Թիֆլիզ, ուր բազմամեայ փորձաւորութեամբ գոլով վաղածանօթ, ակնյանդիման էր ինձ յոյժ յոյժ դժուարակրութիւն վիճակաւորի, այլ՝ հարուստ յուսով անկասկածելի հովանաւորութեանց ամենաբարեկաշտ հօր տէրութեան ռուսաց ընտրելազոյն պատեցայ ստանձնել զամենայն նեղութիւնս և անձկութիւն անձնական, միայն զի արդիւնք իմում աշխատութեանց ըստ իմում կոչմանց առ օգտի հօտին հաւատացելոց իմում հովանաւորութեանց՝ կացցեն ինձ յիմում հայրենի ազգի ՚ի ներքոյ պաշտպանութեանց յուսալիւր հովանաւորութեանց տէրութեանն անվտանգ յամենայն հակառակորդաց արձան օրինակական ապագայից վիճակաւորաց հայոց:

Առաջին նպատակ այսպիսի իմոյ ընտրութեանց էր այն, զի ես ՚ի ժամանակաց քսանամեայ հասակի իմոյ տեսանելով և լսելով ՚ի մերազնեայս սակաւ յոյժ գիտնական անձինս, և զգալով զայնպիսի համազգական ապաքախտութիւն իմում հայրենի ազգի առ չգոյ ուսումնարանաց, միշտ միտք իմ և խորհուրդք տառապեցուցանէին զիս խոկալ վասն կարեւոր հնարից ազգական ուսումնարանաց ունելով ՚ի

— լսելով յետագայս մ'աշխատեալս ձեր յայնմ ժամանակս

նպատակի մտաց զՄխիթար վարդապետ Սեբաստացի, որ նովին ցանկութեամբ յամի 1717, օտարացեալ 'ի հայրենեաց Հայաստանի և 'ի համազգեաց, կարաց հասանիլ այնմ իւրոց բաղձանաց, յետ բազում աղգի ազգի անձնատանջ աշխատութեանց և անդր քան զկար 'ի գլխի կալով ընդ առաջ ելեալ ծանր ծանր տառապանաց՝ կառուցանելով զուսումնարան հայոց 'ի Վենետիկ ընդ հովանաւորութեամբ նորին փոքրիկ տէրութեան՝ ուստի՝ օր ըստ օրէ յառաջացան և յառաջանան մինչև ցայսօր ազգական ուսումնականութիւնք։ Եւ 'ի վերայ այսպիսի բնածիր իմոց ցանկութեանց 'ի լինելն իմ անդամ Սինօզի Էջմիածնի յաւուրս պատրիարքութեան Դանիէլի և յետ վախճանի նորա՝ հրովարտակաւ Ապպաս Միրզայ ժառանգի տէրութեան պարսից կարգեալ ի պատրիարքական փոխանորդական կառավարութիւն երրորդ ընդ Բարսեղ և Սիմէօն արքեպիսկոպոսաց հանգուցելոց, համաձանութեամբ յիշեալ գործակցացն իմոց և այլ անդամոց Սինօզին՝ բազում յոյժ հեռեւորութեամբ հազիւ ուրեմն կարողացայ հաւաքել 'ի բոլոր բնակչաց Արարատայ հայոց զմանկունսն երեսուն և երկու, և չգոյով 'ի համազգական Աթոռ անկ յարմար բնակարան աշակերտաց և ոչ յաջողութիւն ժամանակաց վասն նորոգ շինուածոց, յաղազս շարունակելոյ բազմամեայ պատերազմութեանց ուստաց ընդ պարսից, կամ պարսից ընդ ուստաց, անազան ուրեմն յամի 1813, յաւուրս պատրիարքութեան Եփրեմայ, հաճութեամբ նորին և սինօզի նորա՝ ետու կանգնել կառուցանել զառաջինն անդէն Էջմիածին սակաւ ծախիւր Աթոռոյն, զփոքրիկ շինուած ըստ չափու յիսուն մանկանց, որպէս ստուեր իմն յիմում խորհրդեան նախապաւորեալ ուսումնարանի՝ վայելչական այնմ ընդհանրական պատրիարքական Աթոռոյ ամենայն հայոց, զոր ոչ անազան յուսայի օժանդակութեամբ հարուստ ազգասիրաց սկզբնաւորել անդէն 'ի պարսպի Էջմիածնի զմեծ պարիսպն տեղի զանազան անասնոց՝ փոխարկել տեղի լուսաւորութեան, կարգել հոգևորականաց և մարմնաւորականաց ազգի։ Եւ ի նմին ամի խորհրդածութիւն ազգաշահ գանդի գտեալ ի միտս և ի կամս խորհրդականաց յիշեալ սրտաբիրքին, որոց և մի էր ինքն Զովհաննէս Աթուղիկոս այժմ, հաթուղիկոսն և անդամք Սինօզին կարգաւորեալ և ստորագրեալ, զի Աթոռն Էջմիածնի յիւրաքանչիւր երեք ամի ի միում նուիրական կական վիճակի իւրոց յորս տարածանէ զՄեռն սրբաբարձ զարդիւնսն նուիրական ի զործ եղեալ սու օգտի հասարակութեան հայոց այնմ

վիճակի, կանգնեցէ զուսումնարան, յորս աշակերտեալքն միայն՝ վկայեալք ըստ արժանաւորութեանց ձեռնադրեսցեն քահանայ և վարդապետ: Գրեաց առ այն և առ այլ ազգագուտ բարեկարգութիւնս Եփրեմ՝ Կաթուղիկոս ի դիմաց իւր և խորհրդականաց իւրումն խորհրդարանի առ պատրիարքն Պօլսոյ և առ ամենայն հասարակութիւնն հայոց զկոնդակ ազգու բանիւք, զոր նա ինքն Յովհաննէս Կաթուղիկոս այժմ՝ ցանկացեալ տանիլ անձամբ, այլ ի ճանապարհի յամեալ ընդ երկար, ի վիճակի Կեսարիոյ վասն գործոց նուիրակութեան, ետ պատճառս, զի Աբրահամ պատրիարք Կոստանդնու Պօլսոյ յաղագս իւրոց կասկածանաց ՚ի նմանէ՝ ոչ տուեալ նմա ունիլ մուտ ՚ի Թագաւորեալ քաղաքն, հրովարտակաւ սուլթանին դարձոյց զնա յԵջմիածին, ընդունայնացուցանելով զայն ամենայն ազգագուտ յառաջարկութիւնսն Կաթուղիկոսի և Աինօղի Եջմիածնի: Յորժամ և յիշեալ պատրիարքն Կոստանդնուպօլսոյ զիս ինքն կարծելով այնմ ամենայնի հասարակագուտ յառաջարկութեանց սկզբնաւորող, զրէ առ Եփրեմ՝ Կաթուղիկոսն զքամահանս վասն իմ իբրեւ Թէ չունելով Աթուոյ Եջմիածնի զհարստութիւն, և գոյով ՚ի ներքոյ պարտուց, կարգաւորեմ ես զայնպիսի խորհրդածութիւնս կառուցանելոյ ՚ի միում՝ նուիրակական վիճակի արդեամբք նուիրակութեանցն զուսումնարան ՚ի վայելչութիւն փառաց Աթուոյն և պատրիարքին և ամենայն ազգին. զոր գիր քամահանաց յիշեալ Աբրահամ պատրիարքին ունիմ առ իս և այժմ:

Եւ այսպէս քանզի բանական առարկութիւնք իմ ընդ բազում ամս իմոց կենաց առ առաջինսն և Զվերջինսն ՚ի հովուաց Գրիգորեան հայոց յայտնեցան անզոր ՚ի շարժել զմիտս և զկամս նոցին առ փոյթ լուսաւորութեան հօտի իւրեանց, ստիպեաց զիս եռանդն սիրոյ լուսաւորութեան հայրենի ազգի իմոյ, զանձն իմ կարգել տարացոյց, և իմով անձնական գործովք հերքել զգրաւոր քամահանս Աբրահամ պատրիարքի Կոստանդնուպօլսոյ և զամենայն զնմանօրինակ Թերապատութեանց սնտի պատճառանսն առաջնորդաց եկեղեցւոյ և ժողովրդեան հայոց, համանգամայն և զարթուցանել զմիտս և զկամս նոցա ՚ի փոյթ պարտաւորութեանց արժանապէս այցելութեանց հօտի իւրեանց՝ ըստ աւետարանի հօտապետին երկնաւորի:

Եւ ՚ի վերայ այսպիսի իմոց անշէջ ջերմեռանդութեանց առ լուսաւորութիւն իմում հայրենի ազգի՝ յետին արարեալ զամե-

նայն անձնական դժուարակրութիւնն իմ, նախ վասն նախապատրաստելոյ զաղբիւր մասնաւոր արդիւնաւորութեանց, կանգնեցի զայնոսիկ կամարակապ դուքանն ՚ի միում կարգի և յետ նորա գոսումնարանն այն հանդերձ տպարանաւն յորում սկզբնաւորեալ զնշակերտութիւնն յամի 1824, ըստ լեզուի հայոց, ռուսաց և պարսից, յամի 1828 յամեննն օգոստոսի յերանելն իմ անախ ՚ի Թիֆլիզոյ՝ թողացուցեալ եմ յայնմ ռուսումնարանի զաշակերտս երեք հարիւր եօթնամասնաւորութեան (378) առաւել յաջողակ ընթացիւք աշակերտութեանց, և յորէ սկզբնաւորութեանց ռուսացութեանց մինչև ցվախճան վիճակաւորութեան իմոյ անդէն ՚ի Թիֆլիզ վճարեալ եմ վարձ ռուսացաց և գործավարաց տպարանին և այլոց վարձաւորաց ՚ի նոսին աւելի քան զերեք հազար արծաթ ռուբլի ՚ի տարին: Եւ եթէ չէր զիս երկայնամտեցուցեալ անկասկածելի յոյսն իմ ապահովացուցանել զայն ռուսումնարան և տպարան ինքեանց յատկացեալ յաւիտենական գումարօք, յոյժ դիւրին էր ինձ յայնմ ժամանակի, յորժամ նոր ուրախութեամբ զուարթացեալ հոգիք ամենայն ծնողաց համարէին առհասարակ մայր բարեբաղդութեանց իւրեանց մանկանց զայն ռուսումնարան, յորում միջոցի սիրովառ ջերմեռանդութեանց նոցա՝ ՚ի միում ամի կարելի էր ինձ պատրաստել զայնս ինքնայօժար նուիրանօք ամենասիրելի վիճակաւորաց այնմ վիճակի իսկ: Այլ զի չէ ևս ըստ իմում նպատակի մտաց էին կանգնեալ կառուցեալ շինուածք հարկաւորք ըստ ամենայն հանգամանաց վասն կատարելութեանց ռուսումնարանին և տպարանին, և ունէի զգրութիւնս ՚ի շնորհաստանու հայոց, որք խնդրէին յայտնել ինքեանց զհանգամանաց կարգաւորութեան այնմ ռուսումնարանի, զի զորդիս և զգումարս զրամօց վասն ուսմանց նոցա՝ ոչ ևս առաքեալ յերոպայ առաքեսցեն առ իս անդր յինէն կառուցեալ ռուսումնարան: Եւ աւելի ևս քան զայնս, ունէի ես զգրութիւնս ոմանց բազմահարուստ՝ երևութիւ մահմետական՝ երևելի անձանց հարազատից ամենասուրբ հաւատոյ իւրեանց Գրիգորեան հայոց, որք յանձն առնէին ինձ գործակցել զինքեանս իմում ազգօգուտ աշխատութեանց, ես գորով յեցեալ ՚ի հարուստ յոյսն ապաւորեալ անդստին յիս, սպասէի նախ կատարելագործել զամենայն զհարկաւոր շինուածսն, և ապա ազնուական ևս վայելչապէս յառաջ մատուցանել ամենեցուն նոցա յլիակաստար ծանօթութիւնսն և հրաւիրել զիւրաքանչիւրսն վասն վճարաց պարտուցն յաղապս ծախուց շինուածոցն, և վասն

նախապատրաստութեան մշտնջենաւոր գումարաց, հարկաւորաց վասն ապահովացութեան զմշտնջենաւոր անաշխատ ներդրածութիւնն ուսումնարանին և սպարանին յազազս յաւիտեական յիշատակաց իւրաքանչիւրոց նոցին: Այլ զի ընդ առաջ եւ մերձ ընդ մերձ պատերազմն պարսից, դադարեցան շինուածքն և ես ևս կոչեցեալ այս ի բնասարաբխայ մնացի աստէն, զսոսն լքեալ մինչ խաղառ երկրքին ևս ուսումնարանն և սպարանն:

Այս ամենայն նշանակեցեալ պարագայիւք Վարէ բարոք նկատել Ձեր բարձր Վերազանցութիւնն թէ որպիսի անխնայութեամբ իմում անձին և որքան աշխատութեամբ և կորստեամբ անձնական հանգստութեանց և օգտի կարողացեալ եմ ես կանգնել զայն ուսումնարան և ի վերայ որպիսի իմոց նպատակաց, որոց զգացումն շարժեալ է զկամս այնոցունց, որք ամենաբարեպաշտ կարեկցութեամբ բարերարելով ինձ և մանկանց հանարակութեան հայոց այնմ իմում վիճակի՝ նուիրեալ են զնախագրեալ սեպհականն իւրեանց: Ընդ նոսին և զկամս եղելոցն ի ծայրս ծագաց աշխարհի ի շնորհապատն և որ առաւել ևս է՝ զկամս եղելոցն ի վտանգի կենաց իւրեանց ծածկեալ քրտոռնէութեամբ, որք ինքնահրաւեր կամօք բարերարութեանց յայտնեալ զանձինն, ինքեանք զիս հրաւիրէին մասնակցել զինքեանս իմում այնպիսի աշխատութեանց: Այս ամենայնի գոյով քաջ տեղեակ նա ինքն Յովհաննէս Վաթուղիկոս յամի 1830 եկեալ ի թիֆլիզ առ նորին պայծառափայլութիւնն գտու Նրեւոնակի Պապիւիչն՝ զրէ առ իս անտի ի 28 փետրվարի յեա այլոցն ոչ խորհրդականաց ինքեանց՝ այսպէս: «Բազում են յոյժ անխորտակելի արձանք Աստուածահաճոյ առաջնորդութեանց ձերոյ ի սահմանս «Վրաստանու, որք մխիթարութիւն մեծ ընծայեն գերասուրբ տաճարի ճեառն և աշխարհացրիւ ազգի հայոց»: Այլ և ի յաջորդելն իւր այնմ իմում վիճակաւորութեան անգէն թիֆլիզ գրեալ առ ուսման նախաստիճան հայոց ազնուականս յամի 1831 ի 16 ապրիլի համարաւ 173 խոստանայ այսպէս. «Պիանի յիշատակք մեծաւ «գործութեանց եղբոր մերոյ, արքեպիսկոպոսին Ներսէսի են մեզ «արդարեւ դեղեցիկ քաջալեր և խոստովանիմք զի հօգորաձեռն կա «բողութիւն նորա առ ազգային երախտագործութիւնս բազմօք «յոյժ առաւելաւ քան զմերն, վասնորոյ մեր փոյթ ևս առ այժմ է «զբարեկարգութիւնն նախ նմանէ հաստատեալս վասն ուսումնա- «րանին և վասն եկեղեցեաց անշարժ հիմնաւորել և այս շատ է մեզ

« փառք և մխիթարութիւնս: Նա և յամի 1835 պահանջեալ յինէն զծանօթութիւնս յաղագս եկեղեցական դադարի գետնոց՝ թէ կայցեն նոցա կապալայք՝ վաճառազիրք կամ ընծայազիրք թէ ոչ: Եւ գրեցի Նորին Կերաստիճանութեանն թէ՝ դրաւոր ապացուցութիւնք յաղաղս եկեղեցական դադարի գետնոց ոչ գտանին, յաղագս եկեղեցական դարանաց այրեցեալ գոլոյն 'ի ժամանակի աւերութեանն Թիֆլիզոյ 'ի Պարսից, և պաշտպանեցեն զայնոսիկ սեպհականն եկեղեցեաց շինութիւնքն 'ի վերայ նոցա ըստ վայելչութեանց իւրաքանչիւր դադարի տեղեաց: Նա առ տոյն գրէ առիս յամի 1836 'ի մարտի 26 համարաւ 92 թէ « Առանց դրամոց լոկ « բանիւ բերանոյ ոչ լինին շինուածք. իսկ դուք զսեպհականն Ա « թողոյ Եջմիածնի և այլ եկեղեցեաց գրէք պահպանել շինութեամբ 'ի վերայ այնոցիկ գետնոց, այլ դրամ ոչ առաքէք 'ի ձեր « վիճակէ այտիս: Ահա նորին բարձրաստիճանութեան ինքնավճիռ ճշմարտաբանութիւն, թէ շինուածք ոչ լինին լոկ բանիւ, այլ դրամօք: Այլ 'ի վերայ այսր ամենայն հրատարակութեանց իւրոց քահանայապետական կամ պատրիարքական բանից յոյժ անհամաձայն յայտնեաց գործովք զհետեանսն՝ նորին բարձրաստիճանութիւնն, զի յիւրաքանչիւր ժամանակի նշանակեալ գրութեանցն իւրոց՝ անդէն առ նմին մոռացեալ վաղվազակի զգրեալն, և ոչ բնաւ զմտաւածեալ երբեմն վասն իրաւանց վիճակաւորի, կամ վասն իրաւանց կաթողիկոսի, զառաջինն 'ի նմին իսկ 1830 ամի յորժամ ընկալայ եւ զգրութիւն Զեր բարձր Կերազանցութեանն յամի 1830 'ի 30 ապրիլի համարաւ 797, թէ Նորին Կայսերական Սեծութիւնն բարեհաճեալ է լինել ինձ վիճակաւոր այսմիկ 'ի նորոյ յատկացուցեալ վիճակի Նոր-Նախիջևանայ և Բեսսարաբիոյ, գրեցի եւ 'ի Թիֆլիզ Սիմէօն արքեպիսկոպոսին, որ էր յինէն կարգեալ ժամանակաւոր կառավարիչ վիճակային և անձնական գործոց իմոց՝ զի զայնոսիկ դուքանան յանձնեցէ վերոյիշեալ Շէրմազան կոչեցեալ Յարութիւնին Վարդանեանն որ յամենայն բազմաձախս գործառնութիւնն իմ որպէս և 'ի շինութեան այնոցիկ դուքանաց միշտ եղեալ է ինձ օժանդակ փոխատրութեամբ մեծագումար դրամոց առանց շահուց տարւոր ժամանակօք, որում և այնմ ժամանակի իսկ՝ պարտական էի հինգ հազար չորս հարիւր ութսունութ (5488) ռուբլի արծաթ զի նա ստացի զարդիւնն այնոցիկ 'ի մասին պարտուցն իմոց ինքեան, մինչև յկարգաւորելն իմ վասն ամենայն պատկանելոցն ինձ անդէն

այնմ վիճակի թիժլիզոյ և վասն վճարաց պարտուցն իմոց նմա և այլոց: Այլ նորին բարձրաստիճանութիւնն որ էր նորոգ այնմ միջոցի կարգեալ վիճակաւոր անդէն ՚ի թիժլիզ, անիրաւ համարեալ ինձ գիմ այնպիսի տնօրէնութիւն վասն այնոցիկ դուքանաց, առաւել իրաւացի էր համարեալ հերքել զայն, և զայս իւր վճռադատութիւնն հաստատել և հրամայել, որպէս գրէ ինձ յիշեալ Սիմէօն արքեպիսկոպոսն, թէ «դուքանքն և արդիւնքն այնոցիկ մեր են, և վասն վճարաց պարտուցն իւրոց Շերմազանին և այլոյ՝ նա ինքն « գիտացցէ արքեպիսկոպոսն Ներսէս վճարել զհարդ և կամք իւր « իցեն: Եւ այնպէս իւրացուցեալ ինքեան զայնոսիկ դուքանսն, և զայլ ամենայն զնշանակեալսն շինուածսն և զգնեցեալսն ինե շարժականսն և զանշարժականսն ունի մինչև ցայսօր, և զարդիւնսն դուքանաց առժամանակ մի ինքն ստանայր և զինի եհաս առիս լուր թէ թողացուցեալ է ուսումնարանին որոց և իցէ ներդրութեամբ: Եւ այժմ ևս առանց հայելոյ յիրաւունս ինչ իմ վասն այն ամենայն ինե կառուցեալ մեծածախս շինուածոց, կարգաւորէ զազարկել զուսումնարանն վասն մանկանց հասարակութեան ազգի հայոց և զտունն դարձուցանել ՚ի հոգևորական Սեմինարիայ: Որում համաձայնեալ և զլիաւոր կառավարիչն վրաստանայ և այլոց Բարօն Բօզինն առանց վերաքննութեանց հարկաւորացն վասն արժանապէս ծանօթութեանց իսկական հանգամանայն այնմ յառաջադրութեանց նորին բարձրաստիճանութեանն՝ յայտնէ Ձեր բարձր Գերազանցութեանն, թէ և ինքն այնպէս գտանէ հարկաւոր: Այլ և առել ևս քան զայն նշանակեալ անուն անուն զամենայն զհասուցեալսն ՚ի ծանօթութիւն իւր վասն սեպհականաց այնմ ազգական ուսումնարանի և վասն ամենեւին ոչ պատկանելոցն նմին, միաւորէ ընդ այնմ յայտարարութեան իւրոյ նա և զմիջնորդութիւն իւր, զի ամենայն այնոցիկ նշանակեալքն յինքենէ համաթուեացին ընդ վիճակային արդիւնսն վասն օգնականութեան այնմ Սեմինարիի, կցորդելով ընդ այնմ միջնորդութեանց իւրոյ, նա և զիւր զվկայութիւնն, թէ Սեմինարիայն վասն ուսուցանելոյ զմանկունս աղքատ հոգևորականաց հայոց առաւելու քան զայն ուսումնարանն որ ուսուցանէ զմանկունս ամենայն միաբանութեանց այնմ ազգի:

Առ այսպիսի ապաբախտ պատահումն ինձ անհամաձայն իմում անձնագոհ կամաց և ջանից վասն իմում հայրենի ազգի և եկեղեցւոյ լի ցաւօք սրտի իմոյ հարկադրեալ գտանիմ յայտնել: Ձի

վիճակաւորք յաջորդողք նախկին վիճակաւորի ոչ 'ի կենդանութեան նորա և ոչ վախճանին՝ չեն երբէք ունեցեալ զերաւունս 'ի սկզբնաւորութեանց անաի հոգեւոր կառավարութեան հայոց՝ լինել ձեռնամուխ յիրս ինչ նախկին վիճակաւորի 'ի շարժականս կամ յանշարժականս, այլ իրաւունք վիճակաւորաց եղեալ են բնկալնուլ 'ի ներքոյ կառավարութեան իւրեանց միայն զայն որք գտանին 'ի վիճակի անդ սեպհական եկեղեցեաց 'ի վիճակին, և միայն 'ի վիճակի Թիֆլիզոյ նաև զսեպհականս Աթոռոյ Էջմիածնի: Նոյնպէս և կաթողիկոսք Էջմիածնի կամ պատրիարքունք Արբոյ Երուսաղէմի և Կոստանդնուպօլսոյ՝ չեն երբէք ունեցեալ զերաւունս լինել մատնամուխ 'ի ստացուածս վիճակաւորաց 'ի կենդանութեան նոցին, կամ պահանջելոյ 'ի վիճակաւորաց զհաշիւ ինչ, վասն չգորոյ վիճակային հաշուոյ: Այլ միայն յետ վախճանի վիճակաւորացն՝ մտացուածք ստացուածոց նոցա առանց իրիք անօրէնութեանց նոցին՝ ստացեալ են կաթողիկոսութենքն կամ պատրիարքութենքն իւրաքանչիւրքն իւրեանց կառավարութեանց պատկանեալ վիճակաւորացն, որպէս և այլոց անժառանգ վերջացելոյ յազգէ հայոց: Եւ առաջին նոր օրինակ է այս, զի ցովհաննէս կաթողիկոս 'ի կարգին զինքն 'ի տեղի իմ՝ վիճակաւոր 'ի Թիֆլիզ, առանց հայեցողութեան իրիք յօրինակս նախանշեալ վիճակաւորաց 'ի դարուց ժամանակաց, և առանց ունելոյ զկանոն իմն ազգական, այլ և առանց հարցանելոյ և լսելոյ ինչ յինէն գէթ համաձայն օրինաց քաղաքավարութեան յաղթահարեալ միայն յիւրոց կրից վասն ինչ ինչ պատճառանաց ինքեան և ինձ յայտնի եղելոյ — յիմում կենդանութեան ինքնավճիռ այնպէս տիրեալ ոչ միայն զուբանացն այնոցիկ, այլ և ամենից այլոց ինն շնուածոց և գնեցելոյ, զորս լաւ գիտէր ինքն, թէ չեն սեպհական եկեղեցեաց այնմ ինքեան հաւատացեալ վիճակի և ոչ Աթոռոյ Էջմիածնի, իրաւացի դատեցաւ իւրացուցանել ինքեան զայնս: Եւ 'ի լինելն իւր կաթողիկոս կարգաւորէ այժմ ահա դատարկել զուսումնարանն ինն կառուցեալ վասն մանկանց հասարակութեան հայոց և դարձուցանել զայն 'ի Սեմինարիայ վասն մանկանց այնր դասնութեան աղքատ հոգեօրականաց և այլոց միաբանութեանց նուիրողաց զինքեանս հոգեօրական կոչման:

Այլ զի որպէս հարկադրող պատճառ այնպիսի նախատպաւորութեան իւրոց մտաց յառաջ ածէ նորին բարձրաստիճանութիւնն զկատարելապէս անկումն այնմ ուսումնարանի և պակասելոյ հնարիցն պահպանելոյ զայն 'ի նալին լինելութեան, պատճառք այնու-

քիկ են անհիմն ըստ ամենայնի՝ որպէս և ապացուցանին ՚ի բացայայտ հետեւանաց անտի իսկական բանից նորին բարձրաստիճանութեան: Քանզի կատարեալպէս անկումն այնմ ուսումնարանի՝ թէ՛ վասն անկանելոյ շինուածոցն՝ ասէ, շինուածք այնորիկ գոյով կառուցեալ որքան հնարէ հաստատուն յոյժ, յուսով եմ թէ՛ չունիցի անկանիլ ՚ի բազմաւոր ամս, ՚ի լինել տիրաբար սրտայաւ վերատեսչութեանց: Իսկ թէ՛ վասն ոչ յաջողակ ընթացիցն ուսմանց ասէ, այն ցաւելի է առաւել ասելն նորա զայն, քան ընկալնուն զայն որպէս բան հիմնական — այն զի կարէր նա ոչ թողացուցանել ժամանել ցայն վայր այն ուսումնարան: Եւ հնարքն կառուցանելոյ զայն ինե՛ յիւրումն ուսումնարանական արժանաւորութեան որպէս և եղիտ նորին բարձրաստիճանութիւնն ՚ի յաջորդելն յւր ինձ 400 աշակերտօք և 7 ուսուցիչօք ՚ի վերայ չորից լեզուաց՝ զիտէ կարի քաջ նա ինքն, թէ էին միայն կամք իմ և ջանք և բաղձանք հոգեկան վասն օգտի անայցելու հարկաւորութեան հօտին ինձ հաւատացելոյ՝ առաւել քան իմում անձին և անձնականաց և նմին համաձայն փոխադարձ ջերմեռանդութիւն նոցա առ իս: Եւ նա ինքն էր, որ վկայելով զայնցանէ հոչակ արկանէր զամս քանիս, և ինքեան ևս գեղեցիկ քաջալեր զայնս խոստովանելով, խոստանայր զբարեկարգութիւնն ինե վասն այնմ ուսումնարանի և եկեղեցեաց և եկեղեցականաց անշարժ հիմնաւորել, որպէս և ընթերցեալ լինին ՚ի վերոյգրեալ յօրինակսն գրութեանց իւրոյ բարձրաստիճանութեանն յամի 1830 և 1831 առ իս և առ այլս: Այլ զի անորոշ այնպէս գրէ այժմ, թէ՛ պահսեալ են հնարքն պահպանելոյ զայն ուսումնարան յիւրումն լինելութեան, առանց բացայայտելոյ ըստ յատկութեանց՝ թէ՛ զինչ իցեն եղեալ հնարքն կառուցանելոյ և պահպանելոյ զայն յիմում վիճակաւորութեան, որք պահսեալ են այժմ, պարտէ իմանալ, թէ՛ պահսեալ են միայն կամք իւր և ջանքն և բաղձանք վասն պահպանութեան ինե կառուցեալ ազգական ուսումնարանին այնմիկ, և վասն այնորիկ ցանկայ որպէս և ցանկայ վերջացուցանել զայն ուսումնարան, և առնել սեմինարիայ, ապա թէ՛ ոչ միևնոյն է հնարքն պահպանելոյ գեմինարիս — կամ զայն ուսումնարան — որոց երկուցն ևս միևնոյն են լցուցանողքն պահպանութեանց հտոռուցանել զվարձ ուսուցչաց և սպասաւորաց հարկաւորաց և կարկատել զշինուածսն:

Վասն անհիմն գոյոյ պատճառացն նշանակելոյ ՚ի Յովհաննէս կոթուղեկոսէ, վկայէ ահա և ինքն իսկ զի գրեթէ և գեմինարիս

յայնժամ՝ կարելի պահպանելն, յորժամ ամենայն պատկանեալքն այնմ ուսումնարանի այգիք և գումարք դրամոցն կտակաց, նա և դուքանքն իմ ոչ պատկանեալքն նմին՝ եղիցին բարձրագոյն համարուել ընդ վիճակային արդիւնն: Բայ որոյ հեռելի, թէ յոյս նորա է՝ ի պատրաստ այնմ ծանրածախս խնամ շինուածոյ՝ արդեամբք յատկացելովք նմին կարգաւորել զմանաւոր սեմինարիս առ եղծանելոյ զեւր զգիշատակ, և հաշակելոյ զենքն կառուցանող սեմինարիի ի վիճակի Թիֆլիզոյ:

Քանզի զիտէ նորին բարձրատիմանութիւնն թէ բաց ի նշանակեալ սեպհականացն այնմ ազգական ժողովրդական ուսումնարանի և ոչ սեպհականացն, և ինքն ուսումնարանն իսկ ունելով ի կիսումն միջնայարկաց 4400 աշակերտ, միայն վասն կիսոյն այնմ միջնայարկաց յամի 1829 ստացան գործավարքն իմ ի կօմիտարեացիի գէպոյէն վարձ տարեկան ինն հարիւր (900) ռուբլի արծաթ, և վասն ոմանց ներքնայարկաց ի զանազան անձանց հարիւրութսուն (180) ռուբլի արծաթ: Եւ յամի 1830 նա ինքն Յովհաննէս կաթուղիկոս կամ գործավարք նորա ստացան ի նոյն գէպոյէն վասն բոլորին միջնայարկաց զտակարկեալն յիմոյ գործավարաց հազար երեք հարիւր քսան (1320) ռուբլի արծաթ, և զվարձն ներքնայարկաց նոյնպէս հարիւրութսուն (180) ռուբլի արծաթ, ընդ որոց և արդիւնք այդեացն և շահուցն դրամոց կտակեցելոց կամ նոքօք պատրաստելի անշարժ կայից թուի ինձ թէ՛ չունիցին վկայել վասն պակասելոյ հնարիցն պահպանութեան այնմ ուսումնարանի յիւրումն լինելութեան:

Վիճակային արդիւնք ոչ միայն այնմ վիճակի Թիֆլիզոյ կամ յայլ հինգ վիճակն յատկացեալս ի Ռուսաստան, այլ և ոչ ուրեք յամենայն վիճակս ի Հայաստան, ի Պարսկաստան, ի Թուրքաստան կամ ի Հնդկաստան գտանի յատկացեալ ի սկզբանց վիճակաց կարգաւորեալ առ օրտի վիճակին այլ միայն ինչ ինչ կամուտորական նուիրանք վասն կեցութեան վիճակաւորաց: Եւ այնպէս յաղագս չլինելոյ վիճակային արդեանց հազիւ ուրեմն երեւին ուր ուրեք ոմանց վիճակաւորաց յօգուտ վիճակին մասնաւոր դորձք բառ իւրաքանչիւրոյ նոյնն առանձնացեալ բնածիր կամոյ և ըղձի: Եւ նորին բարձրատիմանութիւնն թէ ընդ սրպիսի վիճակային արդիւնս յառաջագրէ համաթուել զպատկանեալն այնմ ուսումնարանի, կամ զայնոսիկ դուքանն իմ այն ևս գտանի անձանօթ ինձ: Եւ եթէ լցէ եղեալ

երբեմն վիճակային արդիւնք, կամ կայցէ այժմ, վիճակն թիֆլիզայ է 1300 ամաց հետէ, կարէ նորին բարձրաստիճանութիւնն ցուցանել զնշանակ իմն գործոց նմանեցեալ բազմութիւ վիճակաւորաց յօգուտ վիճակին այն՝ վիճակային արդեամբ: Կամ առաւել ևս ասացուցական՝ կարէ ցուցանել թէ այժմ յայնմ վիճակի թիֆլիզոյ յորում ինքն էր և վիճակաւոր և կաթողիկոս վաճառ 7, սկսեալ ՚ի 1830 մինչ 1837, վիճակային արդեանց տարեկան գումարք, յորոց աղբերաց՝ որքան ինչէն եղեալ և առ ինչ օգուտ վիճակային գտանին ՚ի դործ մտեալ և կամ ուր, կամ առ ո՞ր որքան գումարք գտանին ապահովացուցեալ վասն օգտի վիճակին ՚ի ժամանակի հարկաւորութեանց:

Ի սկսանէն իմ շինել վայն ուսումնարան, ոչ զոյն նուիրանք նշանակեալ այգեացն, կամ կտակացն երից, այլ ՚ի լինելն իմոց կամաց և ջանից առ օգտի հասարակութեան, յառաջացան այնորիկ հանդերձ այլովքն գրեցելովք ՚ի վերոյ, և կարող եմ ասել համարձակապէս, զի թէ էի ևս մինչև յայժմ վիճակաւոր այնմ վիճակի, ընծայօղք և կտակօղք այնմ ուսումնարանի էին բազմաւորք յոյժ. քանզի շարժէր զկամս ամենից ոչ ուսումնարանն միայն, այլ իմ կամք և ջանք վասն իմում հայրենի ազգի, կամ մանաւանդ հասարակութեան ամենայն բնակչաց: Եւ եթէ կաթողիկոսն կամ վիճակաւորն այժմ ունիցի զնոյն կամք իմ և ջանք յայտնել հասարակութեան հայոց և այլոց, ոչ բնաւ պակասեցին յաւիտեան հնարքն պահպանելոյ զայն ուսումնարան յիւրումն լինելութեան, և առանց երկբայելոյ զսեմինարիւ ևս կարողացան կառուցանել առանձինն ՚ի նորոյ և պահպանել առաւել յաջողակ, զի բազում են յոյժ ՚ի վիճակի անդ թիֆլիզոյ կնեազք և ազնուականք հայ և վրացի և բազում յոյժ քաղաքացիք և վաճառականք բնակք և եկք և եթէ այնորիկ յիշատակեալքն ՚ի վերոյ եղին նուիրեալք և կտակեալք՝ բազմացին հետ զհետէ և այլք նուիրօղք և կտակօղք վասն օգտի հասարակաց, զի աստուածսիրութիւն և մարդասիրութիւն և հայրենասիրութիւն ՚ի սկզբանց յաւիտենից չեն պակասեալ, և ոչ բնաւ պակասեցեն յաւիտեան ՚ի պատկերակիցս արարի իւրեանց:

Յուսամ թէ բարձրագոյն զատողութիւնք Ձեր բարձր Գերազանցութեանն հաւատարմացուցին զձեզ, թէ ու բնաւ համարձակեցայց ստել մեծանձնութեան Ձեր, կամ մանաւանդ ԻՆՔՆԱԿԱՆ, ԿՍՅՍԵՐ ամենայն ուսաց, զի յամենայն ժամանակս վիճակաւորու-

Թեան իմոյ անպէս Թիֆլիզ՝ զամենայն ղկարողութիւն մտաց իմոյ և խորհրդոյ՝ ևս և զվերջին կուգէկ իմոյ անձնական ստացուածոց ի գործ եղեալ միմիայն ՚ի վերայ միոյ նպատակի հասարակական օգտի, եղեալ եւմ ես պարտական միշտ ոչ միայն բազմաց իմոց հարազատից, այլ թէ և իմոց ապաստարաց իսկ: Վասն զի համարելով զիս պարտաւոր յաւէա իմում կոչմանց և հօտի քան անձին, նախընտիր եմ ընկալեալ զայն ամենայն աշխատութիւնսն իմ վասն իմում հայրենի ազգի և վասն յաւիտեական յիշատակաց իմում հովուութեանց: Այլ եթէ և այն նպատակք իմ այժմէն իսկ յիմում կենդանութեան յայտնեցին ինձ անհիմն, ի գուր և ընդունայն, առ ի՞նչ այլ նպատակ պարտ իցէ որպէս մինչև ցարդ նոյնպէս և յայսմ հետէ մնալ ինձ ղրկեալ, նուիրելով հաճոյից նորին բարձրաստիճանութեանն զայն ամենայն զնշանակեալսն ՚ի նմանէ զանշարժականսն կամ զգումարսն կտակաց, յորժամ գումարք այնորիկ գոլով նուիրեալ այնմ ուսումնարանի իմոյ և ուսումնարանն այն գոլով պարտական ինձ, և ես այլոց բազմաց՝ պահպանեալ եմ ես զայնս, մանաւանդ զգումարն կտակի Սահտեսի Կոստանայ միմեայն յաղագս պարտուպատշաճ աւանդապահութեանց, և արդ ևս ցանկամ պահպանել զայն յաղագս վերելոյ առ օգտի այնմ ուսումնարանի համաձայն ցանկութեանց նորին զանշարժ կայս վասն յաւիտեական յիշատակաց նորա և հաւատարիմ հոգաբարձութեան իմոյ և իմոց ընկերաց: Բայց եթէ չունիցի ուսումնարանն այնմ մնալ ՚ի նմին լինելութեան, անոր քան զսահման բռնաւորութեան վնասապարտ ինձ՝ զիս ինքն ապացուցանեմ թողացուցանելով զայնպիսի մեծածախս շինուածսն և զգումարսն պատկանեալս նմին Յովհաննէս կաթուղիկոսին, կամ վիճակաւորին ՚ի Թիֆլիզ վասն սեմինարիի նոցա, և ես ինքն գոլով վիճակաւոր աստէն և առանց սեմինարիի՝ մնալ պարտական իմոց բարերարաց, և զանձն ևս ունիլ որպէս մինչև ցայժմ, այնպէս և այսմ հետէ ՚ի տագնապի մշտնջենաւոր աղքատութեան:

՚ի վերայ այս ամենայն բացայայտութեանց վասն ամենայն նշանակեցելոցն ՚ի Յովհաննէս կաթուղիկոսէն, և ոչ նշանակեցելոցն ՚ի նմանէ մնաց Ջեր բարձր գերազանցութեանն՝ որպէս և ինձ իսկ ՚ի նորին բարձրաստիճանութենէ լսել և իմանալ, թէ ՚ի կարգելն զինքն ՚ի տեղի իմ վիճակաւոր ՚ի Թիֆլիզ, ո՞րով իւրումն վիճակաւորութեան վերաբերեալ եկեղեցական կամ քաղաքական ազգական

օրինօք իւրացոյց ինքեան զայնոսիկ դուքանսն և զայլ ամենայն շինուածսն իմ, և զամենայն զգնեցեալսն ինն զշարժականսն և զանշարժականսն, որք չէին և չեն սեպհական կամ եկեղեցեաց այնմ ինքեան հաւատացեալ վիճակի և կամ Աթոռոյ Եջմիածնի: Եւ կամ 'ի լինելն իւր կաթուղիկոս ամենայն հայոց և նախաթու ատենակալ 'ի սինօդական իրաւարանի Վրիգորեան հայոց, որով իրաւադատութեամբ իրաւացի համարեալ՝ առանց նախ ենթարկելոյ զայնս կառավարութեան իւրումն կողմանց կանոնաւոր վճռադատութեամբ որոշի ընդ միտս իւր կարգաւորել այնպէս: Եւ թէ լինելն միայն այնոցիկ շինուածոց կառուցեալ 'ի վիճակաւորէ 'ի վերայ եկեղեցական գետնոյ՝ ծանուցեալ նա որպէս անհերքելի օրէնք՝ այնպէս անտարակոյս ամենին տարածանէ զիրաւունսն իւր 'ի վերայ այնոցիկ, նա ինքնքէ որ գրէ առ իս զիւր՝ իրաւադատութիւնն թէ շինուածք ոչ լինին լոկ բանիւ, այլ դրամօք, և գիտէ կարի քաջ՝ թէ ոչ ինքն և ոչ Աթոռն Եջմիածնի չեն առաքեալ ինձ զգումար դրամոց վասն այնոցիկ շինուածոց իմոց 'ի վերայ եկեղեցական դատարկ գետնոյ: Նաև գիտէ լաւապէս թէ բազում են եկեղեցական դատարկ գետին առ հօքօք և յայլ և այլ տեղիս անդէն 'ի Թիֆլիզ՝ որպէս և յայտ առնէ վերոյիշեալ գրութիւնն առ իս յամի 1836 'ի մարտի 26 զորոց որպէս լսելի լինի ինձ՝ խնայելով զծախսն վասն շինութեանցն, մասն ինչ որպէս թէ վաճառեալ են թէթի զնով և մասն ինչ պարգեւեալ ոմանց և քաղումք ևս առնելով զգանազան շինութիւնս 'ի վերայ այնոցիկ դատարկ գետնոց եկեղեցականաց առանց գնելոյ և առանց ինչ խնդրադործութեանց վասն պարգեւելոյ որպէս յիմում վիճակաւորութեան այնպէս և իւրումն վիճակաւորութեան և կաթուղիկոսութեան մինչև յայսօր ժամանակի տիրեալ են և տիրեն որպէս սեպհական ինքեանց, որոց միումն երկոյ թուի ինձ, թէ ոչ արգելուն օրէնք իրաւադատութեան համեմատել և զգեալնան որոց 'ի վերայ գտանին կանգնեալք այնոցիկ իմ շինուածք:

Թողեալ զայնս վերաբերեալս իրաւադատութեանց ըստ օրինաց, դառնամ ևս առ առջին նախադատութիւնն նորին իսկ Յովհաննէս կաթուղիկոսի, թէ զիարդ նորին բարձրատնօնութիւնն մոռացեալ զայնոսիկ կանխադրութիւնն իւր առ իս և առ այլս՝ ջանայ զայնոսիկ ինքենէ վկայեալ զանխորտակելի արձանն իմում առաջնորդութեանց 'ի սահմանս վրաստանի խորասկիլ ինքնին, որոց ազազաւ նա ինքնէ, որ իւրով բանիւ և զրով հրատարակեալ է

Թէ՛ են Աստուածահաճոյ: Կամ զիս^որդ արժան համարի ընդդէմ իւրումն զրաւոր խոստմանց՝ փոխանակ անշարժ հիմնաւորելոյ զբարեկարգութիւնսն հաստատեցենոյս յինէն վասն ուսումնարանի այնորիկ, շարժել սասակապէս այնպէս ՚ի հիմանց մինչև ակորժել ոչ միայն զբարեկարգութիւնսն, այլ և զուսումնարանն իսկ վերջացուցանել ամենեւին անհետ առնել, առանց ՚ի միտ բերելոյ զիւր գլխաւոր վկայութիւնսն թէ՛ ուսումնարանն այն ընծայէ զերասուրբ տաճարի տեսուն, այն է կաթուղիկէ Եջմիածնի և աշխարհացրիւ ազգի հայոց զմեծ մխիթարութիւն:

Եւ թէպէտ Բարոն Բոզին դիտաւոր կառավարին ՚ի Վրաստան առանց իրիք հետապօտութեանց հարկաւորացն վասն արժանադատութեանց հետեւելով միայն հաճոյից նորին բարձրաստիճանութեան Յովհաննէս կաթուղիկոսի, հաղորդէ ձերում բարձր զերազանցութեան թէ և ինքն այնպէս գտանէ հարկաւոր զի դարձուցի այն ուսումնարան ՚ի սեմինարիայ յաղաղս ուսուցանելոյ զմանկունս աղքատ հոգեւորականաց հայոց և այլոց նուիրողաց զանձինս հոգեւորական կոչմանց, սակայն յամենայն իրս և իրողութիւնս օգտակարաց հիմնաւորն և մեծագոյնն է ընտրելագոյն վասն ամենեցուն: Ըստ որոյ իրաւի օգտակար է վասն հասարակութեան ազգի հայոց թէ՛ հոգեւորականք նոցա իցեն ուսեալ և իմաստութեամբ դաստիարակեալ, սակայն ինքնայայտ է թէ քանի հարիւր ժողովրդականաց մի կամ երկու գտանին հոգեւորականք և նոցա ևս հոգացողք մարմնական ապրուստից, որպէս և այլ ամենայն հոգեւորականաց՝ սկսեալ ՚ի պատրիարքաց մինչև ցվերջինս եկեղեցական պաշտօնէից, ևս և հոգացողք վասն ամենայն հարկաւորացն կամ վայելչականացն ամենայն եկեղեցեաց և վանորէից ՚ի սկզբանց քրիստոնէութեան հաւատոյ ազգի հայոց եղեալ են ժողովրդականք, և այժմ ևս են նոքա: Իսկ ապա երբ Յովհաննէս կաթուղիկոսն ցուցանէ զինքն յօժարամիտ վերջացուցանել զօգտակարն վասն բազմութեան մանկանց հասարակութեան ազգի, և գատարկելով զուսումնարանն վասն նոցա կառուցեալ ինն զոկել զմանկունս նոցա ՚ի շատ կամ ՚ի սակաւ մասնակցութենէ ուսմանց և թողացուցանել զնոսա յանդիման աչաց Ճնուղաց իւրեանց շրջել ի գուհս և կամ մեալ ի թանձր տգիտութեան և ի տեղի նոցա կարգել զսակաւ մանկունս աղքատ քահանայից կամ աղքատ ժողովրդականաց ոմանց նուիրողաց զանձինս հոգեւորական կոչմանց, զնրախի օգուտ ազգական կամ եկեղեցական

ի սոյնպիսի նախատպաւորութեանց նորին բարձրաստիճանութեանն կարելի իցէ մակարերել, կամ զե^{նչ} ջերմեւանդութիւն այնուհետեւ ունիցի մնալ ի սիրտս և ի կամս հասարակութեան ազգի հայոց, կամ ի մասին իւրոյ բարձրաստիճանութեան և կամ ի մասին ամենայն հոգեւորականաց իւրաքանչիւր կարգի կամ եկեղեցեաց և վանորէից: Ինձ թուի թէ Յովհաննէս կաթողիկոս ինքն ևս լաւ գիտէ, թէ զայնպիսի նախատպաւորութիւն մնաց իւրոց յաղագս փոխարկութեան այնմ ուսումնարանի ի սեմինարիայ ընդհանրական է մնասն և մասնաւոր յոյժ օգուտն և չկարէ լինել հասարակութեան ազգի հայոց ուրախութիւն այն՝ այլ տրամութիւն առաւել յոյժ, որպէս պատճառ ապաքախտութեան որդւոց իւրեանց, սակայն այնուամենայնիւ ախորժեալ է կախուլ զայն շաւիղ գուցէ միայն վասն բառնալոյ 'ի միջոյ հասարակութեան հայոց այնմ վիճակի ղ յիշատակ անուան իմոյ և գործոյ, ըստ որում այն ուսումնարան կոչեն Նեստիսեան ուսումնարան, որպէս գտանի գրեալ ի կտակագրին հանգուցեալ Բէժանի Խատիսեան: Բայց աստուածային պարտաւորութիւն է նորին բարձրաստիճանութեանն և իմ և ամենայն հոգեւորականաց հայոց, որք վայելեն ի բարութեան հասարակութեան ազգի իւրեանց՝ խորհել առաւել զօգուտն հասարակութեան ազգի քան զախորժականն անձանց, կամ որպիսի և իցէ անձնական կրից: Այլ եթէ վշտացուցանէ զնորին բարձրաստիճանութիւն կոչումն անուան իմոյ ի վերայ այնր ուսումնարանի՝ որպէս է իմ և բազմաց կարծիք, զի ոչ վշտացուցանէ բնաւ բառնալ յայնմանէ զիմ անուանակոչութիւն և անուանել զիարդ և արժան համարել լիցի: Իսկ թէ որպէս և զրէ նորին բարձրաստիճանութիւն անկումն այնմ ուսումնարանի վշտացուցանէ զնա այնպէս, զի հարկադրեալ գտանի փոխարկելովն զայն ի սեմինարիայ պահպանել յայնմ անկմանէ, ինքնապայտ է թէ միւսնոյն է միջոցն պահպանելոյ զայն որպէս ազգական ուսումնարան, կամ որպէս սեմինարիայ հոգեւորականաց նոցին ի մասին ծախուցն վասն կարկատանաց շինուածոցն, կամ վասն վճարաց վարձուց ուսուցչացն և պաշտօնէիցն հարկաւորացն: Այլ եթէ ծախան վասն սեմինարիի պարտաւորութիւն կաթողիկոսական կամ սինօգական կառավարութեան համարի և յանձն առնու, իսկ վասն ազգական ուսումնարանին ոչ նոյնպէս համարեալ՝ չկաւի յանձն առնու՝ կարէ համարել իրաւացի և այն ըստ ինքեանց: Բայց դատարկել զայն ուսումնարան ժողովրդական՝ գտանեցեալ յայնմ յիւ-

րումն լինելութեան զամս 14, և զաշակերտան եղեալս ՚ի նմին զորդիս
 Հարստաց և աղքատաց հասարակութեան ազգի հայոց արձակել
 հանել ՚ի գուհս ի տեղի նոցա ընկալնուլ զսակաւածիւ մանկունս
 աղքատ հոգեւորականաց կամ այլոց՝ զանունն ուսումնարան միայն
 փոխարկելով ի սեմինարիայ: Եւ զգալի ոչ նուաղ քան զայն՝ զսեպ-
 հականս այնմ ուսումնարանի ի բաց կտրելով ի նմանէ՝ յատկա-
 ցուցանել նմին անուանատեղծութեամբ միայն էացուցեալ սեմինա-
 րիի, որպիսի հարկադրութեամբ կաթողիկոսական կամ սինոդական
 կառավարութեանց այնպէս արժանաւոր կամ իրաւացի զա-
 տեալ կարգաւորէ նորին բարձրատիճանութիւնն որպէս և յառա-
 ռաջադրենն: Եթէ այնպէս յօժարամիտ էր նորին բարձրատիճանու-
 թիւնն յանձն առնուլ զճախսն վասն սեմինարիի, կարէր առաջար-
 կել, թէ ըստ որում ուսումնարանն այն ժողովրդական գտանի շե-
 նեալ ըստ չափու տեղակալութեան 800 աշակերտաց որպիսի չեղև
 արժանի շինողն ըստ իւրումն ըղձի տեսանել զայն լցեալ հարստա-
 ցեալ այնքանօք, այլ միայն 378 աշակերտօք թողեալ զայն՝ հե-
 աացաւ ինքն, որով և ուսումնարանն այն մնաց առանց յառաջա-
 նալոյ յայն ցանկացեալ նպատակ կանգնողին զնա, այժմ վասն թե-
 թեութեան ծախուց նորա, ընդ նմին և վասն թեթեւութեան ծա-
 խուց սեմինարիի, և մանաւանդ վասն զիւրութեանց հոգեւորական
 կառավարութեան ի մասին նորոգ շինուածոց յաղագս սեմինարիի
 եղիցի բարձրագոյն բարեհաճութիւն ի տարածութեան այնմ լայ-
 նածոց շինուածոց ազգական ուսումնարանի՝ յատկացուցանել և վասն
 դաստան աշակերտաց սեմինարիի ևս զչափաւոր տեղի, որոյ ծախսն
 վասն կարկատանաց շինուածոց և վասն վարձուց ուսուցչացն և հար-
 կաւոր եղեալ պաշտօնէից, զիւրացուցանելով միմեանց, առանց ա-
 ւելորդ ծանրութեանց միումն կամ միւսումն երկոքին ևս յիւրա-
 քանչիւր լինելութեան դաստիարակեսցեն որպէս զգաւակունս ժո-
 դովրդականաց, այնպէս և զգաւակունս հոգեւորականաց նոցին, որոց
 երկոքին ևս վերաբերին առ միեւնոյն օգուտ ազգական: Այլ զի նորին
 բարձրատիճանութեան այս եղանակ բարեխառնութեան, և ան-
 զանազան բարեկամութեան հոգեւորականաց և մարմնաւորականաց
 անանջատ ի միմեանց չեղև հաճոյական ի լինել բարձրագոյն բարե-
 հաճութեան յաղագս որոշելոյ և յատկացուցանելոյ յայնմ ուսում-
 նարանի և վասն աշակերտաց սեմինարիի ըստ չափու բաւականու-
 թեան նոցին զդատատունս, միսիթարութիւն իմ և ամենայն միա-

բանութեան հայոց այնմ վիճակի՝ եղևի առաւել յոյժ. փոխանակ զի մինն և միւսն ի գիտնոց և ի տգիտաց ճանաչեն օգուտ ազգական: Միայն վասն ոչ պակասեցուցանելոյ աշակերտաց ազգական ուսումն նարանի զդաստուեն նոցա, ըստ չափու հարկաւորացն վասն իւրաքանչիւր կլասուց այժմ և յապայն ի ժամանակի վերականգնելոյն ամենողորմած բարեգթութեան ՆՈՐԻՆ ԿՍՅՍԵՐԱԿԱՆ Մեծութեան ի նշանակեալ անկմանէն, ննջարան աշակերտաց սեմինարիի կամ խոհանոց և զայլս հարկաւորս վասն տնտեսական կառավարութեանց նոցին, նորին բարձրատիճանութիւնն կամ վիճակաւորն այժմ, կամ յիմոց այլ բաւական շինուածոց վասն արքեպիսկոպոսարանի ի պարսպի վանք անուանեալ սուրբ Աստուածածին Կաթնեղբայրի եկեղեցւոջ որ կից է ուսումնարանին՝ առանձնացուցանեն և կամ ՚ի նորոշինեացն ինքեանք ի տարածութեան դատարկ գետնոյն եկեղեցական եղելոյ՝ ՚ի միջոցի վանացն և ուսումնարանին, որպէս և շահաւէտ համարիլ ունիցին ինքեանք:

Արդիւնք ուսումնարանին կառուցելոյ ինչ և յիւրոց սեպհակաւնաց նշանակեցելոյ ի վերոյ՝ եթէ յետ յատկացուցանելոյն զդաստուենն վասն աշակերտաց սեմինարիի ունիցի պակասիլ նմա զստացեալն ի Կօմիսարեացիի դէպոյէն յամի 1829, վասն կիսոյն միջնաշարից 900 ուրբի, և յամի 1830 վասն բոլորին 1320 ուրբի արծաթ զստացեալն⁵³ ի ներքնայարկաց ոմանց թէ չեցէ առաւելեալ ցարդ, կամ չունիցի առաւելուլ հետզհետէ, անպակաս միշտ ունի ստանալ 180 ուրբի արծաթ: Յայգւոյն նուիրեցելոյ ի կնեալ Ամիլիափարէ կարէ ստանալ արդիւնք տարեկան մինչ 500 ուրբի արծաթ, կամ աւելի, այլ ոչ պակաս երբէք քան 300 ուրբի արծաթ: Գումարն կտակի մահտեսի Կասպարայ 4500 ուրբի արծաթ, յետ յանձնելոյն իրաւարանաց հողաբարձուայն, և յետ ստանալոյն նոցա յունդացն զայնս, թուի ինձ թէ եղեալ իցէ ցարդ՝ կամ ոչ անագան եղիցի կրկնապատիկ, և լըապէս ևս 10,000 ուրբի արծաթ. յետ որոյ այն գումար մինչև ցպատրաստելն իւր զանշարժ կայս՝ կարէ շահ տարեկան հասուցանել ի պէտս ծախուց ուսումնարանի ոչ պակաս քան հազար երկու հարիւր (1200) ուրբի արծաթ. դուցէ և աւելի ևս մինչ 2000 ուրբի: Տարեկան խոստմունքն աղնիւ Դէորդ Երեմեան Արծրունւոյ թէ իցէ հաստատեալ յիւրումն կտակի որպէս և գրեն պատրիարքն և բարօն Բօզինն հարիւր յիսուն (150) ուրբի արծաթ: Գումարն կտակի հանդուցեալ Բէժանի Խատիսեան ութն

Հազար (8000) ուսուցիչ արժաթ. եթէ իցէ այնքան որպէս և գրեմնս նաեւ կէսն տան և այգւոյն Աելիփաշեանց Ստեփանի՝ թէ ոչ այժմ ունին ըստ ժամանակի յաւելուլ զարդիւնսն այնմ ուսումնարանի: Տպարանն ևս թէ ունիցին ի գործ դնել ըստ արժանեոյն յառաջ բերէ զօգուտ երեւելի գումարաց: Գրեանք տպեցեալ զանազանք մինչև ցվախճան իմո՞ւմ վիճակաւորութեան և ՚ի նոսին մնացորդք քերականութեանն որպէս ինձ թուի աւելի քան 1000 հատ ՚ի լինիլ այնմ ուսումնարանի ուսումնարան ազգական և սեմինարիա՝ վաճառն նոցա կացուցանէ մայր գումար վասն այնմ ուսումնարանի՝ թէ ոչ առաւել, ոչ բնաւ նուազ՝ քան 5000 ուսուցիչ արժաթ: Այգին Մովսիսի Աղամեան ՚ի Ղլլար ինև յատկացուցեալ այնմ ուսումնարանի իմոյ, յետ վճարելոյն զհարկաւորսն վասն ամենայն տարեկան ծախուց իւրոց, ես ևս ստանայի ամ ըստ ամէ երբեմն երկու հարիւր և երբեմն 250 ուսուցիչ արժաթ:

Ի վերայ այսոցիկ սեպհականացն այնմ ուսումնարանի իմոյ՝ ես ևս այժմ եթէ վերաւունս իմ հաստատեացեն օրէնք, թողում այնմ ուսումնարանի իմոյ զմեծ այգին բազմաճախս, տնկեցեալ ինև յնլիսապետոս Քաղաքի, որոյ միայն առաջին երկուց ամաց սակաւ պաղարբութեանց նախընծայ արդիւնքն յամի 1826 կամ 1827 տտացեալ եմ 490 ուսուցիչ արժաթ: Թողում այնմ ուսումնարանի իմոյ նաեւ զկէսն Աօջօր անուանեալ գիւղատեղոյն գնեցելոյ ինև, որ ևս արդիւնաւորեցէ ուսումնարանին ըստ չափու իւրում: Այլ ՚ի մնացորդաց անտի վերոյգրեցեալ իմոյ շինուածոց զամենայն շինուած տանն արքեպիսկոպոսակն ՚ի պարսպի վանք կոչեցեալ սուրբ Աստուածածնին եկեղեցւոյ, որոյ ծախսն շինութեանց է աւելի քան 12000 ուսուցիչ արժաթ, թողում վիճակաւորացն վասն նշանակի գործոց իմո՞ւմ վիճակաւորութեան: Զերկոսին տունն ՚ի վերայ գետնոյ Էջմիածնի ՚ի քաղաքամիջին, թողում նմա: Նա և զգուքանսն ազքատ կրօնաւորաց Սեանայ անապատի թողում այնմ անապատի: Եթէ օրէնք արդարադատութեանց համաձայնեցին իմո՞ւմ այսպիսի իրաւացի համարմանց, թողում և իմո՞ւմ անձին որպէս սեպհական զգուքանսն 30 կամ 32 հանդերձ շինուածքովն ՚ի վերայ կամարաց դրանն: Այլ զն գետինն այնոցիկ գուքանաց եկեղեցական թէպէտ և ոչ գրեցեալն է ՚ի վերոյ՝ բազումն եկեղեցական գետին տիրապետեալք ՚ի շինողաց, ևս և պարգևեալք այլոց ՚ի հոգևորական կառավարչաց, որպէս լսելի լինի, որոց երկուսն ևս իրաւունք ընդար-

ձակեն և ինձ ունիլ զայն գետին ըստ միումն և ըստ միւսումն, այլ
այնու ամենայնիւ ապահովութեամբ իմում խղճի մտաց յանձն
առնում և դաշնակցիմ, զի համաձայն բարձրագոյն կարգաւորու-
թեանցն վասն շահուց եկեղեցական գումարաց ընկալցի միշտ վանք
անուանեալ Սուրբ Աթուածածին կաթէղարնի եկեղեցին ամ ըստ
ամէ զմասն վասն գետնոցն իւրոց սեպհականաց յամենայն արդիւ-
նաւորութեանց այնոցիկ իմոց շինուածոց ՚ի հարիւրէ երեք: Ընդ այ-
նոցիկ դուքանացն բազում ինչ նա և զտունն զոր շինեալ եմ ՚ի վե-
րայ քաղաքական գետնոյ վասն կատարելոյ զկամս կառավարութեան
միայն, որոյ աղագաւ ևս Յովհաննէս կաթուղիկոս ոչ բնաւ հայե-
ցեալ յայն՝ թէ չունի այն տունն ըստ այլոցն զմասնակցութիւն ինչ
ընդ եկեղեցականաց՝ ոչ ըստ տեղւոյ և ոչ ըստ այլ իրաց և ոչ
ևս յիրաւունս նստողին ՚ի նմա ՚ի մասին շահուց պարտաւորու-
թեանցն իմոց ինքեան որպէս վասն դուքանացն, նոյնպէս և վասն
տանն այնորիկ զմիւսնոյն վճիւ իւր ունելով ՚ի բերան՝ պնդէ մինչև
ցայսօր, թէ տունն մեր է, որպէս կառուցեալ ՚ի վեճակաւորէ, այլ
վճար պարտուց վասն շինութեանն պարտաւորութիւն վեճակաւորին է
շինողին զայն՝ վճարել, զայն որպէս և կամք իւր իցեն: Եւ այսու
մինչև ցայսօր ևս երկարէ զվեճն յիրաւարանս վասն իւրացուցանելոյ
և զայն ոյր աղագաւ միանգամայն յամի 1835 ՚ի դեկտեմբերի 6-ին
համարաւ 178 զրեալ առ հոգեւոր կառավարութիւնն հայոց ՚ի
Թիֆլիզ բաւական հանգամանօք, չքնկալոյ ցարդ զպատասխանի իմն
՚ի կառաւարութենէ անտի:

Զայս ամենայն յառաջ մատուցանելով տեսութեան մտաց
Ձեր Բարձր Գերագանցութեանն՝ ունիմ պատիւ խնդրել խոնարհա-
բար, զի որպէս իսկական վայելչական պարտաւորութիւն մինիստրա-
կան իրաւադննութեանց համարելով արժանադատեցայք լսել և յի-
նէն վասն ամենայն յառաջարկելոցն ձեզ ՚ի Բարօն Բօզին գլխաւոր
կառաւարէն վրաստանայ և այլոց համաձայն յառաջարկութեանցն
նմա ՚ի Յովհաննէս կաթուղիկոսէն, այնպէս ևս խնամ ունելով իմոց
իրաւանց վասն ամենայն նշանակելոցն ՚ի նոցունց յայնմ գրութեան
իւրեանց, և վասն ամենայն նշանակելոցն յինէն յայսմ իմում գրու-
թեան՝ բացայայտ լիալիր պարագայիւք իւրաքանչիւրոցն յայտնել
Նորին Կայսերական Մեծութեան և միջնորդել, զի որքան տան ինձ
զիրաւունս օրէնք իրաւադատութեանց ՚ի մասին ուսումնարանի կա-
ռուցելոյ ինչ և ամենայն պատկանելոցն նմին, ևս և ՚ի մասին դու-

քանացն իմոց ոչ պատկանեցելոց նմին և ՚ի վերայ նոցա եղեալ շինուածոցն ընդ յաջմէն և յահեկէ գմբեթին, և մինչև յայս վայր արդիւնաւորութեանցն ՚ի նոցունց, ոչ պակասեցուցանել զայնս ինձ: Նա և վասն ամենայն արդեանց պատկանեցելոց հանգուցեալ Եփրեմ կաթողիկոսին կամ պատրիարքական Աթոռոյ Եջմիածնի ստացելոց ինն ՚ի Հնգիւստանէ, ՚ի Թուրքաստանէ, կամ ուստի և իցէ, նոյնպէս և վասն ամենայն ծախուց իմոց զամս ութն յաղագս Նորին Սրբազնութեան և եղելոցն ընդ նմա հոգեւորականաց և մարմնաւորականաց: Ընդ այնս և յաղագս վճարաց պարտուց պատրիարքական Աթոռոյն կամ պատրիարքին ինն յամենայն ժամանակս յանձնեալ լինելոյն ինձ ՚ի յիշեալ հանգուցեալ կաթողիկոսէն զիւր փոխանորդական կառավարութիւնն՝ յառաջադրել նորին բարձրաստիճանութեանն Յովհաննէս կաթ. կանոնաւոր հաշուատեսութեամբ բաւականացուցանել զինքն և զիս: Եւ աւելի ևս քան զայնս ենթադրեցեալս իրաւադատութեանց տարածանելով առաջի բարձր գերազանցութեանն Ձեր և առաջի ամէնողորմած աթոռոյ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԵԱՆ ամենայն Ռուսաց զիմ ամենայն աշխատութիւնն ըստ իւրաքանչիւր ժամանակի պարտաւորութեանց իմոց՝ վասն իմում հայրենի ազգի և ՚ի վեճակի Թիֆլիզոյ ևս՝ վասն հօտին և վասն եկեղեցեաց հաւատացելոց իմում տեսչութեանց, ընդ այնոցիկ և վասն աստուածանման մարդասիրութեամբ հանդիսացեալ հասարակախնամ բարեգութ աւերութեան ամենայն Ռուսաց՝ որոց ապացոյց կրեմ ևս զհրապարակեալ ամենապատիւ վկայականն զքանի նշանն Կայսերական ամէնողորմած պարգեաց, աղերսեմ զգութ բարձր գերազանցութեան Ձեր ՚ի գործ գնելով, ենթարկել ամենաբաւական յատուկ ողորմութեանց իւրոց ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆՆ և զայն ազգական ուսումնարան կառուցեալ ինն և միջնորդել: 1) Վասն ոչ պակասեցուցանելոյ զմխիթարութիւն այնմ ուսումնարանի ինձ և այնոցիկ, որք ազգասիրական ամենաբարեպաշտ ջերմեռանդութեամբ յառաջ քան զշինութիւնն նախընծայ եղեն վասն սկզբնաւորութեանց շինութեանն՝ որոց նշանակեալ են անուանքն ՚ի վերոյ, ևս և ամենայն հասարակութեան հայոց Թիֆլիզոյ վեճակի՝ որոց թիւք միայն ՚ի սահմանս Վրաստանու բնակչաց առանց այլոցն միաւորելոց ընդ նմին զտանին աւելի քան 13000 տունք, բարեհաճիլ հրամայել բարձրադոյն՝ պահել զայն ՚ի նմին լինելութեան ուսումնարան ազգական: 2) Զդումարան նշանակեալ չորից կտակաց, և զայ-

գին նուիրեալ 'ի կնեազ Ամիրսփարէ, որք սեպհականք են այնմ ուսումնարանի, ընդ այնս և զայգին Մովսիսի Աղամեան 'ի Ղզար քաղաքի, նա և զմեծ այգին իմով ծախիւք տնկեալ յԵլնաովէտօպօլ քաղաքի, և զկէսն Կօջօր անուանեալ գիւ լտտեղւոյն գնեցեալ ինե, բարձրագոյն հաստատել այնմ ազգական ուսումնարանի: 3) Թէպէտ և 'ի յատկացուցանելն զգաւատունս վասն աշակերտաց սեմինարիի ունեցի պահասիլ նմա ստացեալն 'ի կօմիսարիացիս գէպօյէն 1320 ուրբի արծաթ, այլ ամենայնիւ առանց շահուց զումարացն կտակի Թիֆլիզոյ քաղաքացի հանգուցեալ Բէժանի Խաւիսեանց, և առանց արդիւնաւորութեանց 'ի կիտոյն տան, և այգւոյ հանգուցեալ Ստեփանի Կիւլիփաշեան, այլ և առանց արդիւնաւորութեանցն 'ի վաճառաց քերականութեան հայոց՝ և յայլ 'ի պատրաստ եղեալ տպեցեալ գրեանց և շահաւէտութեանցն 'ի գործադրութեանց տպարանի իւրոյ, ունի զարձեալ ստանալ ուսումնարանն այն ազգական զարդիւնս յիւրոյ սեպհականացն, և յինէն այժմ՝ նշանակեցելոյն վասն սեպհականացուցանելոյ նմին, վերջին յոյժ սակաւ հաշուացուցութեամբ վասն տարեկան արդեանց իւրաքանչիւրոյ նոցին, որպէս և նշանակեցեալ գտանին 'ի վերոյ ոչ նուազ քան 2330 ուրբի արծաթ: Եւ 'ի ինեւ Բարձրագոյն Նորին Կայսերական Մեծութեան բարեհաճութեանց վասն մշտնջենաւորութեանց նորին յիւրումն լինելութեան, առանց ամենեւին երկբայութեանց՝ ոչ յետ բազում՝ ժամանակաց հանրապետի այն ուսումնարան յիւրումն հասարակօգուտ ներգործութեան պարտուպատշաճ հոգունակութեամբ միաբանութեանց որդեսէր ծնողաց, և ազգասիրաց ըզճակերտոյ լուսաւորութեանց ժառանգաւորաց իւրեանց հայրենեաց, ոչ նուազ քան զայնս՝ նա և ջանակուռ հոգունակութեամբ աշակերտաց երախտագիտաց բարերարութեանց նորին ինքեանց: Այլ զի տպահովութիւն այնմ ուսումնարանի 'ի ամին պատահման եղիցի առաւելապէս առանց տարակուսութեան ամենայն հասարակութեան հայոց այնմ վիճակի Թիֆլիզոյ՝ սուրբ պարտաւորութիւն համարիմ ինձ յայտնել և զտոյն: Եւ այնմ վիճակի փոքրիկ մատուռն մի՛ մերձ 'ի Թիֆլիզ քաղաք 'ի Թէլէթ անուանեալ փոքրիկ գեղջ, յորում գտանին յազգէ հայոց բնակիչք իրրեւ 10 տունք: Այն մատուռ զոյով կառուցեալ անդէն 'ի քանի հարիւր ամաց հետէ յանուն Սրբոյն Գէորգայ զօրավարի, եղեալ է միշտ բազմաժողով ուխտաւորաց տեղի որպէս հայոց, այնպէս և ամենայն ազգաց քրիստոնէից: այլ ոչ եր-

բէք աւելի քան զխաչն եղեալ ՚ի գլուխ կաթողիկէին, չէ ունեցեալ այն մատուռ զայլ արժանաւորութիւն եկեղեցական ներքին կամ արտաքին, և ոչ իսկ զճոց ընդունարան եկեղեցականաց կամ ժողովրդոց, նոյնպէս և ոչ զմի կոպէկ եկեղեցական արդիւնաւորութիւն ՚ի բազմաթիւ ուխտաւորաց վամն ողջոյն: Որում ևս ըստ այլոցն ամենայն եկեղեցեաց այնմ ինձ հաւանդեալ վիճակի բազում ջանիք յամս քաղումս հոգ կալեալ վամն կարգաւորելոյ համապատշաճ արժանաւորութեանց այն օրինակ բազմաթողով ուխտատեղի եկեղեցոյ, նախ նշանակեալ վամն նորա յիւրաքանչիւր ամի կառավարիչ բարեկարգութեանց առանձինն զմի ՚ի քահանայիցն Թիֆլիզոյ քաղաքի եկեղեցեաց, և զամս 6 կամ 7 փորձառութեամբ ջանից և հաւատարմութեանց իւրաքանչիւրոց նոյնն վամն ինքեանց հաւատացեալ բարեկարգութեանց, հազիւ ուրեմն տարեկան արդիւնք այնմ մատուան սակաւ առ սակաւ յաւելեալ եհաս մինչև 300 ռուբլի արծաթ, և եկաց մնաց ՚ի նմին անուանց այլ ևս յոսւելուածոց: Ապա կարգեալ զոմն ժողովրդական փորձեալ յիւրումն բարեջան աշխատութեան վամն եկեղեցական արժանաւորութեանց Միթո Միրիմանեան կոչեցեալ, նա իւրով բազմաջան հետեւողութեամբ աշխատեալ զվամ երկուս կամ աւելի՝ որքան էր հնարաւոր ինքեան ՚ի ներքուստ և արտաքուստ կերպաւորեաց զայն փոքրիկ մատուռ ՚ի վերայ չիւրոց հիմանց ըստ պատշաճի եկեղեցոյ, և պոռպեալ զայն շինեաց նորոգ ՚ի հիմանց վամն հանդստեան ուխտաւորաց՝ որպէս կարողանամ մտաբերել, իբրեւ 20 կամ աւելի և պակաս սենեակ, ևս և զայլս հարկաւորս արդեամբք այնմ մատրան ՚ի նուիրանաց ուխտաւորաց և նովաւ հանդերձ գումար տարեկան արդեանց նորին հասոյց մինչ 600 ռուբլի արծաթ: Յետ նորա կարգեալ ՚ի տեղի նորա զտէր Գէորգ այրի աւագ քահանայ Մեհրաբեան՝ յամի 1826 կամ 1827 միանգամայն քահանայ այնմ մատրան և կառավարիչ բարեկարգութեանց նորա, նա շարունակեալ անդէն զաշխատութիւն իւր զտիւ և զգիշեր առաւել ջերմեռանդութեամբ ըստ արժանի իւրումն կրկին պաշտօնից՝ կարաց իւրով համեստութեամբ և խոհեմութեամբ և հասարակութեան հաճոյական բարեկրօն քաղաքավարութեամբն և վկայեալ հարազատութեամբն արկանել ՚ի սիրտ ամենայն ուխտաւորաց զայնպիսի սերմն քրիստոնէական ջերմեռանդութեանց մինչև յետ բաւական վայելչական շնորհածոց և եկեղեցական սպայծառազարդութեանց,

զարդիւնս տարեկան ևս՝ յամի 1829, որպէս զրեալ էին ինձ դոր-
ժաւարքն իմ, յուցեալ էին երկու հազար (2000) ուրբի արծաթ: Եւ
ըստ որում հոգացողք վասն շինութեանց և պահպանութեանց ա-
մենայն վանորէից և եկեղեցեաց և վասն ամենայն հարկաւորացն
նոցին և հոգեւորականաց, վանականաց և ժողովորդականաց՝ յառաջ-
նոց մինչև ցվերջնան, ի սկզբանց հաւատոյ քրիստոնէութեան իւ-
րեանց մինչև յայսօր ժամանակի եղեալ են ազգն հայոց և այժմ ևս
են նոքա, ընդ այսմ արժանի յիշատակութեան համազգական քրիս-
տոնէական բարեպաշտութեանց ունելով ինձ և ամենայն միաբանու-
թեան հայոց այնմ վիճակի Թիֆլիզոյ յեցարան աներկունաւի յու-
սոյ, նա և զամենողորմած յուսադրութիւնն յաւիտենից փառացն
արժանաւոր առ Աստուած հանգուցեալ Կայսեր ամենայն Ռուսաց
ԱԼԷԿՍԱՆԴՐ ՊԱՒԼՈՎԻՉ յամի 1813 ՚ի նոյեմբերի 1. և իւրոյ Կայ-
սերական Մեծութեան ՆԻԿՈԼԱ ՊԱՎԼՈՎԻՉԻ յամի 1827 ՚ի փետր-
վարի 2, որով ինձ է հրամայել յուսադրել զազգն հայոց այնմ
վիճակի հաւատացելոյ իմում տեսչութեանց և հաւատարմացուցանել
զնոսա, թէ ՚ի լինիլ նոցա անբեկանելի ՚ի հաւատարմութեան իւրեանց
առ Աթոռն Ռուսաց լինելոյ է և Նորին Կայսերական Մեծութիւնն
անքուն հովանաւոր նոցա, համարձակիմ ՚ի զիմաց իմ և ամենայն
հասարակութեան հայոց այնմ վիճակի Թիֆլիզոյ խնդրել զմիջնոր-
դութիւն Ձեր Բարձր Կերպանցութեանն նա և սոյն յատկապէս զի
եղիցի Բարձրագոյն բարեհաճութիւն կարգել զայն մատուռ որպէս
առաջին օրինակ փոխադարձ բարեբարութեան ամենայն եկեղեցեաց
հայոց — ամենաջերմեռանդ ժողովրդեան իւրեանց, զարդիւնն այնմ
մատրան հաստատելով վասն պահպանելոյ զայն ուսումնարան ազ-
գական յիւրումն լինելութեան յաղազս օժանդակելոյ ըստ չափու-
յուսաւորութեան բազմութեան մանկանց հասարակութեան, որ որ-
պէս ինքնայայտ է, ունի լինիլ հասարակօգուտ երեւելի օղորմութիւն
ազգական, այն զի միայն ՚ի Թիֆլիզ քաղաքի՝ յազգէ հայոց գաւ-
նին բնակիչք աւելի քան 3500 տունք, որոց ՚ի պակասեցուցանելն
զայն ուսումնարան կառուցեալ ինչ, չէ կարելի նոցա պատրաստել
զայլ յաղազս զատոխարակութեան զաւակաց հասարակութեան իւ-
րեանց յամն հարիւրաւորս: 4) Բարձրագոյն հրամայել զի որպէս
կարգաւորեալն է զինի իմ յատկացուցանել վասն կառավարութեան
այնմ ուսումնարանի յազգէ հայոց ՚ի Կենսագաց և յԱզնուականաց և
՚ի քաղաքացւոյ յառաջաւորաց ժողովրդեան զընտրեալ անձինս ար-

Ժանաւորս որոշեալ թուով, զայն կարգադրութիւն կանոնաւորել
 ըստ վայելչութեան այնմ ազգօրուա նպատակի և հաստատել, լինիլ
 մշտնջենաւոր: Աս համարիմ թէ եղիցի բարեյոյս առաւել, եթէ
 միաբանութեամբ կնեացայ, ազնուականաց և առաջաւորաց քաղա-
 քացի ժողովրդեան հայոց՝ ընտրեսցին վասն կառավարութեան այնմ
 ուսումնարանի՝ մի անձն ՚ի կնիազաց, մի ազնուականաց, երկու ՚ի
 քաղաքացւոյ հասարակութեան իւրեանց, կարեկից առաջաւոր անձանց
 ճանաչողաց զօգուտն ուսման մանկանց հասարակութեան վասն ամե-
 նայն ազգական արժանաւորութեանց, և երկու ևս նմանահանգոյնս
 նոցին յերէցփոխանաց եկեղեցեաց Թիֆլիզոյ քաղաքի: Ընդ նոսին և
 երկու յաւազ երիցանց կամ մի քահանայից Թիֆլիզոյ ճանաչողաց
 զպարտաւորութիւն իւրեանց Աստուծոյ և ամենայն հասարակու-
 թեան ժողովրդեանն՝ որոց ինքեանք գտանին քահանայ: Եւ միա-
 բանութիւնն ընտրելոյ վասն կառավարչութեան ուսումնարանի ընտ-
 րեսցէ ինքն զքահանայ վասն Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյն Թէլէթու՝
 ինքն ընտրեսցէ զն և հաւատարիմ ճանաչել ունիցի, և եթէ ար-
 Ժան համարեսցի, վերատեսուչ բարեկարգութեանց ևս զնա կար-
 գել, կարգեսցէ և ընկալցի զնա անդամ իւրումն միաբանութեան,
 իսկ թէ ոչ, վասն վերատեսչութեան բարեկարգութեանց այնմ եկե-
 ղեցւոյ՝ ևս ընտրեսցէ զայս, ՚ի բարեյոյս աւազ երիցանց կամ ՚ի քա-
 հանայից Թիֆլիզոյ եկեղեցեաց և կամ ՚ի ժողովրդականաց վկայե-
 ցելոյ ՚ի հարազատութեան իւրեանց և ՚ի բարեջանութեան, և զայն
 միայն ընկալցի անդամ իւրումն միաբանութեան, և եղիցի Բարձրա-
 գոյն բարեհաճութիւն զն զքահանայն ընտրեսցեալս ընդ ընտրեցե-
 լոցն վասն կառավարութեան այնմ ազգական ուսումնարանի, կամ
 զընտրեցեալն վասն քահանայութեան Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյն,
 կամ վասն վերատեսչութեան բարեկարգութեանց նորա՝ հաստա-
 տեսցէ վիճակաւոր արքեպիսկոպոսն: Ոչ նուազ քան իւրաքանչիւրն
 ՚ի նոցունց զօրէր նպատակել ըստ ամենայն հանդամանաց հարկաւորաց
 վասն օգտակարացն այնմ ուսումնարանի՝ վիճակաւորն նոցա՝ եթէ
 չէր նոցա համարեալ մօրու ինքեանց զօրգիս ժողովրդականաց, և
 եթէ չէր նախատարաւորեալ ՚ի կամն նոցին վերջացուցանել զայն ու-
 սումնարանն նոցա մինչ իսպառ: Այլ առաւել քան զամենայն նպատ-
 տեսցէ ողորմութիւնն լոյս Եպսեբական Սեծութեան, եթէ ՚ի լինել
 ամենողորմած բարեհաճութեանց վասն մշտնջենաւորելոյ այնմ ու-
 սումնարանի յիւրումն լինելութեան, բարեհաճեսցի և զընտրեալն

վան՝ կառավարութեան նորա հաւատարել ընտրելոյն 'ի հասարակութենէ վան՝ օգտի իւրեանց: Եւ զյատկացեալսն 'ի նոցունց ջանակու արժանապէս աշխատութեամբ վան՝ պահպանելոյ զբարեկարգութիւնն այնմ՝ ուսումնարանի ըստ ամենայն ուսումնարանական բարեկարգեալ հանգամանոց՝ վան՝ յաջողակ ընթացիցն աւսուցչութեանց, և յառաջադիմութեանցն աշակերտաց վան՝ որոտացաւ տիրաբար վերահայեցողութեանց՝ շնուածոցն նորա և այլոց սեպհականաց նորա, և վան՝ յաւելացողանելոյ զվերանորոգութիւնն այգեաց և զարդիւնաւորութիւնն 'ի նոցունց և յամենիցն պատկանելոյ նմին նշանակեցելոյ 'ի վերոյ — ընդ որոց և 'ի մատրանէ որբոյն Գէորգայ Եօզուտ՝ այնմ ազգական ուսումնարանի, նա և վան զարթուցանելոյ զմիտս հասարակութեան հանձնարաւոր յորդորանօք, և ձգելոյ զսիրտս և զկամս նոցա 'ի փոյթ լուսաւորութիւն զաւակաց իւրեանց յառաւել քան զայլ արտաքինսն վան՝ նոցա անօգնակար յառաջադիմութեանց նոցին 'ի քաղաքական միաբանութեան վայելչական արժանաւորութիւն, կամ 'ի ջատագովելն պատուաւոր անձնական իմն վիճակ, զայնպիսին ըստ սահմանեցելումն վան՝ իւրաքանչիւր կարգի հպատակաց ծառայողաց տէրութեան և հայրենեաց, ամենողորմածաբար վարձաւրել նշանաւ յատկացուցչի, որով արիացեալ իւրաքանչիւրքն 'ի նոցունց առաւելապէս ջանասցեն զպարտաւորութիւն իւրեանց առնել արդիւնաւոր վան՝ օգտի հպատակաց տէրութեան, ըստ որոյ և կառավարութիւնք այնմ՝ ուսումնարանի զիւրանան հետզհետէ:

Զամբարձակիմ ես խնդրել զայսպիսի ողորմութիւն կայսերական վան՝ ազգի որում ես զտանիմ անդամ յաղագս անրեկանելի 'ի հարապատութեան Աթոռոյ տէրութեան Ռուսաց 'ի սկզբանց մինչև յայտօր — և վստահիմ ես վկայել թէ ըստ փորձառեալ ազգական բարոց նոցա լինելոց են նոքա 'ի նմին հաւատարմութեան իւրեանց յազգս ազգաց, որով և կարին շահիլ զամենողորմած հովանաւորութիւն Ռազաւորի կայսեր:

Յաւարտ ամենայնի ունիմ պատիւ խոնարհաբար խնդրել Ձեր բարձր Գերազանցութենէն յանձնել ում պատկանի՝ յուսանել զօգնականութիւն այնոցիկ անձանց՝ որոց ես ըստ իրաւանց առաջին հոգաբարձութիւն կուտի հանդուցեալ մահաւոր կատարայ Զարուխձեանց հաւատալ ունիցիմ 'ի զիպի իմ հասու լինիլ խնդրեանց հաշուոց մայր զրամոցն յանձնեցելոյ այլ երկուց հա-

գաբարձուացն նորա և շահուցն այնոցունց, ըստ որոյ ունիցի յայտնի լինիլ որքանութիւնն գումարաց պատկանելոց ուսումնարանին:

Ձեր բարձր Գերազանցութիւնն որպէս կարգադրել ունիցի յազազս այսոցիկ խնդրեմ բարեհաճիլ ոչ թողուլ զիս առանց պատասխանելոյ, որում սպասելով ունիմ պատիւ լինիլ առաւել զգացմամբ, խորազոյն վերապատուութեամբ և անսահման անձնամատոյց:

Ձեր բարձր Գերազանցութեանն

Խոնարհազոյն ծառայ և աղօթարար

Արքեպիսկոպոս Հայոց ՆԵՐՍԷՍ

№ 57

23 ապրիլ 1838

Ի Կիշնէ

ՄԵՐ ԱՊԱԳԱՅ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Լրագիրներից տեղեկանում ենք, որ եկող 1881 թուականի ամառային ամիսներում Թիֆլիս կայանալու է մի ընդհանուր դպրոցական ժողով՝ բաղկացած բոլոր թեմերի ուսուցիչներից, թեմական տեսուչներից և ամենայն ուսումնական գործով զբաղվող անձինքներից։ Մի այդպիսի ժողով, ինչպես յայտնի է, տեղի ունեցավ 1874 թուականին, նոյնպես Թիֆլիսում, այն ժամանակուայ թեմական վերատեսուչ Հ. Տէր-Ստեփանեանի օրով։ Բայց այն ժողովն ուներ բոլորովին մասնաւոր կերպարանք և կայացավ միանգամայն սրտաճարար։ Ոչ ոք չէր ոչինչ յայտնի չլինելով, ոչ լրագիրներից և ոչ մասնաւոր անձինքներից, միմիայն Հ. Տէր-Ստեփանեանի հաստատ և վճռողական ցանկութեամբ մեր աչքի առաջ հաւաքուեցան մի քանի տասնեակ ուսուցիչներ՝ առաւելագէտ Թիֆլիսի թեմից, նոցա հետ միացան և մի քանի ուսուցիչներ, որոնք ուրիշ թեմերից սրտաճարար եկած էին Թիֆլիս, նոյնպէս և քաղաքի առաջաւոր երիտասարդներից շատերը։ Այսպիսով ժողովը թէև պատկառելի կերպարանք ստացավ և ունեցավ իւր օգուտները, բայց որովհետեւ դա կայացել էր առանց որեւէ նախապատրաստութեան, սւտի և հասկանալի է որ աշխատութեան հետեւանքներն էլ պէտք է համեմատական լինէին։ Այդ օրից անցել է ահա 6—7 տարի. շատ բաներ մինչև այսօր փոխուել են, շատ նոր նոր հարցեր վարթել և անվճիռ են մնացել, և շատ նիւթեր էլ կան, որոնք հոգի տակ թաղուած հանքի նման նորիւնորայ բացուելու և քննութեանց ու խորհրդածութեանց առարկայ լինելու կարօտ են։ 1874 թուին՝ որքան էլ ցանկանային կայացած ժողովին հանրական կերպարանք տալ, անհնարին էր. կային պատճառներ, անդիմադրելի արգելքներ, որոնք ստիպում էին մինչև անգամ քօզարկել և մասնաւորել ժողովի գործունէութիւնը։ Այժմ՝ ժամանակն աւելի յարմարաւոր է, արգելքները հարարեան վերացած են,

չնայց, մի և միայն ճշտութեամբ իմաց դր անհրաժեշտ է

և մենք շնորհակալ ենք այն անձինքներից, որոնք յղացան և իրա-
գործել են կամենում այդ գեղեցիկ միտքը՝ կազմել Քիճիսում ընդ-
հանուր ուսուցչական ժողով, որի մէջ մասնակցութիւն ունենան
բոլոր թեմերի ներկայացուցիչները:

Բայց դատարկ շնորհակալութիւնը գործին ոչինչ օգուտ չի բե-
րիլ. ամենայն հայ—մարդ պարտական է իւր կարողութեան և հաս-
կացողութեան չափ նպաստել հարցերի պարզութեան, օգուտ քա-
ղելով այն ժամանակամիջոցից, որ ժողովը կազմող անձինք, բոլո-
րովն արդարացի կերպով, նշանակել են հարցերը մշակելու համար:
Այս իսկ պատճառով մենք ևս, որ զույգ բարեբաղդութիւն չափաի
ունենանք այդ ժողովին ներկայ լինելու, մեր մի քանի դիտողութիւն-
ները փտահանում ենք առաջարկել յարգոյ ժողովականների և ըն-
թերցողների ուշադրութեանը:

Մեր լրագիրները վերջին տարիների ընթացքում շատ խօսե-
ցան մեր ազգային ուսումնարանների վերաբերութեամբ. հազարաւոր
տեղերից թղթակցութիւններ էին թափվում այս ու այն լրագրի
մէջ և այդ թղթակցութիւնները, համարեա միշտ, հակասում էին
իրար. դոցանից մինը գովում էր ուսումնարանը, միւսը պախարակում
մինը նորան. օրինակելի և առաջնակարգ անուանում, միւսը ցեխի հետ
հաւասարում. մինը աշակերտների թիւը հարիւրների հասցնում, միւսը
տասի իջեցնում: Նէ այս ոչ միայն դիւզական, այլ նոյն իսկ քաղաք-
ների ուսումնարանների վերաբերութեամբ: Ագուլիսը, Շուշին, Գանձակը,
Նրեանը, Բազուն և մինչև իսկ Ալէքսանդրապօլը, Ախալցխան, Ախալ-
քալաքը, Նոր և Հին Նախիջևանները և այլն և այլն, մեզ կարող
են այդպիսի հակասական տեղեկութիւնների ճոխ օրինակներ տալ:—
Միւս կողմից լրագրական թղթակցութիւնների մէջ յիշվում են այն-
պիսի գիւղեր, որոնց անունն առաջին անգամն ևս լսում, շատ ան-
գամ չես էլ իմանում թէ որ թեմումն, ուրեմն և որ թեմական
տեսչի իրաւասութեան տակն են: Լսում ես միայն, որ այս ինչ
տեղի ուսումնարանը ծաղկած է, մին էլ յանկարծ կարդում ես, որ
բոլորովն խափանուել է: Օրինակների յետևից չենք վազիլ. շատե-
րից մէկը: Փիւր, Փիւրի ուսումնարան, Փիւրի ժողովուրդ, անտառներ,
վանքեր... մի քանի տարի շարունակ հնչում էին մեր ականջում:
Բայց ահա երկու տարի է, այդ լուսաւորուած ու քաղաքակրթուած
գիւղից էլ ոչինչ տեղեկութիւն չկայ: Արդե՞ք զրեւո նիւթն ապա-
ռուեց, արդե՞ք շատախօս ուսուցիչը հեռացաւ և նորան փոխարի-
նեց մի ուրիշ անձն, որ լռիկ մնջիկ առաջ է տանում իւր գործը՝

ստանց լրագիրներն մէջ աղմուկ բարձրացնել ուզելու, թէ ուսումնարանն աշակերտանոցից ոչխարանոց է դարձել... Յայտնի չէ ոչ մինքն: Այլ քանի՜ քանի՜ զիւղեր կան Շուշուայ, Գանձակի, Երևանի, Ալէքսանդրապոլի և այլ նահանգական քաղաքների շրջակայքում, Վազախում, Քիֆլիսի նահանգում, հարիւր, երկու հարիւր, երեք հարիւր տուն բնակիչներով, որոնք այսօր ունին ուսումնարան, խի վաղը չունին: Հասերն էլ օրերով, ամիսներով և տարիներով պատում են, թէ երբ պէտք է այդ թեմական տեսուչ ասածը գայ և իրանց համար դպրոց բաց անի: Միևնոյն ժամանակ յայտնի չէ, թէ իւրաքանչիւր զիւղական, շինական և քաղաքային ուսումնարան քանի՞ ուսանող ունի, այդ ուսանողների և զիւղի բնակիչների թուերը ի՞նչ համեմատութիւն ունին, տարեց տարի որչափով են աւելանում աշակերտները, կո՞ւմ եթէ նուազում են՝ ապա ի՞նչ պատճառով և ի՞նչով կարելի է այդ պատճառների առաջն առնել: Գեւե ևս մինչև հիմայ մեր թեմական վերապետներին ոչ մինքն չաշխատեց ձիշտ վիճակագրական տեղեկութիւններ հաղորդել իւր խնամատարութեանը յանձնուած ուսումնարանների վերաբերութեամբ: Ճշմարիտ է, եղած են մի քանի փորձեր, բայց բոլորն էլ կցկաուր, սխալներով երբեմն մինչև անդամ չափազանցութիւններով լին: Այլ մի՞թէ դժուար էր մեր ուսուցիչներին ժողովել այդ տեղեկութիւնները, մի՞թէ նորա եթէ իրանք չեն այցելում ուսումնարաններին, գոնէ իրանց կայարաններին չեն կարող պատուիրել բոլոր ուսումնարանների ուսուցիչներին, մասնաւոր տեսուչներին կամ ձեռնհաս անձանց, որ այդ տեղեկութիւնները հաղորդեն: Բայց ասում են, թէ կան ուսումնարաններ, որոնց դոյութիւնը յայտնի չէ թեմական տեսուչներին, կան և այնպիսիները, որոնք թղթի վերայ միայն դոյութիւն ունին: Կարծում ենք ժամանակ է, որ մեր թեմական տեսուչները միմիայն իրանց ռոճկի սակաւութեան վերայ չգանգատուին և իրանց անգործութիւնը միմիայն դարանով չարգարացնեն: Այժմ գոնէ, ուսուցչական ընդհանուր ժողովին՝ թող նորա պատրաստ լինին ներկայացնել իրանց գործունէութեան մանրամասն հաշիւը: Հաւատացնում ենք՝ մեզ համար աւելի հետաքրքիր է իմանալ մեր ուսումնարանների վիճակագրական տեղեկութիւնները, քան թէ լսել լոկ դասախօսութիւններ և նոցա եղանակների վերայ կրքոտ վիճաբանութիւններ: Թող մեր թեմական տեսուչները՝ ձեռնհաս անձինքներին տեղեկանալով, ներկայացնեն, ա) թէ իրանց թեմերում քանի՞

քաղաքներ և գիւղեր կան, բ) այդ քաղաքներից և գիւղերից որոնցում կան ուսումնարաններ, գ) որոնցում եղել են և փակուելու պատճառները ի՞նչ են, դ) որոնցում միջոց և յարմարութիւն կայ բանալու և ի՞նչ է պատճառը, որ մինչև հիմա չէ բացուել. ե) եղած ուսումնարանները որ թուականից են բացուել և իւրաքանչիւր տարի քանի՞ ուսուցիչ, ուսանող և ի՞նչ աւանդելի առարկաներ են ունեցել. Վ) եթէ հնարաւոր է, թող իրանց մանրամասն վիճակագրութեան մէջ դուրս բերեն ուսանող մանուկների և գիւղի կամ քաղաքի բնակիչների թուերի միջին համեմատականը: Մենք կ'աւելացնէինք նաև, որ թեմական տեսուչները եթէ կամենան կարող են նաև իւրաքանչիւր գիւղի բնակիչների կենցաղավարութեան, աշխարհածանօթութեան, պարապմունքների վերայ ևս համառօտ տեղեկութիւններ տալ. բայց վախենում ենք, որ մեզ չափազանցութեան մէջ չմեղադրեն: Այսպէս ահա մենք սպասում ենք, որ եկող տարուայ ընդհանուր ժողովը կը լինի ոչ սոսկ ուսուցչական, այլ ճիշտ դպրոցական ժողով և կը զբաղուի այն ամենայն հարցերով, որոնք վերաբերում են ազգային դպրոցական կեանքի պատկերը որքան կարելի է ճիշտ ու որոշ կացութանելու, պատառելով այն քօղը, որ անպայտութիւնը ձգել է նորա երեսին:

Երկրորդ հարցը, որ մենք կը ցանկանայինք պատշաճապէս պարզուած տեսնել մեր դպրոցական ժողովում, այդ այն է՝ թէ որպիսի վարչական կազմակերպութիւն ունին մեր ուսումնարանները և ի՞նչ համեմատաբար յարաբերութիւն կայ ոցա հեռավոր և մերձակայ վարութիւնների մէջ: Յայտնի է ապաքէն, որ հայոց ուսումնարաններն ընդհանրապէս երեք դասակարգի են բաժանուած՝ գիւղական — ծխական ուսումնարաններ, միջնակարգ դպրոցներ և թեմական դպրանոցներ: Այս երեք կարգ ուսումնարաններից առաջին երկուսը թեմական վերատեսուչների համար կազմած կանոնադրութեան համաձայն անմիջապէս ենթարկւում են թեմական վերատեսուչների իրաւասութեան, իսկ թեմական դպրանոցները նոցա գործունէութեան շրջանից դուրս են: Բայց ոչ մէկից գաղաթի չէ և այն, որ այդ ուսումնարաններից, ծխականներից և միջնակարգներից, շատերը անուշով և եթ միայն ենթարկւում են թեմական տեսուչների իրաւասութեանը, մինչդեռ իսկապէս բոլորովին ազատ են և ունին անկախ գործող, ինքնուրոյն վարչութիւն: Այս անկանոնութիւնը չափազանց մեծ չարիքների և զանցառութիւնների պատճառ է դառնում: Թեմական վերատեսուչները, ստանալով իրանց ի պաշտօն հրաւիրող կոնդակները, նկա-

տում են, որ կառավարող, ուղղութիւն տուող, իրաւատէր, ուրեմն
 և պատասխանատու են նշանակուած ամենայն ուսումնարանների վե-
 րաբերութեամբ. նոցա կոնդակի մէջ անորոշ կէտ, սահմանափա-
 կութիւն, բացառութիւններ չեն նշմարվում: Նոքա սկսում են այ-
 ցելել ուսումնարաններին, անել իրանց բերանացի և գրաւոր դիտո-
 ղութիւնները և յանկարծ քաղաքավարի, շատ անգամ էլ կոպիտ
 և զգալի դիմադարձութեան և անուշադրութեան են հանդիպում:
 Սկսում է իրաւունքի կռիւը, վէճը, որ երբեմն բաւական կծու
 կերպարանք է առնում: Ուսումնարանն իւր կոնդակն է հանում, թե-
 մական տեսուչը — իւրը, մասնաւոր տեսուչն էլ շատ անգամ իւր
 կոնդակով վէճի մէջ է խառնվում, և այսպիսով այնտեղ, ուր միայն
 որոշ և բացարձակ իրաւունքը կարող էր դործ տեսնել, վէճերի և
 երկպառակութիւնների ասպարէզ է դառնում: Թեմական տեսուչներն
 էլ, տեսնելով իրանց իրաւունքների կեղծութիւնը, բնդդիմադար-
 ձութիւն գտնելով ոչ միայն միջնակարգ ուսումնարանների վարչու-
 թիւնների կողմից, այլ և ծխականների, մի տեսակ ցաւալի եզրա-
 կացութեան են հասնում և գալիս են այն համոզման, որ իրաւունք-
 ներն իրանց լոկ ձեւի համար են տուած, իրանք էլ նշանակուած են
 նոյնպէս լոկ ձեւի համար, և այսպիսով այն անձինք, որոնք իրանց
 պաշտօնն բնգունելու առաջին օրերում այնքան բարի և օգտուէտ
 յանկութիւններ, այնքան գովանի եռանդ ունէին, փոքր առ փոքր
 անտարբերութեան և դատապարտելի գործունէութեան մէջ են ըն-
 կրդմվում: Արդէս զի մեղ չդատապարտեն լոկ եզրակացութիւնների
 մէջ, մենք մեր շուրջը եղած բազմաթիւ օրինակներից մի քանիսը
 դնե՛ք յիշենք: Նոյն իսկ Թիֆլիսի թեմում, որի տեսուչներն իսկզբանէ
 ունեցել են շատ թէ քիչ տեսչական կերպարանք և իրաւունքներ,
 նոյն իսկ այդ թեմում, օրինակ, կան ոչ տակաւ անկախ և խնդու-
 րոյն ուսումնարաններ: Յիշենք ամէնից առաջ Թիֆլիսի մէջ՝ Գայիա-
 նեան դպրոցը, Վարխամեան ուսումնարանը Նորաշէնու, (նանեան —
 Վարխամեան դպրոցը) Գաւթեանի հանգուցեալ Միջնակարգ փա-
 ռաւոր տիտղոսը կրող անկերանոցը, Վարկոսեանի ուսումնարանը,
 երբեմն Զրկինէնց եկեղեցու դաւթում եղած ուսումնարանը և այլն:
 Գայիանեան դպրոցի համար մենք դեռ ոչինչ չունինք ասելու,
 բայց ինչպէս բացադրենք մի երեւոյթ, օրինակ, Նորաշէնու Վարխա-
 մեան ուսումնարանի մասին, որի մէջ, նոյն իսկ լրագիրների վկայու-
 թեամբ (վկայութիւններ), որոնք չհերքուեցան, — ուրեմն և ճշմարիտ

են) ոչ կարգ կայ և ոչ կանոն. ուսումնարանն ունի օրինաւոր շէնք
 հինգ մարդու սենեակներից բաղկացած, ունի նիւթական աղբիւր-
 ներ, ուսումնարանական պիտոյքներ, բայց դարձեալ երկար տարի-
 ների ընթացքում մնում է յետին դրութեան, անմխիթար կացու-
 թեան մէջ: Եւ այն ուսումնարանը, որ մի ժամանակ համարեալ ա-
 ռաջինն էր ամբողջ Թիֆլիսում, այժմ ամենայնաւնեւներիցն էլ յե-
 տինն է և դարման անող չկայ: Ուսումնարանն ունի հոգաբարձու-
 թիւն, որ ութ — ինը տարի է անսփոփոխ կայ, կարծես ցմահ ընտ-
 րուած լինի. այդ հոգաբարձութիւնը ոչ զործում է և ոչ զործե-
 լու իրաւունքն ուրիշներին է թողնում: Եւ ոչ ոք չկայ, որ այս ամե-
 նայն զանցառութիւնների դէմ բողոքել կարողանայ, նոցա դարմա-
 նելու հնարը գտնի: Եւ այդ դեռ Թիֆլիսում, հայոց մտաւոր ու-
 ժերի կենտրոնում: Սորանից յետոյ նոյն թեմի մէջ զարմանք չէ տես-
 նել, որ իւրաքանչիւր երիցփոխան և աւագ քահանայ իւր եկեղեցու
 և նորա դաւթում եղած ուսումնարանի լիազօր տէրը և հաւա-
 վարդն է, և իւր ցանկութեան համեմատ այսօր բանում է նորան,
 վաղը փախում, այսօր բարեկարգում և արժանաւոր ուսուցիչ նշա-
 նակում, վաղը նորա հետ կոփում, դուրս վռնաւում ու նորա տեղ
 մի տիրացու և իրան հլու ծառայ վարժապետ անուանում. զարմանք
 չէ, որ մի երիցփոխան ամենայնաւնեւն կերպով քամահարում է թե-
 մական տեսչի իրաւունքները, նորա ուղարկած ուսուցչին յետ խռ-
 հում դէպի Թիֆլիս, իսկ կոնսիստորի հրամանագրին (որի արժէքը
 նա լաւ է ճանաչում) պատասխանում է, թէ ինքն է եկեղեցու տէրը,
 չէ կամենում և չէ բաց անում ուսումնարանի գոնեւ: Տարին լրա-
 նում է և ուսումնարանի դռները մնում են զոյգ և նորա աշակերտ-
 ները կրթվում են փողոցներում, թողնելով իրանց վարժապետին
 Թիֆլիսի բուլվարների փողիով շատանալ: Այսպէս է վարվում Մո-
 ռուայ պատուարժան երիցփոխանը և Թիֆլիսի կոնսիստորիան էլ
 իւր անզործունէութեամբ լռելեայն խրախուսում է նորան՝ ի քա-
 ջալերութիւն և յօրինակ այլոց: Եւ այս ամէնը, կրկնում ենք, դեռ
 Թիֆլիսի թեմում:

Երևանի թեմում նոյն տեսարաններն են կրկնվում: Առաջնոր-
 դանիստ քաղաքի բոլոր ուսումնարանները, առանց բացառութեան,
 թեմական տեսչի իրաւասութիւնը չեն ճանաչում, բոլոր ծխական-
 ները, կաթողիկոսի առանձին կոնդակով, յանձնուած են թեմական
 դպրանոցի հոգաբարձութեան և նոցա տեսչի իրաւասութեան թէ

ըստ ուսումնական և թէ ըստ տնտեսական մասին: «Գայիանեան» միջ-
նակարգ օրիորդական դպրոցը յանձնուած է մէկ քահանայի լիազօր
իշխանութեանը, «Սահականուշեան» անունով օրիորդական ուսում-
նարանն ևս, միւս թաղական ուսումնարանների պէս, յանձնուած է
թեմական դպրանոցի տեսչութեանը: Բայց միևնոյն ժամանակ թե-
մական տեսչին էլ իւր ի պաշտօն հրաւիրող կոնդակով իրաւունք
է տուած հսկել այդ բոլոր ուսումնարանների վերայ,
ուղղութիւն և ծրագիր տալ նոցա. առանց իրաց առնելու և
թեմական դպրանոցը: Բայց ի՞նչ իրաւունք: Նա գնում է ծխա-
կանները, ասում են, որ հրաման չունին իրան ընդունելու, գնում է
թեմական դպրանոց, իրաւամբ նկատում են, որ նա իւր գործու-
նէութեան շրջանից դուրս է. այցելում է «Գայիանեան» ուսումնա-
րանը, ընդունում են որպէս լոկ այցելու և քաղաքավարութեամբ ի-
մաց են անում, որ բացի լոկ այցելելուց, ուրիշ ոչինչ անել չէ կա-
րող: Գաւառական քաղաքներում էլ տեսչի դրութիւնը միթա-
րական չէ: Ուր որ գնում է, նորա ասածների վերայ մի տեսակ թե-
րահաւատութեամբ են նայում. ինչ որ շինում է, իւր դուրս գնա-
լուց երկու—երեք օր յետոյ չքուած ու ոչնչացած համարիր: Ու-
սուցիչ են վարձում, նա չգիտէ, արձակում են, պատճառներն իրոն
յայտնի չեն. տեսուչ են ընտրում, նորա հետ երկու երեք տարով
պայման են անում, առանց նորա հաճութիւնն առնելու: Այժմ նայն
բան գնում է իւր սովորական ընթացքով, և տեսչի գոյութիւնը
ոչ ոքի համար զգալի չէ: Սորանից յետոյ զարմացք չէ՝ եթէ նա
էլ անսարքեր նստած է իւր տանը և ըրագիրների բողոքների վե-
րայ քթի տակից ծիծաղում է, աւելի ձեռնտու համարելով իւր
բումանները դրել, քան տեսչութեան վերաբերեալ անօգուտ և ան-
պտուղ թղթերը:

Միւս թեմերի վերաբերութեամբ եթէ խօսելու լինինք, նոյն
բառերը պիտի կրկնենք, նոյն անիշխանութեան և անկարգութեան
նկարագիրը պիտի անենք: Մենք դիտմամբ վերառանք այդ երկու
առաջնակարգ և ընդարձակ թեմերը, որպէս զի դոցա մէջ պատա-
հող անցքերով չափել կարողանանք միւս թեմերի դրութիւնը:
Մեր առաջ բերած երկու թեմերը ամենաբազմահայ և շատ ու-
սումնարաններ ունեցող թեմերն են. նոցա վերատեսուչները մեր գրա-
կանութեան մէջ գործող և հայոց ուսումնարանական կեանքին լաւ
ծանօթ անձինք են. նորա, ըստ սմանց, մանկավարժեր չեն թէ և (փոչ

պատճառաբանութիւն), բայց հայոց ուսումնարանական գործի նոյն իսկ սկզբնաւորութիւնիցն այդ պաշտօնի մէջ են ապխտակացրել իրանց մազերը, միւսնոյն ժամանակ այդ երկու մեծ թեմերը աւելի մօտ յարաբերութիւն ունին կենտրոնական Բարձրագոյն Հոգեւոր իշխանութեան հետ և դոցա տեսուչներն աւելի միջոց և դիւրութիւն ունին իրանց թեմերում եղած վարչական ղեղճումների դարման խնդրել նոյն կենտրոնից և իրանց ձայնը հասցնել, ուր հարկն է: Այս, ասում ենք, այս թեմերն այսպիսի ակտիւ կ'ստան թէ անխնայական պատկեր են ներկայացնում, էլ ի՞նչ խօսիլ է պէտք միւս թեմերի վերայ, որոնց տեսուչների գործունէութեան մասին համարեալ ոչինչ կարելի է ասել: Մինչև անգամ մի քանի թեմերի վերատեսուչների անձնաւորութիւններն անգամ այնքան անյայտ են ընթերցողներին, որ մարդ չի իմանում, թէ նոքա որ տեղ են ուսել կամ ի՞նչ ինքնուրոյն աշխատութեան շնորհիւ են այդ ինքնըստինքեան բարձր, բայց հանգամանքների և ղեկավարիչների շնորհիւ այդչափ աննախանձելի դրութեան հասած, պաշտօնին արժանացել: Ասած ենք, օրինակ, որ Նուշուայ թեմական տեսուչը գործունեայ անձն է, անձամբ ծանօթ չլինելով նորան, մենք հոգով չափ կը ցանկանայինք հուսատու այդ լուրին, բայց փաստերը մեզ կասկածելու առիթ են տալիս: Ղխտենք, օրինակ, որ Նուխուայ գաւառն էլ ենթարկւում է Ղարաբաղի թեմին. ղխտենք, միւսնոյն ժամանակ, որ այնտեղի ուսումնարանները ամենամակաբար դրութեան մէջ են. ուստի և դժուարանում ենք հաշտեցնել այդ երկու իրար հակասող երևոյթները — անմխիթար ուսումնարաններ և եւանդոս տեսուչ: Գոնէ ստուգել կարողանայինք որ Ղարաբաղու ուսումնարաններն աւելի նախանձելի կացութեան մէջ են: Դա ևս չափազանց կասկածելի է: — Հաշտարխան — Ղլար — Մոզդուկեան թեմի մասին ևս լաւ բան տակ չենք կարող: Մինչև 1880 թուականի սկիզբները շուրջ տէրը չէր ճանաչում (եթէ ներելի է այս ուսմական ոճը գործածել): Թեմական տեսուչներ կամ չկային, կամ եթէ ընտրվում էին աշխարհից խաբարութիւն չէին ունենում: Այդ թուականում նշանակուեցաւ նոր թեմական տեսուչ՝ մի անձն, որի լոկ անունը բաւական երաշխաւորութիւն էր գործի կանոնաւոր յառաջ զնալուն: Բայց աչքի տալով ունենալով այն հանգամանքը, որ նորընտիր պ. տեսուչը իւր պաշտօնը յանձն է առել առանց վարձադրութեան, մենք ցաւօք սրտի դալիս ենք այն եզրակացութեան, որ նա կատարելապէս ոչինչ անել չափաի կարողանայ: Կան, վերջապէս, թեմեր, օրինակ Բեսարաբիայի թեմը, որոնց մասին այնքան անյայտու-

Թիւն է թագաւորում, որ մինչև անգամ յայսմի չէ, թէ այդ թեմերում թեմական տեսուչներ կան թէ ոչ :

Այսպիսի վարչական խարխուլ և անկանոն դրութեան մէջ են մեր թեմերի բոլոր ուսումնարանները, այսպիսի անգոր կառավարչներ են այն վերաս. ուչները, որոնք առաջիկայ տարին իրանց ուսուցիչներով պիտի ժողովուին Թիֆլիսում, հայոց ազգային լուսաւորութեան գործին զգալի զարկ տալու համար: Այժմ ինքն իրան հարց է վարթում թէ ի՞նչ կարող են անել այն անձինք, որոնք իրանք բաւականա աւ իրաւունքներ չունին իրան, տեսչութեան տակ եղած ուսումնարանների վերայ, և ի՞նչով կարելի է այս ամենայն խառնաշփոթութիւնների առաջն առնել :

Յառաջ քան թէ այս հարցին կը պատասխանէինք, մենք մի ուրիշ հարց ենք դնում: Արդե՞ք պէտք է, որ մեր բոլոր ուսումնարանները (բայցի թեմականներէ) ըստ վարչականին և ըստ ուսումնականին մէկ անձի իշխանութեան տակ դրուէին: Առանց երկար ու բարակ խօսելու, առանց օտար ազգերի ուսումնարանական կեանքի պատմութեանը դիմելու, մենք բացէ ի բաց պիտի ասենք, որ պէտք չէր: Պէտք չէր՝ նախ այն պատճառով, որ չէ կարելի Բարձրագոյն Հոգևոր կառավարութեան իրաւունքները սահմանափակել և արգելել նորան, որ իւր ձանաչած և հաւատացած անձին իրաւունք տայ մի բարեկարգ ուսումնարան պահել միայնակ կամ մի քանի անձանց հետ հաւաքաբար՝ նորա գործունէութեան միակ վերահսկող իրան համարելով: Պէտք չէր, երկրորդ, և այն պատճառով, որ շատ անգամ որեւէ ուսումնարանի նիւթական դրութիւնը և ուսումնական կազմակերպութիւնն այնպիսի է, որ թեմական կամ որեւիցէ պաշտօնական անձի միջամտութիւնն ուղղակի կարող է գործը խանգարել և ուսումնարանը կործանել: Որինակ մի մարդ կամ մի խումբ առաջ է տանում մի ուսումնարան առանց նիւթական շահերի ակնկալութեան, առանց վարձատրուելու, կամ շատ չնչին և աննշան վարձատրութեամբ. նորա իսկական վարձատրութիւնը բարոյական է. նա գոհ է, երբ նկատում է իւր ուսումնարանի օրաւոր ծաղկիլը և բարոյապէս հասարակութեան համակրութեանն արժանանալը, նա, այդ անձնանուէր անձը կամ խումբը, հազար զոհանքների, անձնազոհութիւն, մուրացկանութիւն է յանձն առնում գործի յաջողութեան համար և նորա ջանքը միշտ պսակվում է, որովհետև շահասիրութեան ախտը դեր չէ խաղում այդ հիմնարկութեան մէջ,

խտրիզաներ, ընչաքաղցութիւնից առաջացած խարդախութիւններ տեղ չեն գտնում նորանում: այնտեղ պատահող խլրտումներն ու անբաւականութիւններն իսկ՝ չար դիտաւորութեամբ չեն լինում: Մի այսպիսի ուսումնարանի մէջ ներս մտցրու մի արտաքին իրաւատէր անձնաւորութիւն, որ հրամայէ, առանց մասնակցելու, և կարգադրութիւններ անէ, առանց անձամբ տքնելու, և դործն ինքն իրան կը քայքայուի, ճրի գործողները յետ կը քաշուեն ասպարէզից (և կատարեալ իրաւունք կ'ունենան), մէջտեղը կը մնան մի քանի կոպեկանոց անձինք, խօսելու և աղաղակ բարձրացնելու վարպետ, բայց դրական գործ կատարելու անընդունակ և, հեռացող անձանց տեղը նոր ուժեր մտցնելու էլ միջոց չունենալով, գործն ինքն իրան լուծուած կը համարուի: Պէտք չէր, նմանապէս և այն պատճառով, որ ազատ ուսումնարանն ապաստանարան է ազատ գործել սիրող անձանց համար, որոնք ուրիշ իշխանութեան տակ հնար չէին ունենալ այն ուղղութիւնը տալ ուսումնարանին, որ իրանց կարծիքով և իսկապէս ամենալաւն ու ամենանպատակայարմարն է: Ազատ ուսումնարանը, վերջապէս, մի մարդի կամ մի խումբի հովանաւորութեան տակ՝ երբէք չէ տեսնուած, որ վատ ընթանայ. նա մի գեղեցիկ մրցութեան օրինակ է միւս ուսումնարանների համար, որոնք գտանվում են մի ընդհանուր վերատեսչի հսկողութեան ներքոյ:

Բայց եթէ Բարձրագոյն Հոգեւոր կառավարութիւնը կարող է և պէտք է ունենայ թեմական վերատեսուչների հսկողութիւնից դուրս ուսումնարաններ, այդ ամենեւին չէ նշանակում, թէ նա վերատեսուչներին պէտք է բոլորովին զրկէ իրաւունքներից և մնացած զըպրոցներն էլ կատարեալ անիշխանական դրութեան մէջ դնէ: Մենք հասկանում ենք, օրինակ, երբ Թիֆլիսի Գայիանեան ուսումնարանը անկախ դիրք է բռնում. հասկանում և գովում ենք, մինչև անգամ հպարտանում ենք մեր երիտասարդների այդ հսկայական գործը և օրինակելի անձնաւորութիւնը տեսնելով. բայց միևնոյն ժամանակ չենք կարող չափաւարակել այն երեւոյթները, որ վերը նկարագրեցինք: Եթէ Բարձրագոյն Հոգեւոր կառավարութիւնը իրաւունք է համարում, ասում ենք, տալ առանձին անհատներին՝ անկախ ուսումնարաններ պահելու իրաւունքներ, ապա թող միանգամայն անջատէ նոցա միւս ուսումնարաններից և թեմական տեսուչների հաստատութեան կոնդակում յականէ, յանուանէ յիշէ այդ ուսումնարանների անունները, կամ առանձին հրամանագրով հաղորդէ նոցա այն ու այն

ուսումնարանի տնտեսական և ուսումնական գործերի միջամուտ չլինիլ: Այս անելուց յետոյ արդէն, բոլոր մնացած ուսումնարանների վերայ, որոնք նոցա տեսչութեանն են ենթարկուած, պէտք է կատարեալ և լիարժէք իրաւունքներ տալ գործելու և նորանց այս ու այն աւագ քահանայի կամ երիցփոխանի խաղալիք չդարձնել: Լիազօր իրաւունքներ տալուց և նոցա ՚ի սրտէ աջակցելուց յետոյ միայն կարելի է նորանցից գործ և պտուղ պահանջել և ապարդիւն ու թոյլ զանեւուն պէս, անխնայ արձակել պաշտօնից: Անգործունէութեան մասին արդարանալու զէնքի փոխանակ պէտք է տալ նոցա գործելու միջոց, որպէս զի իրաւունք ունենանք և գործ պահանջել:

Եթէ, ինչպէս ոմանք կասկածում են, թեմական տեսչներն ու տեսչութիւնները լոկ ձևի և աչքակապութեան համար չեն. եթէ, ինչպէս միւսները պնդում են, մեր ներկայ վեհափառ Հայրապետի առաջին գործը և զլիսաւոր մտածութեան առարկան մեր ուսումնարանների բարոյքման և նոցա յաջողակ յարատեւութեան, մեր ուսումնարանական գործի յառաջադիմութեան և ծաւալման խնդիրն է, ապա ժամանակ է, քանի դեռ ևս ուշ չէ, դարման անել այս անկարգութիւններին ոչ լոկ խօսքով: Հոգեւոր վարչութիւնը, մենք հաւատացած ենք, այնքան ուժեղ է, որ կարող է մի երիցփոխանի, մի աւագ քահանայի մի անպէտք հոգաբարձուի յարուցած չարախորհուրդ արգելքները տեղն ու տեղը և անմիջապէս ոչնչացնել. մանաւանդ որ այդ դիպուածում հասարակութեան, ընդհանրութեան, ազգի համակրութիւնն իւր կողմը կը լինի: Հոգեւոր վարչութիւնն իւր անդօրութիւնով չէ կարող արդարանալ, քանի որ մեր աչքի առաջ աւելի մեծամեծ արգելքներ է ունակուի անում, աւելի բարձրաստիճան անձինք սանձահարում, իւր ուղած քահանային կամ եպիսկոպոսին տարիներով անպաշտօն թողնում, ամբողջ հասարակութիւնների բողոքներ անուշադրութեան տալիս, եկեղեցիների դռներ տարիներով փակած թողնում: Ո՛ր, հոգեւոր վարչութիւնն իւր անդօրութեամբ արդարանալ չէ կարող մեր ուսումնարանական գործի այսպիսի տարտամ, երեսից ձգուած դրութեան վերաբերութեամբ: Նորան կը մնայ երկուսից մինը՝ կամ աջակցել թեմական տեսչներին իրանց վսեմ և ծանր պաշտօնավարութեան ժամանակ, իրաւունքներ և միջոցներ տալով նոցա, կամ իսպառ վերջնել մէջ տեղից այդ ուրուականը և ամենայն տեղի ու

ուսումնարան իւր մերձաւոր հոգաբարձութեան կամ մասնաւոր տեւ
սուչների խնամատարութեան և անընդմիջական կառավարութեանը
հաւատալ:

Որովհետեւ մեր ուսումնարանների թէ բարոյական, թէ տնտե-
սական և թէ ուսումնական յառաջադիմութիւնն ու բարգաւա-
ճումն վերոյիշեալ ղեղճումների վերանայուց և նոցա ճշմարիտ վար-
չական խելացի կարգադրութիւններով փոխարինելուց է կախուած,
ուստի մեր կարծիքով Թիֆլիսում գումարուող դպրոցական ժողովը
պարտաւոր է առանձին ուշադրութիւն դարձնել այս հարցի վերայ
և իրան միջից ընտրած մի առանձին մասնախմբի յանձնել սորա
մանրամասն քննութիւնը: Հարցը քննելուց և բոլոր շարիքներն որոշ
կերպով յառաջ բերելուց և նոցա բառնալու միջոցներն գտնելուց
յետոյ, ընդհանուր ժողովը կարող է ամենախոնարհաբար դիմել
Նորին Վեհափառութեան և իւր առաջ բերած եղճումների և չա-
րիքների դարմանը հայցել:

Դառնանք այժմ ժողովի գործունէութեան մի ուրիշ կէտին,
որ մեզ համար սակաւ ծանրակշիւ է. դա համանման և բոլոր
ուսումնարանների համար ընդհանուր պրօգրամմայի խնդիրն է: Ընդ-
հանուր և համանման պրօգրամմայ ասելով մենք հասկանում ենք
այնպիսի պրօգրամմայ, որ մեր երեք կարգ ուսումնարանների հա-
մար ևս — ծխականների, միջնակարգների և թեմականների — միապէս
ընդունելի և գործադրուելի համարուելու չափ պիտանի լինի: Ե-
րևում է, որ Թիֆլիսում կայացած նախապատրաստող մասնաժողով-
ներն էլ հէնց այս տեսակ են դրել հարցը և այսպէս էլ հասկա-
ցել են: Բայց մենք կարծոււմ ենք, որ մեր բոլոր ուսումնարանների
համար չորս տեսակ պրօգրամմաներ են հարկաւոր (փոխանակ երեքի)
և այդ չորսն էլ երկու իրարից տարբեր ճիւղերի պիտի բաժա-
նուին: Պրօգրամմաներից առաջին ճիւղը պիտի ամփոփէ իւր մէջ
մեր արական ուսումնարանները, իսկ երկրորդն — իգականները: Մենք
ունինք ոչ սակաւ իգական տարրական և միջնակարգ ուսումնարան-
ներ, որոնց մէջ ուսման չափը և առարկաները համարեա՞ միևնոյն
են, ինչոր համապատասխան արական ուսումնարաններում: Բայց
յայտնի է միևնոյն ժամանակ, որ օրիւրդները նախ՝ Ֆիզիքապէս ան-
կարող են տանել նոյն բեռը, ինչ որ իրանց արու հասակակիցների
համար է սահմանած: Երկրորդ՝ եթէ մինչև անդամ սա սխալ հա-
մարուի՝ այնու ամենայնիւ նոցա պարանոցին ուրիշ ընտանեկան

պարտականութիւններ կան դրած, որոնք խլում են և պիտի խննդա տնային ժամերի մեծագոյն մասը: Հասկանալի է ուրեմն, որ եթէ ուսումնարանը, օգուտ քաղելով կամ ի չարն գործ դնելով աշակերտուհիների բնածին աշխատասիրութիւնը, ծանրաբեռնում է նորան ուսումնարանական դասերով, ոչ միայն Ֆիզիքապէս ֆիսիսում է նորան, ստիպելով լարել իւր բոլոր մտաւորական ուժերը, այլ և զրկում է նորան իւր մօր ձեռքի տակ շատ մի անտեսական ամենակարեւոր տեղեկութիւններ և հմտութիւններ ստանալուց, հրմաւորութիւններ, որոնց ինքը ոչինչով չէ փոխարինում: Մենք չենք ասում դեռ ևս, որ ուսումնարանական ժամերի մի ոչ աննշան մասը ամենայն տեղ նուիրուած է լինում ձեռագործութեան դասերին: Բայց միևնոյն ժամանակ չենք կարող անուշադիր թողնել մեր օրինորդական ուսումնարաններից շատերի և մի ուրիշ կարեւոր պահանջը, այն է իւր աւանդելի առարկաների շարքը մոցնել և մի այնպիսի անտեսական արհեստ (գործընկեր տնային անտեսութիւն, ընտանեկան հաշուապահութիւն, խոհարարական արհեստին վերաբերեալ տեղեկութիւնք, կար և ձև (չենք ասում ձեռագործ) և այլն), որ նորան կարգաւ գրեւո չափ պիտանի է կեանքի մէջ: Ի հարկէ, բոլոր ուսումնարանների համար չէ մեր խօսքը. ամենատարրականներում այդ բաներից ներս մտցնել չէ կարելի. բայց միջնակարգ ուսումնարաններից շատերում անշուշտ հարկաւոր էին: Մենք նպատակ չունենալով այս կէտի վերաբերութեամբ երկարօրէն խօսել և հարեանցի միայն ակնարկութիւն անելով սորս վերայ, կամենում էինք ասել, որ իգական ուսումնարանների ուսման նախազիծը արական ուսումնարանների նախազիծից բաւական տարբեր պիտի լինի, որ նորան կազմելն աւելի դժուար է, որովհետեւ դեռ ևս այդ հարցը պատշաճապէս ուսումնասիրուած և բացադրուած չէ, և որ նորան մենակ կազմել չեն կարող այն պաշտօնական և ոչ պաշտօնական մանկավարժները, որոնք պիտի խմբուն թիֆլիսում: Այդ բանի համար պէտք կը լինի դիմել հմուտ կանանց խորհուրդներին, այնպիսի կանանց, որոնք ծանօթ լինին թէ Ռուսաստանի և թէ արտասահմանի իգական ուսումնարանների ներքին կեանքին, այն անդերի իգական արհեստանոցների պրօդրամաներին, կանոնադրութեանը և այլն. պէտք կը լինի հարկել հմուտ և այդ հարցով ղեաղուած անձանց կարծիքները, առանց խորութեան սեռի և դաւանութեան: Մինչև անգամ պէտք կը լինի այդ հարցը նորից վարթացնել լրագրութեան

մէջ աւելի պատշաճապէս ուսումնասիրելու համար: Մենք կարծում ենք, մինչև անգամ, որ վատ չէր լինիլ, եթէ ընդհանուր ժողով կանչող յարգելի պարոնները, լաւ կշռադատելով վճռելի հարցերի վստմութեան հետ և նոցա անմշակ և շատերի համար դեռ ևս մութ ու անորոշ դրութիւնը, լաւ հասկանալով, որ հարցերը վարթեցնելուց յետոյ այնպիսի տեղերից և այնպիսի անձինքներից խելացի կարծիքներ և հայեացքներ կը ծնանին, որոնցից դուցէ սպասել իսկ կարելի չէր. միւսնոյն ժամանակ հաստատ գիտեցնալով և այն, որ այդպիսի ժողովներ որքան օգտակար, նոյնքան և դժուարին է շուտ շուտ կայացնել, թէկուզ հէնց նխթական միջոցների պակասութեան պատճառով— այս ամենն աչքի առաջ ունենալով՝ ասում ենք, ժողով հրաւիրող պարոնները շատ լաւ կ'անէին, եթէ ժողովի կայացումը մի տարով ևս յետաձգէին: Մենք հաստատապէս ասում և պնդում ենք, որ մի տարի յետաձգելով թէ նախապատրաստող մասնաժողովները կարող էին իրանց գործը բարեխղճութեամբ կատարել և հարցերը լաւ մշակել, թէ ընդհանուր ժողովում քըննելի հարցերը լրագիրներից մէկի կամ «Վորձ» ամսագրի մէջ կը հրատարակուէին՝ ընթերցող հասարակութեան և ժողով գալ ցանկացող անձանց ուշադրութեանը ենթարկելու համար՝ թէ միջին խնդիրները կը պարզուէին և թէ վերջապէս իւրաքանչիւր անդամ—մասնակցող կանխապէս կիմանար թէ ինքն ո՞ւր է գնում, ինչն է գնում և այս ու այն հարցի վերաբերութեամբ ի՞նչ հաստատուն համոզմունքի պաշտպան կամ ձայնակից պիտի հանդիսանայ: Այսպիսով՝ կանխակալ թիւր կարծիքները, սորա կամ նորա ճարտար փաստաբանութիւնը, բարեկամական կամ թշնամական հակակրութիւնը կամ համակրութիւնը, ոմանց հեղինակութիւնը և վերջապէս այս ու այն հարցի յանպատրաստիցս երևան գալը չէր կարող մոլորութեան մէջ ձգել ժողովի մեծամասնութեանը: Եւ ճշմարիտ, ինչն շտապել մի դժուարին գործ թերի կատարելու համար, երբ համոզուած ենք, որ մի տարի յետաձգելով, մենք անհամեմատ աւելի քիչ սխալներ կ'անենք, երբ մանաւանդ գիտենք, որ մի տարին մի մեծ ժամանակամիջոց չէ, որ կարելի չլինի զօհել այդպիսի ծանրակշիռ հարցի համար, մանաւանդ որ դա ոչ թէ կորուստ պիտի լինի մեր ուսումնարանական կեանքի տարեգրութեան մէջ, այլ իսկապէս դիւտ: Յոյս ունինք, որ թիֆլիսի նախաւատ պատող մասնաժողովը մեր այս առաջարկն ուշադրութեան կ'առնի և աւելի ա-

չալըջօրէն կը նայէ իւր պաշտօնի վերայ, համարելով իրան որպէս գործին յարմարաւոր և օգտակար ընթացք տուող մի մասնախումբ, որին և գլխաւորապէս պիտի պատկանի գործի համեմատական յաջող և անյաջող հետեանքը:

Ժողովի գործունէութեան ամենափափուկ հարցերից մինն է նաև դասադրքերի ընտրութիւնը: Բայց որովհետև դասադրքերը կարող են թէ նախագծի անբաժանելի մասը համարուիլ և թէ բոլորովին ջոկ քննուիլ, ուստի մենք էլ մեր կողմից աւելորդ չենք համարում մի երկու խօսք ասել զորա մասին:

Մի ուսումնարանի համար ծրագիր կարելի է կազմել՝ առաջին, յարմարուելով եղած դասադրքերին, որոնք իրանց յօրինողի կամ մի յայտնի շրջանի մտաւոր ծրագրի հետեանքն են, երկրորդ՝ բոլորովին անկախ, առանց եղած դրքերն աչքի առաջ ունենալու, այլ հիմնուելով գիտութեան նորագոյն հիմունքներին և ազդեցիկն կեանքի ցեղական, ընտանեկան ու հասարակական երևոյթների և պահանջմունքների վերայ: Այս կարծումեմ, որ մեզ համար ընտրելի պիտի համարուի երկրորդ ծանապարհը: Ուսումնարանի նախագիծը, մեր կարծիքով, ընդհանուր գիտնական սահմանադրութիւն պէտք է լինի. նա պիտի սրտէ, նախադժէ դպրոցական գիտութիւնների այն շրջանակը, որի մէջ պիտի պոտի ուսուցիչը, իւր նպատակին հասնելու համար արձակ ու անկախ ծանադարհ ունենալով: Ընդհանուր և բոլոր ուսումնարանների համար համաժանման և ընդունելի այն ժամանակ միայն կարող է լինիլ ժողովից կազմած նախագիծը, երբ նա պարտ ու պատշաճ պարզութեամբ սահմանադրելով առարկաների ուսման չափը, ամենայն ուսումնարանի կը թողնի, այդ ընդհանուր շրջաններից չդուրս գալով հանգերձ, իւր տեղական պահանջներին համեմատ մասնաւորել և փոփոխել: Նախագիծը գործ չունի ուսուցանելու եղանակի հետ, նա պիտի առաջարկէ նիւթը և նորա վերջնական նպատակը միայն, նա համառօտագրութիւն չպիտի լինի (конспект): Այս կարծիքի հետ գուցէ շատերը չհամաձայնուին, բայց մենք կ'աշխատենք մի քանի օրինակներով պարզաբանել սորան:

Նախ՝ յայտնի է, որ մեզանում ամենայն դպրոցական գիտութեան վերաբերեալ դասադրքեր չկան, հետեաբար և մենք այդ գիտութիւնների մատակարարութիւնը հաւատարմով պիտի հաւանանք ուսուցիչների հմտութեանն ու սեպհական ջանասիրութեան:

Նախագիծն այդ տեղ պիտի, հետեւեալն, առաջնորդի զեր միայն կայտարի:

Երկրորդ՝ այն առարկաները, որոնց համար մի քանի դասագրքեր ունինք, ամենայն տեղ միեւնոյն ձևով, ոճով ու եղանակով աւանդուել չեն կարող: Յայտնի է, զորօրինակ, որ մեր դպրոցներում գործածուող լեզուի սկզբնական դասագրքերը երկու իրարից տարբեր շփոխի են պատկանում: Մենք, աւելի հասկանալի լինելու համար, այդ ուղղութիւնները կ'անուանենք գործածական գրքերի աշխատասիրողների անուններով: Տէր—Ղեոնդեանի և Մանգինեանի ուղղութիւն: Մենք միւսների անունը չենք յիշում, որովհետեւ Մանգինեանի գրքերի հրատարակութեամբ նոքա պիտի ասպարիզեց հեռանան, որպէս այս վերջիններիս անյաջող կարապետները: Միայն Տէր—Ղեոնդեանի գիրքն է, որ ինչպէս ինքնուրոյն տիպ—ուղղութիւն ունեցել է, նոյնը և պահպանում է և պիտի պահպանի ինչպէս տեսնում ենք: Արդ՝ եթէ ուսուցչական ժողովը իւր նախագիծները կազմելիս կամենար հետեւիլ այս երկու գրքերից մէկին բացառապէս, սխալուած կը լինէր արդեօք, թէ ոչ: Մենք այս հարցը կանխապէս չէինք դնիլ եթէ հաստատապէս համոզուած չլինէինք, թէ շատերը նախագիծ ասածդ այլապէս չեն էլ կարող երեւակայել: Մեր կարծիքով սխալուած կը լինէր: Ենթադրենք, որ ժողովը բացառապէս ընդունէր պ. Մանգինեանի ուղղութիւնը: Ի՞նչ կը լինէր դորա անյարմարութիւնը: Այն, որ նա ամենայն տեղ, եթէ չասենք շատ տեղ, գործադրուել չէր կարող: Յայտնի է, օրինակ, որ վրաստանի և Ռուսիոյ թիւի ուսումնարանների մեծագոյն մասի մէջ հայոց լեզուն մայրենի համարուելու չափ գործածական չէ (սա թագուն չէ): Եւ ի՞նչպէս կարելի էր մոյցնել մի այդպիսի սրօնդրամայ այն ոճով, որ բարդ լինելուց զատ, միայն մայրենի լեզուով խօսող և մայրենի կեանքով ապրած մանուկների համար պիտանի և մարտեղի է: Ի՞նչպէս կարելի էր մի ամբողջ յօդուած նախադասութիւնների բաժանել, նախադասութիւնները բառերի, բառերը վանկերի և վանկերը հնչեւանների, երբ նա այդ յօդուածից մի բառ անգամ չէ հասկանում: Այս ոճը, հասկանալի է, չէր կարող գործադրուել և այն հայաբնակ գաւառներում, ուր բարբառների այնպիսի խոշոր զանազանութիւններ կան, որ ուսուցիչը զարտաւորուած է քայլ առ քայլ ղիմել ընդարձակ պարբերութիւնների և սկզբներում բաւականաւ բառերով, ամենապարզ նախադասութիւններով:

և կարճ զընթացներով: Չենք յիշում և այն անյարմարութիւնը որ տրանսով՝ համարեա բռնի, շատ ուսուցիչների կրտսիակնք շնորհիլ իրանց համար տարիներով մշակած ճանապարհից և նորինորոյ փորձեր անել, համոզուած լինելով, որ իրանց ընտրած ճանապարհն էլ մանկավարժական հիմունքներին հակառակ չէ: Մենք պիտի վըճռենք և հրամայենք նորան կատարել այն, ինչ որ, գուցէ, նորա համոզմունքներին, նորա գտնուած տեղի և ժողովրդի պահանջներին ընդդէմ է, և այսպիսով ազատ արուեստի մէջ բռնութիւն պիտի ներմուծենք: Չենք աւելացնում և այն, որ այդպիսի որոշմունքներ շատերի համար մեռեալ սառ կը մնան: Ենթադրենք, օրինակ, որ ժողովն իւր պրօգրամման կապեց պ. Տէր—Ղևոնդեանի ուղղութեամբ «Փորձը» մատնանիշէ արեւ այդ ուղղութեան թիւր կողմերի վրայ: Ի՞նչ էք կարծում, պ. Մանդինեանը և նորա շիջային պատկանողները կը յարգեն այդ որոշումը: Ի հարկէ ոչ: Նոյնը չենք կարող ասել միթէ շատ վարժապետների և պ. Տէր—Ղևոնդեանի մասին պ. Մանդինեանի ուղղութեան վերաբերութեամբ: Բացի դուրանից, ով կարող է երաշխաւոր լինիլ, որ ժողովը ցրուելուց մի կարճ ժամանակ յետոյ չէ կարող երեւան գալ մի նոր դասադիրք՝ իւր բովանդակութեամբ և եղանակով աւելի ընտիր, քան մեր յիշածները. բայց ուսուցչական ժողովն պրօգրամման և նորա մէջ յիշուած դասադիրքերը գործ ածելու պարտաւորուած ուսուցիչը պիտի չկարողանայ օգուտ քաղել նորանից:

Ահա թէ ինչ պատճառներով ասում ենք, որ պրօգրամման պէտք է ամփոփէ իւր մէջ ուսանելի առարկայի ընդհանուր սահմանները՝ որքան կամիք ընդարձակ ու որոշ, միայն դոցա աւանդելու եղանակների և մատուանների մասին վերջնական որոշմունքներ չպիտի տայ և չէ կարող տալ. դա արդէն իւրաքանչիւր ուսուսման արանի ուսուցչական ժողովների և իւրաքանչիւր թեմական տեսչի յարմարագատութեան գործն է:

Սորանից չպէտք է մակաբերել, թէ մենք ընդդէմ ենք, որ դպրոցական ժողովը ջատագով հանդիսանայ այս կամ այն ձեռնարկին. ամենեւին ոչ: Ժողովն ազատ է գործ դնել իւր իրաւունքը: Մենք միայն ցանկացանք ասել, որ պրօգրամմայի մէջ ներմուծել նաև դասադիրքերը՝ նստատակ չունի, իսկ պրօգրամման դասադիրքին յարմարեցնելը ևս առաւել անյարմար է: Գիտենք, որ օտար ազգերի մէջ միևնոյն ուղղութեամբ և միևնոյն հասակի համար տաս-

նաւոր գրքեր կան, որոնցից ամեն մինի մէջ անկասկած մի առաւ
 ւելութիւն կայ, որ միւնը չունի, բայց և ոչ մինը անպայման կա-
 տարեալ չէ: Այդ պատճառով այդ մեծ ազգերի ուսումնական աշ-
 րէօպագը որ լուսաւորութեան նախարարութիւն է կոչվում և որից
 մենք զլսովին զուրկ ենք, մինչև անգամ անպայման չէ մերթում
 կամ չէ ընդունում մի գիրք, այլ նորա լաւ կողմերն աչքի առաջ
 ունենալով առաջարկում է ցանկացողներին ի գործադրութիւն: Մենք,
 փառք Աստուծոյ, հազիւ թէ ամեն մի ուսանելի առարկայի համար
 մի մի գիրք ունենանք, և միայն մայրենի լեզուն է որի համար կա-
 րողանանք ասել, թէ ներկու գիրք ունինք. ուրեմն Դպրոցական Ժո-
 ղովը, որ այսօր հրաւիրվում է մեր վերը յիշած արեօպագի պաշ-
 տօնն ևս մասամբ կատարելու սուրբ ևս պարտաւոր է զգոյշ լինի
 և սուրբօր սահմանափակութիւններ չմտցնել այնտեղ, ուր կատա-
 րեալ սահմանափակութիւն է տիրում: Մեր խօսքը ի հարկէ, չպէտք է
 վերաբերել միայն լեզուի պրօգրամինային. մենք խօսում ենք առհա-
 սարակ բոլոր ուսանելի առարկաների մասին, որպիսիք են՝ կրօնը
 թուրքաճանութիւնը, ազգային և ընդհանուր պատմութիւնները
 և այլն: Երաւար զո՞վն ինչ մեծ թոգսի չէ լսել, իմանա՞ն
 ծառ: Պրօգրամայի կազմութիւնը ժողովի համար մի տեսական աշ-
 խտութիւն է, որի առաջ օգուտները հայ — ուսումնարաններին և
 նորա ուսուցիչներին անչափ շօշափելի լինել չեն կարող — մինչդեռ
 կենդանի դասախօսութիւնները, որոնց սովորութիւն են արել փորձ-
 նական դասեր անուանել, թէև շատ ցանկալի էր, որ նոքա
 օրինակելի լինէին, քան թէ փորձնական, կարող էին գործնականու-
 թիւն և կենդանութիւն տալ տեսականապէս մշակուած պրօգրամ-
 մաններին և ներկայ եղող ուսուցիչներին կանգնեցնել այն շաղի
 վերայ, որով նոքա պիտի ընթանային ապագայում: Նախապատրաս-
 տող մասնաժողովները, հաւանական է, որ պարտ ու պատշաճ նշա՞-
 նակութիւնը տան սորանց և ամենայն նախապայտրամտութիւններ
 տեսնեն այդ ամենակարեւոր զբաղմունքները հեշտացնելու և կենդանի
 կացուցանելու համար:

1874 թուականի ուսուցչական Ժողովը, պէտք է ասել, անչափ
 պակասաւոր էր այս կողմից: Մի սենեակի մէջ հաւաքուած էին
 35-40 մանուկներ զանազան զարգացման և հասակի, որոնց հետ
 ամենայն մարդ ամենայն առարկայից պարագլում էր: Միևնոյն մա-
 նուկներէ հետ պարագլում էին ամենասկզբնական դասեր հայոց լե-

զուից և իրազննութիւնից, որոնք շատ անգամ շատ անյաջող էին դուրս գալիս ուղղակի այն պատճառով, որ դասախօսը չգիտէր, թէ ում հետ դործ ունէ, չէր ճանաչում իւր առաջը շարուած մանուկներին և չէր էլ իմանում, թէ ինքը ժամանակ պիտի ունենայ արդեօք ամբողջացնել իւր սկսուածքը, ոչ մի դասախօս չգիտէր, թէ ինքը քանի դաս է խօսելու, որ և այնպէս նախապատրաստէր իւր դասախօսութեան նիւթը: Խառնակութիւնն աւելի կատարեալ կացոյցանելու համար՝ միևնոյն աշակերտներին սկզբնական դասերից յետոյ, սկսեցին դաս տալ քերականութեան, քրիստոնէականի և մինչև անգամ աստուածաբանութեան դասեր: Ողբալի էր տեսնել, ինչպէս հ. Սահառունին մի ամբողջ ժամ խօսում էր իւր առաջն արձանացած մանուկներին Աստուածային յատկութիւնների, երկնային զօրքի և սուսհակ սատանաների ու նոցա զխաւորների մասին: Ոչ դի յայտնի չէր, թէ վաղն ով է դասախօսելու, ինչ էիջ, քանի ժամ և որ ժամանակից. տեղից վեր կացողը դասախօս էր, և դասախօսութիւնները, կ'ասես թէ ուսուցիչներին փորձելու համար էին, քան թէ օրինակելի լինելու: Այս ամենի վերայ պէտք է աւելացնել տեղի և ժամանակի անյարմարութիւնը: Ամարային ամենաշոգ ամիսներում, Ներսիսեան ուսումնարանի դահլիճը, որ շինուած է ամենաբանուկ մի փողոցի վերայ, լիքն էր լինում բազմութեամբ փողոցից անցնող կաւքերի շառաչունը և խաժամուժ ամբոխի աղաղակը թէ աշակերտների ուշադրութիւնն էին դէպի իրանց քաշում և թէ դասախօսի ձայնն էին խեղդում, ստիպելով նորան շուտ շուտ ընդհատել իւր դասը, մինչև փողոցային աղմուկը մեզմանայ. ներկայ եղողներն էլ չէին կարողանում հետեւել դասախօսութեան ընթացքին: Չէ կարելի ուրանալ, ի հարկէ, որ այդ դասախօսութիւններն, այնուամենայիլ, ունեցան իրանց օգուտները, բայց միևնոյն ժամանակ կարելի է հաստատապէս ասել, որ եթէ ամենայն բան նախապէս սահմանուած, նախատեսուած և որոշուած լինէր, արդիւնքը քառապատիկ կը լինէր:

Այս ամենն աչքի առաջ ունենալով, պէտք է ցանկալ, որ ապագայ ժողովը նոյն սխալները չկրկնէ: Մենք կարծում ենք, որ զըլ խաւոր տաւրիկաներից միայն դասախօսելու սրոյժունք տալուց յետոյ, նախապատրաստող մասնաժողովը պէտք է ունենայ երեք իրարից տարբեր դասարաններ: Առաջին երկու դասարանները պէտք է լինին համանման և զուգընթաց, այսինքն նոցա աշակերտները (10—15

հոգուց ոչ աւելի) բոլորովին նոր և ուսումնարանական կեանքին անծանօթ պիտի լինին, իսկ երկրորդի աշակերտները, նոյնպէս սակաւաթիւ, երկրորդ տարուայ դասընթացները լսելու ընդունակ, ուրեմն և բաւականաչափ նախապատրաստուած:

Բացադրենք, թէ ի՞նչ պատճառով ենք ցանկանում, որ առաջին նախակրթարանը զուգընթաց լինի: Մենք մեր յօդուածի ընթացքում մի փեղ ակնարկեցինք, որ մեզանում այժմ կան երկու իրարից տարբեր ուղղութեամբ կազմած դասազրբեր, առաջին տարուայ համար, մինը պ. Տէր-Ղևոնդեանի «Մայրենի լեզուն», իսկ միւսը պ. Ս. Մանդինեանի նորակազմ «Ընտանեկան աշխարհը»: Այս գրքերից թէ մինը և թէ միւսը ունին իրանց առաւելութիւններն ու պակասութիւնները. բացի այդ՝ նոցանում կան շատ կէտեր, որոնք ցանկալի էր տեսնել, թէ ի՞նչպէս են գործնականապէս բացադրվում մանուկներին և ի՞նչ հետեւանքներ են ունենում: Ընթերցողն արդէն հասկացաւ, որ ես պիտի առաջարկեմ այդ զուգընթացներից մինում պ. Տէր-Ղևոնդեանի, իսկ միւսումը պ. Ս. Մանդինեանի գրքովներով դասախօսել: Մինչև անգամ կարծում եմ, որ ժողովը՝ այդ եզրակացութեան գալով, պարտաւոր է դիմել կանխապէս այդ երկու պարօններին և խնդրել նոցա, որ յանձն առնեն այդ ծանրութիւնը: Հաւանական է, որ նոցանից ոչ մինը չմերժէ այդ առաջարկութիւնը. իսկ եթէ որեւիցէ անակնկալ հանդամանք արգելք կը լինին նոցա, ապա կարելի է դիմել ցանկացողներին: Եւրաքանչիւր զուգընթացում օրական կարող էր լինել երեք դաս, իւրաքանչիւրը կէս ժամի տեւողութեամբ: Բոլոր առարկաները պէտք կը լինէր յանձնել միևնոյն անձին: Կասերը կարելի կը լինէր սկսել առաւօտեան եօթը ժամից և մի զուգընթացում վերջացնելուց յետոյ, ինն ժամին սկսել երկրորդ զուգընթացում: Այսպիսով թէ դասախօսներին դիւրութիւն կը լինէր և թէ ունկնդիր ուսուցիչները կարող կը լինէին երկու զուգընթացներում ևս դասախօսութիւններին ներկայ գտնուիլ: Տասնևմէկ ժամին այդ զուգընթացներում դասախօսութիւնները կը վերջանային և կը սկսէին աւագ դասարաններում ուրիշ անձանց ձեռքով և որքան կարելի է շատ առարկաներից, ամենայն առարկայի համար առ առաւելն 4—5 դաս սահմանելով, դասը մի ժամից: Ժողովի միւս ղեղավորները և դասախօսութեանց քննութիւնները կարող էին յետաձգուիլ ճաշերից յետոյ: Բացի տրանից մեր առաջարկութիւնը լրացնելու և նորա հետեւանքը ար-

դիւնաւէտ կացուցանելու համար՝ պէտք է աւելացնենք, ա) որ դասախօսութիւններն անշուշտ հարկաւոր կը լինէր շարունակել առ նուազն վեց շաբաթ, սկսելով օգոստոս ամսի տասից կամ տասնհինգից և շարունակելով մինչև սեպտեմբերի 25—30-ը. բ) որ այդ բաժանմունքների դասախօսութիւնները քննուէին շաբաթը մի անգամ, միջոց տալու համար դասախօսներին ամբողջացնել և եզրափակել իւր սխառածքը և ամենայն մանր ու չնչին երեւոյթների վերայ բժականութեամբ վիճարանելու առիթ չտալ, երեւոյթներ, որոնք այսօր գուցէ անհասկանալի և սխալ են թւում, իսկ վաղը, դասախօսութեան շարունակութիւնը լսելուց յետոյ, կարող էին բոլորովին հասկանալի և կարեւոր համարուիլ: Այսպիսով քննադատութիւնները հիմնուած կը լինէին գլխաւորապէս շաբաթական պարապմունքների հեռանքների, քան թէ առանձին դասերի վերայ:

Ի հարկէ շատ ցանկալի կը լինէր, որ Յողովում դասախօսէին այն անձինքն առաւելապէս, որոնք ուսել են մանկավարժութիւն, լսել են հմուտ ուսուցչապետների դասախօսութիւններ և իրանք դասախօսել են հմուտ վարժապետների առաջնորդութեամբ. բայց ում և հրաւիրելու լինէին օրինակելի դասեր տալու և ինչ առարկայից էլ լինէին դոքա, նախ և առաջ հարկաւոր էր ճիշտ որոշել դասերի թիւը, ընտրել յարմարաւոր աշակերտներ, պատրաստել բոլոր կարեւոր պարագաները և ապա թէ յանձնել կատարելու: Բացի սորանից դասախօսելու տեղն էլ պէտք է շատ յարմար լինի, աղմուկից և շփոթութիւններից մեկուսի: Ներսիսեան ուսումնարանի դահլիճը սորա համար ամենաանյարմար տեղն է. Գայիանեան կամ Յնանեան ուսումնարանների դահլիճներն, ընդհակառակն, շատ յարմարաւոր են:

Մենք վերջացրինք: Մեր նպատակն էր մի ակնարկ ձգել այն խնդիրներից գլխաւորների վերայ, որոնց յաջողակ վճռահաստութիւնը պիտի սպասուէր ապագայ Դպրոցական Ժողովից: Եթէ կարողացանք փոքր ինչ գոնէ պարզաբանել մեր շօշափած խնդիրները և եթէ մեր խորհուրդները յարգելի ժողովականներին որքան և իցէ օգուտ կարողանան տալ, մենք մեզ վարձադրուած կը համարենք:

քան տարեկան—ի խոր սուգ ընկղմելով իւր ազդականներն, դրացիները, բարեկամները—հասկա իւր պարտատէրները—եթէ մխիթարուելու բան մը ունինք՝ այն ալ սա է որ հանգուցեալն կը թողու բարեկիրթ զաւակ մը որ—խօսք սուած է Մասիսի բաժանորդագրութիւնը շարունակել—սովեռնական համակրութիւնն առ ինքն գրաւած ունի և այլն»

Երբ միշտ այսպիսի լուրերու կը հանդիպիմ Մասիսի մէջ՝ ինքն իրենս կ'ըսեմ.

«Եթէ հարուստ մը չամուսնանայ կամ չվախճանի՝ Մասիսի ելմտացոյցը շատ խեղճութեան մէջ պիտի իյնայ:

Սոյն դիտողութիւնն ընելէս ետքը կը հարցունեմ ես ինձի թէ Մասիսի խմբագիրն ինչո՞ւ կ'ստանայ և չհրատարակէր և կամ վերջապէս ինչո՞ւ քահանայ չձեռնադրուիր...:

2.

Թրքական մամուլն կրակ ու բոց կը ժայթքէ մեր ազգին մօրուքին որ չբռնկիր: Թէրճէմանը հաքիքաթ կեղծ նամակ մը կը հրատարակէ այսօր Գանիէլ Պաղդասարօֆ ստորագրութեամբ: Այս Գանիէլն՝ որ նոյն իսկ Թէրճէմանը հաքիքաթին խմբագիր Միտհադէն է, կրսէ թէ՛ եթէ թուրք կառավարութիւնն Հայաստանի ինքնօրինութիւնն չտայ՝ Եւրոպա պիտի տայ զայն և եթէ Եւրոպան ալ չտայ՝ քանի մը տարիէն Ռուսիոյ նաւերը պիտի երևան Սև ծովու մէջ: Յայտնի է որ Միտհադէն ինքնուրուշահեալ ներուժ քիւրդերը զրգուել կ'ուզէ հայերու դէմ. սակայն քիւրդերը պիտի զրգուելին... Արդեօք ասոնք զո՞հ են թրքական կառավարութեան՝ որուն պաշտօնեայներն մէյմէկ աւազակ լինելով՝ շատ անգամ կը յափշտակեն ինչ որ քիւրդերը պիտի յափշտակէին...:

3.

Փոքրիկ կատակերգութիւն մը.

Գիտէք արդէն որ Աղջիկ-տեսի սովորութիւնն բոլորովին վերջ տուած է մայրաքաղաքիս մէջ: Նրիտասարդներէն շատերն երբ կ'ին մը առնել ուզեն՝ այնպէս կը վարուին ինչպէս կը վարուիմ ես երբ կով մը կամ ձի մը առնել ուզեմ. աղջիկն իրենց ազգականներուն աչերով

կը տեսնեն և, եթէ հաւնեն, սակարկութեան կը սկսին, իսկ եթէ չհաւնեն՝ ուրիշ աղջիկ մը տեսնելու կ'երթան: Ժամանակաւ սովորութիւն կայ եղեր աղջիկներն բաղանիքի մէջ ալ քննել տալ՝ համոզուելու համար թէ մարմինը թերութիւններ չունի: Ահ, որչափ մարմնապաշտ են մարդերն ամուսնութեան մէջ. ո՞վ մարդեր, դուք մարդ չպիտի ըլլաք: Հոգւոյն բաղանիքն ալ քաւարանն է, բայց ոչ որ քաւարան կ'երթայ իւր առնելիք աղջկան հոգւոյն թերութիւնները տեսնելու համար... միայն այն էրիկներն որ տգեղ կ'իննր ունին՝ քաւարան զրկել կ'ուզեն իրենց կ'ինները...: Մարդերն աւելի նիւթապաշտ են քան հոգեպաշտ: Ի՞նչուր կը պօռան աստուածաբանները թէ հոգին մեծ է քան զմարմին. այո՛, կ'ըսեն, հոգի մեծ է քան զմարմին, բայց մարմին գեղեցիկ է քան զհոգի, և ամուսնութեան մէջ, կ'ըսեն, մեզի աւելի գեղեցկութիւն պէտք է քան թէ մեծութիւն: Ո՞վ յիմարութիւն...:

Ներեցէք, նիւթէս քիչ մը շեղեցայ:

Տիկին Թ...ին լուր կը տրուի թէ սեպտեմբեր երեքին իւր աղջիկը տեսնելու համար քանի մը տիկիներ Աղջիկ-տեսի պիտի գան:

Տիկին Թ... իրար կ'անցնի և անմիջապէս աղջիկը կը կանչէ:

Աղջիկը վազելով կուգայ:

—Քեզ տեսնիմ, աղջիկս, կ'ըսէ տիկին Թ..., աղուորիկ մը հագուէ՛, սգուէ՛:

—Ի՞նչ կայ, մայրիկ:

—Քանի մը հիւրեր պիտի գան այսօր. անոնց առջևը շատ մի խնդար, որ քաշել տուած ակռաներուդ տեղերը չերևան:

—Մայրիկ, դուն ալ միշտ ակռաներս երեսս կը զարնես, չորս ակռայ քաշելով ի՞նչ կ'ըլլայ եղեր:

—Չէ, որդի, քուկին բարւոյդ համար կը խօսիմ կոր. թուերուդ մէջ մէյմէկ կտոր բամպակ թխմէ որ գէր երևաս:

—Իմին կազմն ի՞նչ ունի որ... տձե՞ եմ...:

—Դուռը կը զարնեն:

—Եկան, եկան, կը պօռայ մայրն և դուռը բանալու կը վազէ, աղջիկն ալ հագուելու:

—Ա՞ն է տունը, կը հարցունեն հիւրերը դրան առջև:

—Աս է, աս, կը պատասխանէ տիկին Թ..., ներս հրամմեցէք:

—Ստալմամբ ուրիշ տուն մը չմտնենք:

Չէ՛ր, չէ՛ր, հոս պիտի գաք: ասաց զի զօսյալ լիակ
Հիւրերն, որք երեք տիկիներէ կը բաղկանային, ներս կը մտ-
նեն:

Պէտք է գիտնալ որ այս հիւրերն ընկերութեան մը անդամ
ներն էինք, որք տունէն տուն պարտելով տիկիներէ դրամական նուէր
կը հաւաքէին ինքնական սեռին հաստիարակութեան համար: Նապաստ

Բարի եկեք մադամներ, կ'ըսէ տիկին Թ...:

Բարի տեսանք կը պատասխանեն երեք հիւրերն: Երոնց մին
քիչ մը կը սրբողի մադամ բնական վրայ կ'երեւի որ ողորմա-
ղէլ էր:

Ինչպէս էք, աղէկ էք: ... մայրս զոհ էր:

Փառք Աստուծոյ, ձեզի տեսանք աւելի աղէկ եղանք:

Ողջ եղէք: ատկայ ձեռք աղնութիւնն է: ...

Ինչպէս փամբակ կ'անցունէք գիշերները: ...

Ետտակը կ'անուխ կը պառկինք, մեծաւորս պարտել չսիրեր,
հիմակուն դրօշմներէն ալ շատ չախորժիր: ...

Աղէկ կ'ընէք: ...

Աղջիկն որ աճապարանօք հազուած էր՝ սննեակէն ներս կը
մտնէ և հիւրերու ձեռները կը թոթուէ:

Աղջիկս, ձեռք չարդենս: ...

Տէր ողորմեա, այդ սովորութիւնը չկայ հիւսիս կը պատան-
խանեն հիւրերը: ...

Ինչո՞ւ չկայ թող տուէք որ պազնէ կ'աղաչմ:

Թող լինէ տար: ...

Իրաւ որ կը սրբողիմ հայրն ալ իմանայ նէ կը բարկանայ
ինձի, կ'աղաչեմ թող տուէք որ փամբակս ալ ձեռները կ'առ զատ
պազնէ, մեզայ, բերանը չմաշիրս...:

Շատ ճաշ: զարու՞ զո լիակ մայրս մայրս:

Սենք մեր մեծերէն ինչ որ տեսեր ենք նէ՝ անանկ-կ'ընենք:
Ձեռքէս եկածին չափ շահատեսցայ որ աղջիկս կը թեմ: Փրանսերէն
ալ սորվեցուցի. (աղջիկ անընդունալով) աղջիկս քիչ մը
Փրանսերէն խօսեք չընեն մադամներ ու հետո՞ւ:

Հիւրերէն մին մօտ գնալ քառին վրայ կէս մկանգուն վեր կը
յատկէ նստած: Երեքն: ...

Բաւական ձեռնադործ ալ սորվեցուցի, կը շարունակէ տիկին
Թ..., պարել ալ զիտէ, եթէ կ'ուզէք պարեցէք հետը քիչ մը:

Թող մնայ այսօր, կը պատասխանէ հիւրերէն մին և գրպանէն անդորրագիր մը կը բաշէ, մատիտ մ'ալ հանելով ծոցէն:

Եթէ ուզէք՝ քիչ մը Ֆրանսերէն խօսի...

Ենթադրեալ հարկէնք, խերը տեսնենք, մենք ալ անոր ուսումնական փութեանը վստահելով հոս եկանք, և շատ ուրախ ենք որ մեր յուշ սացածէն առեւի կը թռած և պարկեշտ տեսանք զինքը:

Տիկին: Թ... կ'ուրախանայ այս յայտարարութեան վրայ, որ իրեն համար կը նշանակէր թէ խօսակապը հեռեկանօրէն պիտի զրկուի:

— Քանի՞ դահեկան գրենք, կը հարցնէ հիւրերէն մինն, մատիտն և անդորրագիրն ձեռքին մէջ բռնելով:

— Քանի՞ դահեկան...:

— Այո, ձեր կարողութեանը համեմատ բան մը ըսէք:

— Ատոր խօսքը հօրը հետ պիտի ըլլուի:

— Հայրը ո՞ր գտնենք. դուք գիտէք հարկաւ թէ քիչ կրնաք տալ. ասիկա անանկ բան մ'է որ ամէն ամիս պիտի առնուի:

— Ամէն ամիս ինչո՞ւ առնուի. ասանկ գործի մը եղողը հարկաւ առաջուց պատրաստած է իւր տակը ստակը: Բայց ես ալ ձեզի բան մը հարցունեմ:

— Հարցունցէք:

— Այս ստակն որու որ պիտի տանք նէ՛ ան ալ գոնէ զրա մագլուխ մը ունի:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, տիկին, հազար ոսկիի մօտ զբարեհալուխ ունի այսօր:

— Հազար ոսկի:

— Այո: Ինչո՞ւ չ'ըսէք, որ անոր հազար ոսկի ունի եղեր:

— Իմ ըսածս հազիւ հարիւր ոսկի ունի եղեր:

— Սխալ է տիկին:

— Քանի՞ տարեկան բան է աս, որ հազար ոսկի ունենայ:

— Հազիւ երկու տարուան կայ, տիկին: Ես ցանց ցանց...

— Զի՞նք կը ծաղընէք կոր, յո՞ւմա դա մենք: Ես միշտ անոր սկզբը...

— Ծաղընու ի՞նչ կայ, տիկին: Ես միշտ անոր վերջը...

— Վնաս չունի. բայց ինձի ըսին թէ քաղաքացի մօտ է և զեր, և մօրուքին մէջ ճերմակ ալ ինկեր էն մէկ մէկով:

— Ի՞նչ... մօրուք... մեր ընկերութիւնը մօրուք ալ ունի և միշտ...

— Զեր ընկերութիւնը... անի մէջ ինչո՞ւ չ'ըսէք...

— Հապա դուք որո՞ւ համար կը խօսէիք:
 — Մեր փեսացուն համար չէիք խօսեր:
 — Ներեցէ՛ք, տիկին, սխալմամբ հոս եկած ենք... Պ. Ի... եանի
 տունն ո՞ւր է:
 — Մեր քովի տունն է:
 — Թողութիւն կ'ընէք, մենք ընկերութեան մը համար դրամ
 հաւաքելու ելած ենք այսօր:
 — Դուք ալ ներեցէ՛ք, ես ալ Աղջիկ — տեսի համար հիւրե-
 րու կը սպասէի այսօր:

Հիւրերը կը բաժնուին տիկին Թ...է, որ պատուհանին առջևը
 կանցնի կը նստի իւր բուն հիւրերը սպասելու:

4.

Եթէ Հայաստանի մէջ բարենորոգում լինի՝ նմանը չտեսնուած
 արիւնհեղուծիւն մը տեղի պիտի ունենայ եղեր. հոն: Քիւրդերը
 վախ չունենալով ոչ Ռուսիայէն և ոչ Սերուպայէն՝ հաւու պէս պիտի
 մարթնն և պիտի ուտեն եղեր հայերը:

Եսպէս կը խօսի տաճկական մամուլէն, որպէս զի Սերուպան փոխէ
 իւր ընթացքը զոր որոշած է բռնել արևելեան առևախ խնդիրներուն
 լուծմանը համար...:

6.

Նոր զազարուհի մը:
 Հայ կին մը որ ժամանակէ մ'ի վեր հիւանդ էր՝ առջի օրը
 թաղուելու տարուած ժամանակ դազաղին մէջ կը նստի և հիւսկը
 ջուր կ'ուղէ:
 Մասիսայս դէպքը յիշելով կ'ըսէ:
 Տասնեկններորդ դարուս մէջ կը վայէ՞ր որոհեղանի մը մե-
 ռեալ կարծուի:

Ես ալ կ'ըսեմ:

«Ինչո՞ւ ուրեմն տասնեկններորդ դարուս մէջ կենդանի կարծուի
 Մասիսն, որ մեռեալ է:»

Մաքսատան պաշտօնեայները մեծ խնամքով կը քննեն մայրա-

քաղաքս մտած գիրքերն, որպէս զի կառավարութեան քաղաքակա-
նութեան դպրող կէտեր չպարունակեն անոնք:

Այսպէս, վիէննայէն կամ վենետիկէն զրկուած քերականներն
ալ մէկ ծայրէն միւս ծայրը կը կարգացունին որ Տուլէնիոյի կամ Յու-
նաստանի կամ Հայաստանի վրայ բան մը գրուած չըլլայ անոնց մէջ:
Այսուհետեւ բաւարարներն ալ խիստ քննութեան պիտի են-
թարկուին:

8.

Հայկական խնդիրն իւր կարգին կըսպասէ որ լուծուի: Նախ
Գարադաղի խնդիրն պիտի լուծուի, ետքը Յունաստանի խնդիրն և
վերջը Հայաստանին:

Պզտիկութեանս առակ մը կարգացած եմ չգիտեմ ուր: Այս
առակն կը պատմէ թէ՛ վարժապետին մէկը տղու մը ձեռքը քերա-
կան մը տալով՝ կը հրամայէ անոր որ այլ բնէ: Տղան այլ չըսեր:
վարժապետը երկու շաբաթ շարունակ կ'աշխատի աշակերտին այլ
մը բնէլ տալու և չյաջողիր: Երբ պատճառը կը հարցուի աղուն՝ սա
պատասխանը կը տրուի թէ՛ եթէ այլ բնէլ ետեւէն բենն, գիմն,
դան և մինչև և օ ք ըսել պիտի տաք ինձի, Դուտի անոր հա-
մար այլ բն չեմ ըսեր որ միւս գիրքն ալ ըսելու չտիպուիմ:

Մեր կառավարութիւնն ալ չուզէր Գարատաղի խնդիրը լուծել
որպէս զի միւսերն ալ լուծելու չտիպուի:

Թէպէտեւ վերոյիշեալ առակէն քաղուելիք խրատը չեմ յիշեր,
բայց ինչ կը յիշեմ որ վարժապետը հաստատաւորութեամբ մինչև
և օ ք ըսել տուած է տղուն:

Եւ կ'ատարներ որ այդ վարժապետէն աւելի հաստատաւորութեամբ
ոչ թէ միայն մինչև և օ ք նոյն այլ ընթերցարան իսկ պիտի կար-
դացնէ թուրք կառավարութեան, թուրք կառավարութեան շահուն
համար:

9.

Վայ անոնց որ կը յանդգնեն Հայաստան բառն արտասա-
նել....:

Դատական նախարարութեան կողմէն ծանուցադիր մը զրկուե-
ցաւ Պատրիարքարան խտիւ պատուիրելով Ս. Պատրիարքին, որ այ-
նուհետեւ չգործածէ Հայաստան բառը: Եւ մասնաւոր Ս.

Բայց ՚ի այս պատուէրէն ծանուցադիրն կարգելէ Ս. Պատրիարքին՝ Բ. Դրան թաքրիւր գրել այն խնդիրներու համար որք կրօնականին հետ բնաւ վերաբերութիւն չունին: Կրօնական խնդիրներու համար Ս. Պատրիարքը պիտի վայելէ թաքրիւր գրելու շնորհը, իսկ երբ մեր ինչքն, կեանքն ու պատիւը բռնաբարուին՝ Ս. Պատրիարքը լուծութիւն պահելու է եղեր:

Դատական նախարարութիւնն ծանուցադիր մ' ալ քիւրդերուն զրկելու է ծանուցանելով իրենց՝ որ այսուհետեւ մեր ընչից, կենաց և պատուոյն խնայեն և մեր կրօնքը միայն բռնաբարեն...:

Պատրիարքին 140.

Քարաբաշեանի Աշխարհադրութիւնը հրատարակուեցաւ այս օրերս:

Պ. Քարաբաշեան Մուշ և վան քաղաքները Բիւրդստանի մէջ գնել բարեհաճած է այս անգամ: մինչդեռ 1866-ի Աշխարհադրութեանը մէջ Հայաստանի մէջ շինած էր այդ քաղաքները:

Ինչ նպատակաւ արդեօք այդ քաղաքները Հայաստանէն Բիւրդստան փոխադրուած են... որ աշխարհադրութենէ քաղած է իւր տեղեկութիւններն պա՛րաբաշեան... — Եւրդ Բիկօնաճիլլիի աշխարհադրութենէն անշուշտ...:

11.

Վարչական կալմակերպութեան ծրագիրն քուէարկութեամբ ընդունուեցաւ երեսփոխանական ժողովէն և պատրիարքին յանձնուեցաւ ՚ի գործադրութիւն:

Մինչև հիմայ վարչական դրութեան վրայ կը բեռցունէինք այն բոլոր սխալները, զորս կը գործէինք վարչութեան մէջ, տեսնենք այսուհետեւ նալ պատասխանատու պիտի ըլլայ մեր սխալ քայլերուն... արդեօք մէկ երկու տարիէն ետքը այս նոր դրութիւնն ալ չպիտի բամբասենք...

12.

Ազգային նոր հանդէս մ' ալ աւելցաւ:

Պ. Դ. Մսերեանի աշխատասիրութեամբ մէտէօրա անուամբ Խզմիրի մէջ ՚ի լոյս ընծայուեցաւ այս հանդէսն:

Նոյն բարեմաղթութիւնը կ'ընենք այս հանդէսին, ինչ բարեմաղթութիւն որ կրկան բարեկամներու նոր տարւոյ առթիւ:

Մէտէօրա, երջանիկ օրեր, յաջողութիւն, առատ բաժանորդներ և յարատևութիւն կը մաղթեմ քեզի:

Պ. Մսերեան, քեզի ալ լայն սիրտ և ընդարձակ քսակ կը մաղթեմ որ կարենաս վնասու կուրծք տալ և շարունակել ինչ որ սկսած ես:

...մեզապոստայ միայն զգեցող 13.

Բ. Դուռն որոշած է Տուլչինիօն յանձնել, եթէ Յունաստանի և Հայաստանի խնդիրներուն համար նաւային ցոյց չլինի:

Ես կ'աղօթեմ որ Տուլչինիօն չյանձնուի, որպէս զի Հայաստանի համար ալ նաւային ցոյց մը լինի:

Զմե փնտարող միայն զգեցող 14.

Բարձր Հայոց անդղիական հիւպատոս պ. Թրօթըրը խիստ բարի վկայութիւններ կու տայ Հայաստանի հայերուն համար:

Պ. Թրօթըրի վկայութեանը նայելով Հայաստանի գրեթէ բոլոր քաղաքներուն մէջ հայերը վարժարաններուն մեծ հոգ կը տանին, սակայն զիւզերու մէջ պէտք եղածին չափ վարժարաններ չկան դեռ: Անդղիական հիւպատոսն համոզուած է որ Հայաստանի մէջ ապագայն հայերուն է, որք միշտ օգնութիւններ կ'ընդունին կեդրոնէն — մայրաքաղաքէս — մինչդեռ քիւրդերն ոչինչ ունին զովևստից արժանի: Ժամէ որ Միացեալ ընկերութիւններն և Արհեստասիրաց ընկերութիւնն բազմապատկեն իրենց ջանքերն Հայաստանի մէջ լոյս տարածելու:

15.

Ս. Պատրիարքը պատասխանեց դատական նախարարութեան կողմէ առ ինքն ղրկուած ծանուցագրոյն:

Ներսէս Պատրիարքն կ'ըսէ թէ ինքը չէ ստեղծած Հայաստան բառն որ կը զոնուի նոյն իսկ թուրք կառավարութեան շինել առւած աշխարհացոյցներուն մէջ:

Ամենապատիւ Պատրիարքն կը յայտնէ յետոյ թէ ինքը բնաւ

Համայնք չգտա՝ հարստահարութիւններու համար թաքրիւ գրե-
լով. թէ կառավարութիւնը պարտաւոր է բառնալ այդ հարստա-
հարութիւններն որպէս զի հարկ չմնար թաքրիւ գրելու:

Եթէ թուրք կառավարութիւնն չայա ստաննէ և թաքրիւ
բնոնալու տեղ հարստահարութիւններն բառնալու ջանար՝ աւելի
մեծ ծառայութիւններ մատուցած կրննէր իւր երկրին: Սակայն մեր
հաւատքն այն է որ հարստահարութիւնները չեն վերնար մինչև որ
չվերնան... քիւրդերը...:

16.

Արհեստասիրաց ընկերութիւնն Մշոյ ս. Առաքելոց վանուց մէջ
երկրագործական վարժարան մը պիտի բանայ մօտերս:

Քիչ բացառութեամբ վանքերն մինչև այսօր մէյմէկ ծուլա-
րաններ են, ուր արժանապատիւ միաբանները կ'ուսեն, կր խմեն և
կը պառկին. որպէս թէ Աւետարան ըսած լինէր իրենց՝ զնացէք այ-
սուհետև կ'երէք, խմեցէք և պառկեցէք:

Ուրախ ենք որ Արհեստասիրաց ընկերութիւնն այս վանքերէն
մին առնելով բարենպաստակ գործի մը պիտի յառկայնէ, զայն: Ուր
էր թէ վանօրէից խորհուրդն միւս վանքերն ալ միաբաններուն ձեռ-
քէն առնէր և աշխարհականներուն վարձու տար, որպէս զի այդ
վանքերէն ալ քիչ մը օգուտ քաղէր ազգը:

Միաբաններուն դալով անոնց համար անկէլանոց մը շինելու
է տեղ մը որ երթան մէջը պառկին և բնաւ չեննեն: Հերիք այս-
չափ տարիներէ ի վեր ազգին ծառայեցին, քիչ մ' ալ հանգիստ
ընեն...:

17.

Հեղինակին միւս գործերը:

Գիտէ՞ք որոնք են հեղինակին միւս գործերը:

Համբերեցէ՛ք որ ըսեմ:

Քանի մը ատենէ ի վեր սովորութիւն դարձած է մայրաքաղա-
քիս մէջ որ տասնևվեց երեսներէ բաղկացեալ տետրակ մը հրա-
տարակոլն՝ տետրակին անունը՝ տետրակին թէ ճակատին վրայ կը
զրէ և թէ ետի կ'զւը. որով մէկ աշխատասիրութիւն մը երկու
աշխատասիրութիւն էլ լաւ կ'ըլլայ: Կարդացողը կ'ուզէ գիտնալ թէ

հեղինակին միւս գործերն որոնք են, և շուտ մը կը համոզուի թէ հեղինակին միւս գործն այն հրատարակութիւնն է զոր կը կարդայ:

Ոմանք ալ հեղինակին միւս գործերն ըսելով հրատարակելիք զիրքերու անուններ կը շարեն: Ասիկայ պարզապէս ինքզինքը հայր անուանել է այն զաւակներուն, զորս ապագային մէջ ունենալ կը կարծէ կամ կը փափաքի որ: Ալ ասիկից կարող էք դուշակել թէ որչափ փառամոլ գրիչներ ունինք:

Գիրք հրատարակելն տեսակ մը մոլութիւն դարձած է Կ. Պոլսոյ մէջ: Մին իւր բարեկամին նամակ մը կը գրէ և հետեւեալ օրը դպն ատանձին տետրակով մը կը հրատարակէ: Ուրիշ մը, տան մը մէջ նիւթի մը վրայ քիչ մը շատախօսութիւն ըրած է, հետեւեալ օրը մասնաւոր տետրակով մը ի լոյս կ'ընծայէ իւր խօսքերը, ծանուցանելով միանգամայն թէ բարեկամներն աղաչած են զինքն որ տպէ ու հրատարակէ իւր շատախօսութիւնը: Եթէ այս մոլութիւնն այսպէս շարունակուի՝ քիչ ատենէն Պոլսոյ հայ երիտասարդներն տետրակներով պիտի խօսին իրարու հետ. որով թէ առատ հեղինակներ ունեցած պիտի ըլլանք և թէ ապարանի պիտե՛րը ստակ պիտի վաստկին:

19.

Անգղիոյ ազգ. երեսփոխանական ժողովոյն անդամ Պ. ձէյմս Պրսթս այսօր մեր ազգային ժողովոյն ներկայ գտնուեցաւ: Ստեանն վերնալէն ետքը երեսփոխաններն Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն թանգարանին մէջ ընդունելութիւն ըրին յիշեալ աղատական երեսփոխանին, որ յայտնեց թէ աղատականներն ամէն ճիգ պիտի թափեն Հայաստանի խնդրոյն լուծմանը համար: Թէ հայերը մեծ բաներ պահանջելու չեն և շատանալու են իրանանու կամ Արեւիկան բուժելի վարչութեան նման վարչութեամբ մը որ իրենց պիտի աջակցի:

Աղատական երեսփոխանի մը այսպիսի յուսադրիչ խօսքերէն երեսփոխանները ուրախութեամբ լցուելով մեկնեցան:

Եւ սակայն Բ. Դուռն մինչև այսօր այբ չըսաւ...:

20.

Տէրութեան շահերուն վնասակար լուրեր աւելող լրագիրներն պիտի խափանուին:

Այս է տպագրական տեսութեան նոր պատուէրը:

Տպագրական տեսութեան այս պատուէրը տէրութեան շահեւորուն փնտրակար չէ:...

21.

Ամեն օր նոր ծանուցագիրներ կրփոխանակուին Բ. Դրան և ղեկավարներու միջև:

Բ. Դրան գրածները ղեկավարներէն չեն ընդունուիր, ոչ ալ ղեկավարներուն գրածները Բ. Դանէն:

Դեկանները գործերն աւելի փութով յառաջ տանելու համար լաւ կ'ընեն եթէ Բ. Դրան մէջ հաստատուն իրենց բնակութիւններն և արտաքին գործոց պաշտօնէին հետ առատօրէն ծանուցագիրներ փոխանակեն:

Կարծենք մինչև այսօր Գարաշաղի խնդրոյն համար հազար ծրագիր առաջարկուեցաւ և մերժուեցաւ. արդեօք Հայաստանի խնդրոյն համար քանի հազար ծրագիր պիտի խմբագրուի:

22.

Դուռը կը խոստանայ Հայաստանի մէջ բարենորոգումները գործադրել, միայն թէ երեք ամիս արդմանաժամ կը խնդրէ: Եթէ երեք ամսուան մէջ այդ բարենորոգումները չգործադրուին՝ Բ. Դուռն իրաւունք կուտայ տէրութիւններուն որ դարձեալ... ազդարարութիւններ րենն իրեն:

Ինչ զեղեցիկ առաջարկութիւն:

Եթէ ազդարարութիւններն դարձեալ օգուտ չընեն՝ տէրութիւնները դարձեալ իրաւունք կ'ունենան ազդարարութիւն ընելու:

Ազդարարութիւն ընեն որչափ որ ուզեն. իսկ ծնշում չենք ընդունիր:

23.

Բ. Դուռը ծրագիր մ'ալ առաջարկած է Հայաստանի բարենորոգումներին նկատմամբ:

Այն ծրագրոյն համեմատ հասոյթին հարիւրին տոնը տեղա-

կան պիտոյքներու համար պիտի գործածուի և հարիւրին ինսունը Պօլիս պիտի ղըկուի:

Այս էր ապակեդրոնացման վրայ հիմնուած բարեկարգութիւնը...: Դեսպաններն մերժած են Բ. Դրան այս ծրագիրն ալ, և Բ. Դուռն երկրորդ մը խմբագրելու վրայ է: Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ մինչև 1881 ծրագիրներով պիտի զբաղի Բ. Դուռը:

24.

Գերմանիայէն պաշտօնեայ մ'ալ պիտի գայ արտաքին գործոց նախարարութեան խորհրդականի պաշտօն վարելու համար:

Եւմտականի համար Գերմանիայէն եկած միւս պաշտօնեայն առաւօտէ մինչև երեկոյ Պանք Օթօմանի մէջ քօնսօլի տէն երուկործները կը համրէ, և կ'ըսուի թէ հազիւ երկու տարուան մէջ կարող է աւարտել այս պաշտօնը...: Անշուշտ միւս գալիք պաշտօնեային ալ ծրագիրներ համրել պիտի տայ Բ. Դուռը...:

Փոխանակ այսպէս պաշտօնեայներ բերելու Գերմանիայէն աւելի լաւ չլինի որ մեր բոլոր գործերը Բիսմարք իշխանին յանձնենք...:

28.

Սովետոյ Մասնաժողովոյ անդամներն մեծ անձնանուիրութեամբ և զոհողութեամբ կ'աշխատին Հայաստանի սովեալներուն վեճակն ձմեռուան եղանակին մէջ ալ ապահովելու համար:

Մեծ շնորհակալութեան և գովեստից արժանի են յիշեալ Մասնաժողովոյ բոլոր անդամներն, որոնց մին թէպէտև միշտ գրաբար կը գրէ Մասնաժողովոյ յայտարարութիւնները:

Այս սովէն գրաբառ լեզուն բաւական օգուտ քաղեց. եթէ շատ մը մարդեր սովէն մեռան, մեռեալ մ'ալ սովէն յարութիւն առաւ գոնէ լրագիրներու մէջ քանի մը օրուան համար

29.

Բ. Դուռն վերջապէս որոշեց Տուլիսիօն Գարատաղի յանձնել և այս խնդիրն լինցնել:

Բայց տեսնենք, որոշումը պիտի գործադրէ՞ խնդրոյն ամենէն կարևոր կէտն աս է:

— Եթե մի ձգար սա վրձնապատ զոյն 30 օրոքով մի լապտով՝ դե չի՞: Դու

— Հայրիկ, քերականութիւնն ուղիղ խօսիլ չտրլեցներ:

— Այո, տղաս:

— Ինչու ուրեմն լրագիրներէն ոմանք ուղիղ չեն խօսիր...

— Ինչ, մանկ տնոցապետ: Եթե մի քանի Զատնայի միջեւ զոյնապ

դո վրձնապատ մի լապտով միջոցաւ իրարմէն միմեկի տնայաւ

գտնալ — Հայրիկ, ի՞նչ է ամուսնութիւնը:

— Տղաս, սիրոյ մէջ բարդ բառ մ'է, որ երկու բառէ՝ կը

բարդուի: Եթե մի քանի Զատնայի միջոցաւ իրարմէն միմեկի տնայաւ

— Հապա սիրական ի՞նչ լսել է...: Զմե միջոցաւ Զատնայի

— Դերանուն մ'է, տղաս, որ ամուսնոյն տեղ կը դրուի ան-

հաւատարիմ ամուսնութեան մէջ:

Զատնայի միջոցաւ իրարմէն միմեկի տնայաւ

Զատնայի միջոցաւ իրարմէն միմեկի տնայաւ

Զատնայի միջոցաւ իրարմէն միմեկի տնայաւ

1 հոկտեմբեր 1880 Կ. Պոլիս.

Թող տուէր ինձ, պարոններ, որ այս ամուսնի յիշատակարանիս առաջին օրը կ'իներու ջիւղերուն նուիրեմ:

Ամեն օր կը կարդար լրագիրներու մէջ արիւնային յօդուած-

ներ, մաղձային գրութիւններ, այսօր ալ իմ ջղային քանի մը տո-

ղերս կարդալն հաճեցէք: Եթե մի քանի Զատնայի միջոցաւ իրարմէն միմեկի տնայաւ

Քանի մը ժամանակէ 'ի վեր մայրաքաղաքիս մէջ ջղային հի-

ւանդութիւն մը երեւան եկած է՝ և քիչ կ'ընի կայ որ այլ ախտին

ենթակայ չլինի:

Դեռ անցեալ շաբաթ էր որ փողոցէ մը անցած ատենս ստի-

պուեցայ մէկէն 'ի մէկ կանգ առնել տունէ մը հետեւալ խօսքերը

լսելով:

— Եւստ քրէք, Զուր բերէք:

— Կարապետ, դուն բժշկին վազէ:

— Քացախը բերէք:

— Լիմոնը բերնին մէջը սխմեցէք:

— Թորոս, Դեղագործին վազէ:

— Մարկոս, ինչու կայներ ես, քահանային գնա՛:

— Վախնալով որ զե՛հ հոն տեսներով ժամակոյն վազցնել կու-

տան՝ քիչ մը հեռացայ և փողոցին ծայրը սպասեցի սա գործին վախ՝
ճանը տեսնելու համար:

Քանի մը վայրկենէն երկար գլխարկով բժիշկ մը յիշեալ տունը
մտաւ: Զայնէրը դադրեցան: Երեք վայրկեան ևս անցաւ և ահա տան
սպասաւորն տունէն ելաւ ձեռքն ունելով թուղթ մը՝ որ հաւանա-
կանաբար բժշկին տուած դեղագիրն էր: Դեղագործութեան քիչ մը
ծանօթութիւն ունենալով՝ սպասաւորին մօտեցայ և աղաչեցի որ
դեղագիրն տեսնեմ: Այս ճանքով, ըսի ինքնիրենս, հիւանդին ախտը
կը համարեմ և հետաքրքրութիւնս կը փարատեմ: Սպասաւորն հա-
ճեցաւ և թող տուաւ որ կարդամ դեղագիրն: Ի՞նչ կ'ուզէք որ
կարդամ դեղագիրն մէջ... ահա կարդացածս:

«Ճերմակ գլխարկ մը,

Աջ կողմը սև փետուրներով զարդարուած,

Զախ կողմը պղտիկ թռչուն մը,

Առջևի կողմը ծաղիկ մը,

Ետևի կողմը խնձոր մը:»

(Ստորագրութիւն) ԲԺ. Գ. Ք.

Կեանքիս մէջ բնաւ այսպիսի դեղագիր մը կարդացած չըլլա-
լով՝ հետաքրքրութիւնս փարատուելու տեղ աւելցաւ: Հետաքրքրու-
թիւնս իրաւունք ունէր աւելնալու՝ վասն զի գլխարկ մը՝ մանաւանդ
այդ տեսակի գլխարկ մը, որ պարտէզէ մը բնաւ տարբերութիւն
չունի, ոչ դեղահատի պէս կը կլլուէր, ոչ վերէն կը լսմուէր և ոչ
վարէն. ուստի սպասեցի բժշկին՝ որ դուրս ելնելուն պէս մօտեցայ
իրեն և ներուժն ինդրելով քաղաքապետութեամբ հարցունջի.

— Արդեօք կրնամ հարցունել թէ ով էր հիւանդը:

— Քամոսմեայ տիկին մը:

— Վտանգաւոր է հիւանդութիւնը:

— Ոչ... չնչին բան մը... ջղային տկարութիւն մը... արիւ-
նային զօրութիւն մը... սանկ...:

— Դեղ մը տուիք:

— Այո... Բայց ներեցէք, աւելի երկար չեմ կարող խօսիլ,
վասն զի հիւանդներ ունիմ նայելու, ըստ և մեկնեցաւ բժիշկը:

Նոյն իրիկունը գործը կըստուգեմ և կ'իմանամ որ այդ հիւ-

ւանդ կիներն օր մը առաջ իւր ամուսինէն զլիարկ կուզէ՝ և երբ կը տեսնէ որ ուզածը չէ առնուած՝ կ'որոշէ որ ջղային հիւանդութիւն ունենայ։ Քանի մը օր առաջ ուրիշ կին մ'ալ մագ մնայ որ պիտի մեռնէր, եթէ բժիշկը ժամանակին չգար։ Այս հիւանդութիւն ալ պարահանդէս մը հրահրուած էր, բայց պարահանդէսի շրջագգեստ չունենալով իւր էրիկէն ուզած էր զայն։ Երիկը ժամանակ չունէր, այսինքն դրամ չունէր, վասն զի անգործ ըլլալով շատ ժամանակ ունէր — իւր կնիկան ինդիրքը կատարելու։ Կինն ամօթ կը համարէր սովորական շրջագգեստով պարահանդէս երթալն և իրաւունք ալ ունէր, վասն զի շատ անբաղաքաւոր է, խաւարեալ է, այն կիներն որ պարահանդէս կ'երթայ և իւր թւերն ու կուրծքը ցոյց չաւար արգոյ հասարակութեան։ Եթէ կիներն երեսփոխանական ժողով մ'ունենային, սովորական հազուստով պարահանդէս դացող կիներուն պարտաւանաց քուէ կուտային։ Եթէ նախարարութիւն մ'ունենային՝ նախարարութենէ վար կ'առնէին այդ կուրծքը և թւերը ծածկուած կիներն՝ անվստահութեան քուէ տալով անոնց և իրրեւ մնասկար քաղաքականութեան հետեւող ամբաստանելով զանոնք։ Արդ, այս կիներն կ'որոշէ որ ջղային հիւանդանութիւն ունենայ, իւր որոշումը կը գործադրէ, բժիշկը կուզայ և դեղագրին մէջ պարահանդէսի շրջագգեստ մը գրելով կը մեկնի։

Ահա, բարեկամներ, կիներու ջղային հիւանդութիւնը՝ զոր բուժելու համար կամ կօշիկ կամ զլիարկ կամ շրջագգեստ և կամ վերջապէս հազուստ մը պէտք է։ Կրնայի բիւրաւոր դէպքեր պատմել այս հիւանդութեան վերաբերեալ, բայց զլիսու ցաւ չպատճառելու համար այսչափով կը շատանամ։

Երբ պիտի հրաժարիք այս պճնասիրութենէ, ով կիներ։ Աստուած, կ'ըսէ Սուրբ Գիորգը, կիներ մարդուն կողէն հանեց. այն, բայց նորաձեւութիւնն ալ զայն մարդուն գլուխը դրաւ։

Միայն կիները չեն որ միշտ նոր ձեւով հագուելի կ'ուզեն, հրապարակի վրայ ալ կը գտնուին քննադատներ որ նոր ձեւով խօսիլ կ'ուզեն։

Կը ներկայացնեմ ձեզ պ. Գրասէր Ատոմն, որ Մասիսի մէջ նոր կամ հին հրատարակութիւններ քննադատելու պաշտօն կը վարէ։

4.

Վաճառականի մը պարկերուն մէջէն հակ մը Մշակ լրագիր գտնուած և մաքսատունէն արգելուած է, որովհետեւ օտմ կառավարութեան բարենորոգումներուն վրայ կծու յօդուածներ կը պարունակէ եղեր:

Հոս մտնել ուզող լրագիրները բարենորոգման վրայ խօսելու չեն, վասն զի շատ դժուար է Թուրքիայի մէջ բարենորոգում մտնեցնելը. մաքսատունէն անմիջապէս կ'արգելի իբրեւ փաստաւար ապրանք:

5.

Ազգային ընկերութիւններն, առանց բացառութեան, աշխուժիւ և եռանդեամբ կը գործեն:

Միացեալ Ընկերութիւնն, Արհեստասիրաց Ընկերութիւնը, Ազգանուէր Հայուհեաց և Դպրոցասէր Հայուհեաց և վերջապէս բոլոր ընկերութիւններն իրարու հետ կը մրցին:

Այս ընկերութիւններէն մէկ քանին նուիրատուներ ևս հանած ըլլալով, բաժանորդագնէ վատ նուէր ալ կը հաւաքէ ժողովուրդէն որ իւր լուծայն չզլանար ազգօգուտ ձեռնարկութիւններու:

Յաւալի է սակայն որ ժողովուրդն ընթերցասիրութեան մասին այնչափ եռանդ ցոյց չտար... պ. Նորայր որ անյողիողը հաստատամտութեամբ կը շարունակէ իւր բառարանին հրատարակութիւնը, այսչափ նեղութիւն չէր քաշեր, եթէ նուիրատուներ հանէր կամ եկեղեցւոյ մէջ գանձանակ պտըտցունէր 'ի նպաստ' իւր բառարանին:

Կ'ամենանը խոստովանելու՝ բայց պէտք է ըսել թէ՛ որ եթէ վե՛նետիկի կամ վի՛ենայի միաբանութիւնները չլինէին՝ ազգն այսօր ոչ թէ գաղղիներէն—հայերէն այլ միայն հայերէն բառարան մ'իսկ պիտի չունենար...:

Կեցցէ՛ սահմանադրութիւն...

6.

Հայկական խնդիրն դեռ կը սպասէ որ Գարատաղի և Յունաստանի խնդիրները լուծուին որպէս զի կարգն իրեն գայ:

Սոյն խնդիրները կորդեան հանգոյց դարձած ըլլալով՝ կը կարծուի թէ դանակը միայն պիտի կրնայ զանոնք լուծել :

Այս տէրութիւններուն ղրկած նաւատորմիցն մինչև այսօր օգուտ մը չունեցաւ... Տուլչինիօն դեռ ֆարատաղէ չյանձնուեցաւ, թէպէտ և թուրք լրագիրներն ամեն օր կը պօռան թէ քանի մ'նօրէն Տուլչինիօն կը յանձնուի :

Ո՛վ չդիտէր թէ թուրքերուն մէկ օրը ամիս մ'է, ամիսը տարի և տարին՝ դար : Երբ Թուրքիան երեք տարի պայմանաժամ խնդրէ բարենորոգման համար՝ երեք դարու մէջ հազիւ կրնայ բարենորոգման օգտակար ըլլալուն համոզուիլ... :

7.

Քուրդերուն՝ պարսից հողը մանելը մոտաւորութիւն կը պատճառէ մեր ազգայիններուն, որք կը վախնան թէ քուրդերն երբ պարսից սահմաններէն հալածուին՝ չարիք չգործեն դարձեալ Հայաստանի խաղաղ Ժողովրդեան վրայ :

Արդէն լուր կուտան թէ պարսից հողին վրայ բաւական հայեր ջարդուած են քիւրդերէ :

8.

Թուրք կառավարութիւնն իռանեան վեցերորդ Կիւն թագաւորին լուսանկար պատկերներն ծողոկել տուաւ հայ գրավաճառներուն խանութներէն :

Կ'ըսուի թէ զանոնք հրացանի պիտի բռնէր առի... :

Բ. Գուռն իւր խորին քաղաքագիտութեամբը համոզուած է թէ այդ պատկերներն են հայկական լոնդին յուզողները :

Սոյն խնդիրները կորդեան հանգոյց դարձած ըլլալով՝ կը կարծուի թէ դանակը միայն պիտի կրնայ զանոնք լուծել :

Թուրք լրագիրներն պարծանօք կի հրատարակեն թէ Պայրամի առթիւ պաշտօնեայներուն ամսական պիտի տրուի :

Մարդս ինքնիրեն հարցունելու կը ստիպուի թէ եթէ ամենը Պայրամ չունենային՝ պաշտօնեայները բնաւ ամսական չպիտի առնէին... :

Ցաւալին այն է որ տարին մէկ երկու Պայրամ ունին. միւս ամիսներն ի՞նչ կ'ուտեն պաշտօնեայները : Եւ այդքան անպիտան :

— Կաշաք... մանաւանդ Հայաստանի մէջ... :

10.

Սովը նորէն սկսաւ Հայաստանի մէջ երեւիլ:

Սովերոյ մասնաժողովն այս մասին տխուր լուրեր հրամարա-
կելով ազգային օգնութիւնը կը խնդրէ:

Դժբախտաբար մեր շատ մը հարուստ ազգայիններուն սրտին
մէջ ալ գլխութեան սով կայ. և երբ այս երկու սովերը իրարու
հանդիպին՝ հետեանքը զուշակելը շատ զիւրիւն է:

Այն հարուստներն որք կարող են սովեալներուն յօղուտ երկու
հազար ոսկի տալ՝ հազն տասը կամ քսան ոսկի կուտան: Կ'երեւի
թէ ասոնք միջին աստիճանի մարդերէն շատ չեն ակորժիր և անոնց
վերնալը կը փափաքին աշխարհիս վրայէն, որպէս զի իրենք միայն
Ռեան և հանդիսս պտըտին: Ուրիշ ի՞նչ կերպով մեկնելու է այս
տեսակ հարուստներուն անհոգութիւնը...:

Յանկարծահաս դժբախտութիւններն անմիջական օգնութիւն-
ներու կը կարօտին, և աս ալ հարուստներու գործն և պարտքն է.
Ժողովուրդը չկրնար ըսել սովեալներուն. սպասեցէք, մի՛ մեռնիք, մինչև
որ մենք մեր մէջ դրամ հաւաքենք և ձեզի ղրկենք:

Այս ճշմարտութեան չեն ուզէր համոզուիլ մեր հարուստներէն
ոմանք:

11.

Այսօր սրբազան պատրիարքին անուան տօնախմբութիւնն ըլ-
լալով՝ նորին Սրբազնութիւնը բազմաթիւ այցելութիւններ ընդու-
նեց պատրիարքարան: Վարչութեան անդամները, երեսփոխանները,
շատ մը քահանայներ, վարդապետներ, եպիսկոպոսներ փութացին
այցելութիւն տալ նորին Սրբազնութեան՝ որ թէպէտև տկար, ա-
մենքն ընդունեց և երեկոյին ուշ ատեն հազիւ կրցաւ Պատրիար-
քարանէն ելնել:

12.

Լրագրի մը մէջ կը կարդամ.

«Նորէն եպիսկոպոսը հանքային ջուրերը գնացեր է իւր պոռոզ-
ջութիւնը դարմանելու համար»:

Առողջութիւնէն փնտռ տեսած է արդեօք որ զայն դարմանելու համար հանքային ջուրերը դնայած է:

Գիտէինք որ առողջութիւն ձեռք բերելու համար հանքային ջուրեր կ'երթան, բայց զայն դարմանելու համար ջուրեր երթալն առաջին անգամն է որ կը լսեմ:

13.

Արմաշու վանքին վանահայրը յիշեալ վանքին մէջ երկրագործական վարժարան մը հիմնել կը փափաքի:

Կը շնորհաւորենք գերապատիւ վանահօր այս փափաքն և անոր իրացման համար արդէն երկու միմ փառեցինք այսօր:

Նորին գերապատուութիւնը շատ փափաքներ ունէր ժամանակաւ յիշեալ վանքին վրայ, որ վերջապէս կործանեման վիճակին հասաւ: Կը փափաքէինք որ այս անգամ ալ երկրագործական վարժարան բանալու փափաքով ախոռի չվերածէ զայն:

14.

Անտոն վարդապետ Թարգմանեան՝ որ հռովմէական եկեղեցիէն լուսաւորչական եկեղեցին ցատկած էր մէծ. Տօթէօր Շիշմանեանի յորդորանօքն, և որ վերջերս նորէն լուսաւորչի եկեղեցիէն հռովմէական եկեղեցին անցած էր, և որ յայտնի չէ թէ քանի մը օրէն որ կրօնքը պիտի ընդունի, նամակ մը հրատարակելով կը հերքէ այն լուրը թէ՛ դերասանութիւն ընել սկսած է: Միայն թէ Թրանսիլվանիոյ մէջ դաճուելով՝ այն անդի սովորութեան համեմատ մօրուքն ածիլած է եղեր և մօրուքը պատճառ տուած է եղեր իւր վրայ հրատարակուած անտեղի զրոյցներուն:

Ուրախ ենք որ Անտոն վարդապետ իւր ձեռքովն իւր մօրուքն ածիլած է. եթէ հոս գտնուէր՝ պատրիարքարանն պիտի կատարէր այդ մօրուքին արարողութիւնը:

15.

Դեսպանի մը հօրաքոյրը մեր եկեղեցւոյ արարողութեան շատ հաւնած լինելով՝ խնդրած է որ օր մը ներկայ գտնուի: Լրագիրներէն ոմանք այս լուրը հրատարակելով կը ծանուցանեն թէ, Ս. Պատրիարքն օր մը Բերայի եկեղեցւոյն մէջ յատկապէս պատարագ պիտի մատուցանէ:

դասագրքին մէջ, և միւս կողմէն արժ. վարդապետը իւր գրքէն սխալ քաղողներուն սխալները կը գտնէ: Որչափ ալ Հայր Եղիշէ համոզուիլ չուզէ և ուզած կերպով մեկնէ քերականական կանոնները՝ յայտնի է թէ իւր դասագիրքը ունի սխալներ և թերութիւններ: Սակայն մենք իւր ընդդիմախօսներուն պէս չենք ուզեր իւր դասագրքին պատիւը կոտորել և զայն բոլորովին անօգուտ համարել: Իւր դասագիրքն ամեն դպրոցներու մէջ կրնայ աշակերտներուն տրուիլ իբրև վարժութեան դիրք. և ուսանողները քերականութեան կանոններուն համեմատ անոր մէջ գտնուած սխալները կ'ուղղեն: Արդէն քերականութեան շատ հեղինակներ այս դրութեան կը հետևին, դիտմամբ սխալ կը գրեն, որպէս զի աշակերտներն կանոններուն համաձայն զանոնք ուղղեն: Հայր Եղիշէի դասագիրքը մեծ յարմարութիւն ունի այս մասին... իրար անցնելու ինչ կայ:

Աշխատելու ետեւէ եւ՝ վայելքէն բան մը հասկնալ, բայց կարելի չէ. եթէ իւր հանդէսին բառարանն ալ մէկտեղ հրատարակած լլլար՝ այսչափ դժուարութիւն չէի քաշեր:

19.

Ս. Երուսաղէմի վանուց մէկ նոր կանոնագիրք կը հրատարակեն ազգային լրագիրները:

Այս կանոնը Վսեմ. Ստեփան բաշա Ասլանեան խմբագրած էր երբ յիշեալ վանքին հաշիւները քննելու համար քննիչ ղրկուած էր Երուսաղէմ:

Նորին վսեմութիւնը երկու հարիւր ոսկի առաւ ՚ի վարձատրութիւն իւր ըրած քննութեան, որուն արդիւնքը գեո. ոչ ոք զիտէ:

Ահա վանք մը որ երեսուն հազար ոսկեոյ պարտք կը դիզէ և մենք իրեն կանոն կը շինենք առանց հարցնելու թէ ինչպէս գոյացաւ այդ պարտքը, Երուսաղէմի պատրիարքն է պատասխանատուն թէ միաբանութիւնը, ինչ երաշխաւորութիւն կայ որ ուրիշ անգամ վերստին պարտական չպիտի մնայ այդ վանքը. կանոնի չզոյութեան պատճառաւ գոյացաւ այդ հարստահարիչ պարտքը. ո՞վ էր պատճառ միաբանական ուխտին կանոն չունենալուն: Առանց այս հարցումներուն գոհացուցիչ պատասխաններն տանելու՝ խեղճ ժո-

ղովըզեան դիմել և ստակ ուզելն ուրիշ բան չնշանակիր, եթէ ոչ հաստատուել սա ճշմարտութիւնը թէ՛ կրօնաւորները վանքերու մէջ պիտի նստին, պիտի ուտեն, պիտի խմեն, պիտի պառկին, և ժողովուրդն ալ անոնց ծախքը պիտի հոգայ վասն երկնային վառաց:

20.

Անգղիական լրագիրները կը ծանուցանեն որ Տուլիչնիոյի յանձնումէն ետքը եթէ Անգղիա առանձին մնայ՝ աւելի առաջ չպիտի երթայ:

— Ե^տ պիտի երթայ:

— Ա. ալ չենք յուսար: մերոյ մարտնչական զօրը...

Անգղիական լրագիրներուն այս գուշակութիւններն, տխուր ազդեցութիւն մը ունեցան անոնց վրայ, որք իրենց յոյսը միայն Անգղիոյ վրայ դրած էին: Եւ արդարեւ Անգղիոյ ազատական կուսակցութիւնը շատ նպատաստւոր կերպով խօսեցաւ հայկական խնդրոյն համար, նոյն իսկ թագուհին իւր խօսած ճառին մէջ Հայոց խնդիրն ալ յիշած էր: Սակայն մոռնալու չէ որ երբ շահը խօսի՝ յիշողութիւնը կը ակարանայ և մարդս չիրնար իւր ըրած խոստումը յիշելու:

21.

Միացեալ ընկերութիւնը վանայ վարժապետանոցին մէջ բնական գիտութիւններու դասախօսութիւնն ալ աւելցուց: Յիշեալ ընկերութիւնն իրիկիոյ մէջ ալ գործել սկսաւ՝ Ատանայի և Հալէպի դպրոցներն իւր տեսչութեան ներքեւ առնելով:

Քաղցր է մեզ հաւատալ որ սոյն ընկերութեան Գործադիր Ժողովոյ անդամներն յաջողած են բառնալ այն անհամաձայնութիւնն, որ ի սկզբան կը տիրէր իրենց մէջ:

22.

Զրոյց կը պտըտի թէ Սոյ կաթողիկոսն Բ. Գրան հրամանաւ երեք վարդապետներու հետ Կ. Պօլիս կը բերուի հսկողութեան տակ: Լրագիր՝ երուն ամէն խօսքին հաւատալու է...:

**

Այսօր ալ չիրցի բան մը հասկնալ վայելքէն...

23. Լրագիրները կը ծանուցանեն թէ Կարնոյ եւ Վանոյ գաւառներու մէջ ըլլալիք բարենորոգումներուն երկրորդ կօմիտէի Աղաբէկեան Սարգիս Էֆէնտին Պօլիս եկած է:

Աս ալ սուտ լուրերուն կարգն անցունելու է:

Եթէ եկած լինէր՝ եղած բարենորոգումներուն վրայ կրնայինք լուրեր առնել:

24.

Այսօր երեսփոխանական Ժողովն գումարուեցաւ Վալաթիա: Երեսփոխանները՝ բաւական խօսեցան իրարու հետ, բայց մեծամասնութիւն գոյացած սրբալոյժ որոշումները յաջորդ նստին թողուեցան: Երեսփոխան Սարգիս Էֆէնտին իր անձնական համար մեծաւ մասնութիւն չունէին: Երեսփոխան Էֆէնտին իր անձնական համար մեծաւ մասնութիւն չունէին: Երեսփոխան Էֆէնտին իր անձնական համար մեծաւ մասնութիւն չունէին:

25.

Կայսերական կառավարութիւնը խուրստան պայրամին ծախքերուն համար չորս հինգ հազար ոսկոյ փոխառութիւն մը ընել կը փափաքի Վալաթիոյ սեղանաւորներէն:

Եթէ այս փոխառութիւնը չյաջողէ՝ պայրամն քանի մը շաբաթ ետ պիտի ձգուի, կ'ըսեն:

Այն կառավարութիւնն որ պայրամի համար փոխառութիւն ընելու կը ստապուի՝ ինչպէս կարող է բարենորոգում մտցունել Հայաստանի մէջ, բարենորոգումն պայրամներուն ամենէն մեծն է եւ հետեւապէս, մեծ ծախքերու կնքում է, մինչդեռ մենք մեծ աղքատութիւնէ տրիշ բան չունինք:

26.

Կը ջաշիմ որ Վալաթիոյ վրայօր տեղեկութիւն չպիտի կրնան տալ. վասն զի մինչեւ այս Ժամն պարտաւ տեղը կը հոգնիմ զայն հասկանալու համար:

Զգիտեմ թէ օրիորդները և տիկիներն ինչպէս պիտի կարողանան վայն հասնիալ և հազուստ ձեռել:

Աստուած կարողութիւն ապ իրենց:

27.

Հայկական խնդիրը կը քննայ և անկարելի է որ Գարատաղի խնդրոյն լուծուելէն առաջ արթննայ:

Տեղւոյս ազգայիններն՝ Արատութիւն բերանէն ելած խօսքերուն մէջ Հայկական խնդիր գտնելու համար ամեն օր Արոսայէն եկած հեռագիրները կը կարդան:

Հայ լրագիրներէն մին կ'ըսէ թէ, Արոսայէն բարիք յուսալ պարապ բան է, և թէ անցեալին մէջ ալ մեր ազգը անկէ բարիք տեսած չէ:

Ետ լաւ. բայց այդ լրագիրն իւր այդ կարծիքն երկու տարի առաջ յայտնելու էր, որ ազգն ալ ըստ այնմ վարուէր... այսինքն Արոսայէն օգնութիւն չ'ինդրէր բնաւ. որովհետեւ անցեալին մէջ անոր մէկ բարիքը վայելած չէ եղեր...

Արդեօք այդ թերթին խմբագիրն բաժանորդ չգրե՞ր այն անձներն, որք անցելոյն մէջ իրեն բաժանորդ գրուած չեն:

28.

Սովելոց Յանձնաժողովը հետեւեալը կը հրատարակէ.

«Ի պաշտօնէ վշտից գուժաբեր, ցաւ է մեզ զի այսօր գուժոց ամենաահաւորն կը պարտաւորիմք հաղորդել:

«Ըստ հեռագրոյ, սովամահ երևեցաւ,

Արմոնաց գինն գրեթէ կրկնապատկեցաւ,

Փոխառութեան չափն իսկ լրացաւ»:

29.

Օսմանեան կառավարութիւնն ազգային հիւանդանոցին բազում տարիներէ հետէ յատկացուցած միսն ալ դադարեցոյց այս օրերս:

Հիւանդանոցին պատուարժան հոգաբարձութիւնը ժողովրդեան դիմելով հացին և մսին դադարումէն պատճառած կորուստը դարձանել կ'աշխատի:

— Երբ որ Բաղդադի մեջ Բաղդադի մեջ Բաղդադի մեջ...

Սովետացի Յանձնաժողովը պատրաստ է հետևել կր հրատարակել:

«Ինչպես կր նախագուշակվենք» ահա արմատաց գինն օր ըստ օրէ կր բարձրանայ, սովեալ գիւղօրէից բնակիւք 'ի քաղաք կր խռնին, 'ի թիւից տխուր թափողք ընթանալ կր սկսին, հին 'ի թուութեան աղաղակն՝ զոր զարուն պահ մի զաղարեցոյց, վերստին կր վերադառնայ:

Յարգ աղերս, պաղատանք առաջի ողորմածաց արկինք: Այսօր մեռելոց զխաւներ սոցա ղթութեանց կր ներկայացնենք:

Եւ գաւառներէն ընդունած տխուր լուրերը կր շարէ ժողովրդեան առջև:

Սոցա Սայրաքաղաքին ամեն թաղերու մէջ 'ի նպաստ սովեականութեան վերստին դրամ կր հաւաքուի...:

Սոցա միջոց միջոցով ըստ զոյ միջոցով ըստ զոյ...
Անդղիա կր խրատէ Գուլաստանն որ համբերէ՝ ապագային մէջ օգնութիւն խոստանալով անոր:

Արդէն Գուլաստանն համբերելու համար խրատի պէտք չունի եթէ Եւրոպայէն օգնութիւն չկենի՝ համբերելու ստիպուած է:

Աղօթենք որ թաղուհայն կառավարութիւնը մեր խնդրոյն համար ալ համբերելու քաղաքականութեան չհետեի, վասն զի հայերը չարէն աւելի համբերած են և ալ համբերելու կարողութիւն չունին:

Թէպէտեւ անոր տեսնելու համար արուած են մարդուս, բայց չառ մը էրիկներ զանոնք կր դործածեն չտեսնելու համար իրենց կիներուն յանցանքները:

Պարը սիրոյ աօնաւաճառն է: Սիրոյ զաշնադրութիւններն հոն կր կնքուին նախ:

Կենն շինականներուն մէջ միայն օգնական է իւր էրիկին, միջակ մարդերու մէջ բեռ՝ և աղնուականներու մէջ պատվի:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

(ԻՐԱՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ)

Զ.

Չ Հ Ա Ս Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ամուսնութեան օրինաւորութեան գլխաւոր արգելքներից մէկն է և ՀՏ ա ս ու թ իւ նը: Ամենահին ազգերը, մինչև անգամ մաս-
ւոր և բարոյական զարգացման ամենատար աստիճանի վերայ կանգ-
նած ազգերը և վայրենաբարոյ ցեղերը միշտ համարել են ամուսնու-
թիւնը իբրև մի սուրբ, բարոյական կապ երկու ամուսնու մէջ:
Նմանապէս միշտ սուրբ է համարուել այն բնական—բարոյական
կապը, որը գոյանում է ամուսնութիւնից ընտանիքի անդամների մէջ.
և այս այն աստիճան որ՝ ինքն բնութիւնը ազդում է մի տեսակ ա-
նարատ սէր դէպի իւր ազգականը, մի տեսակ զգուանք, ահաճու-
թիւն դէպի սեռական յարակցութիւնը կամ ամուսնութիւնը՝ նոյն
ընտանիքի անդամների մէջ, մերձաւոր ազգականների մէջ: Այս
բնական զգացմամբ, որ յատուկ է միայն մարդուն իբրև գլխաւոր
յատկանիշներից մէկը, որով նա տարբերվում է և գերազանցում է
անասուններից, մարդիկ միշտ անկարելի և աններելի են համարել ոչ
միայն ապօրինի սեռական յարակցութիւնը, այլ և օրինաւոր ամուս-
նութիւնը միևնոյն ընտանիքի մերձաւոր անդամների մէջ, օրինակ՝

*) Տես «Փորձի» նախընթաց համարներ:

հօր և աղջկայ կամ մօր և որդու մէջ : Եւ եթէ երբ և իցէ նե-
րելի է համարուել ամուսնութիւնը հարազատ եղբօր և քրոջ մէջ ,
ինչպէս երբեմն Նզխատում ¹⁾ , կամ ինչպէս այժմ Պերուլի (Ամե-
րիկա) բնիկ վայրենիների մէջ ²⁾ , այդ երբէք ներելի և օրինաւոր
չէր համարվում հօր և աղջկայ կամ մօր և որդու մէջ : Պատմա-
կան և մանաւանդ իրաւարանական վկայութիւնները ցուցանում են
որ՝ իւրաքանչիւր ազգի մտաւոր — բարոյական զարգացման հետ զար-
գացել է և այդ վսեմ զաւակաւոր ամուսնութեան սրբութեան վե-
րայ , որով աւելի և աւելի հեռացել է օրինաւոր ամուսնութեան
ասհմանը նոյն ընտանիքի անդամների մէջ :

Բացի բնական զգացմունքից և բարոյական օրէնքից կայ և մի այլ
նշանաւոր պատճառ , որը հարկաւոր է կացուցանում չհասութեան
սկզբունքը : Գիտնական կենսաբանական (Ֆիզիօլօգիական) հետազո-
տութիւնները և՛ որ գլխաւորն է՝ կեանքի բազմաթիւ փորձերը դա-
րերու ընթացքում , հաստատում են որ՝ մերձաւոր ազգականների ա-
մուսնութիւնից ծնուած զաւակները լինում են սովորաբար սակաւա-
կեաց , նուազ և թոյլ թէ՛ Ֆիզիքական կազմուածքով և թէ՛ մտաւոր —
բարոյական ուժերով , սակաւ բնդունակ առողջ սերունդ յարուցանե-
լու իւրեանց կողմից , և այլն : Ուստի և վնասակար է մարդկութեան
կանոնաւոր անձնան համար շատ մերձաւոր ազգականների ամուսնու-
թիւնը միմեանց հետ : Այս բնդհանուր կանոնը ստուգվում է և
պատմական օրինակներով . մի քանի երեւելի ընտանիքներ բոլորովին
ջնջուեցան յատկապէս մերձաւոր ազգականների ամուսնութիւնների
պատճառով :

Վերջապէս՝ կայ և մի երրորդ հիմնաւոր պատճառ : Ամուս-
նութեան միջնորդութեամբ ընտանիքները կապվում են միմեանց հետ
սիրոյ և բարեկամութեան կապերով , որից հետեւում է հասարակա-
կան կեանքի մէջ խաղաղութիւն , իսկ դա շատ նպաստում է քա-
ղաքակրթութեան : Սակաւ չեն պատմութեան մէջ օրինակները ինչ-
պէս երկու պետութիւն երկարատեւ թշնամական յարաբերութիւն-
ներից յետոյ բարեկամանում են իւրեանց թաղաւորների կամ ար-
քայազունների ամուսնութեան միջնորդութեամբ : Եթէ մեր լուսա-
ւորուած և քաղաքակրթուած դարում ամուսնութիւնը ունի այդ-

1) Tissot, Le mariage, la séparation, և այլն, էր. 43.

2) Նոյն, էր. 30.

պիտի մեծ նշանակութիւն, առաւել ևս մեծ էր դա հին դարերում, երբ իւրաքանչիւր ընտանիքը ներկայացնելով մի առանձին ցեղ կամ տոհմ՝ միշտ թշնամական յարաբերութիւններ ունէր զէպի միւս ցեղերը: Իսկ ազգականները և առանց ամուսնութեան միջնորդութեան կապուած են միմեանց հետ ընտանեկան — բարոյական սերտ կապերով:

Ահա այսպիսի բազմատեսակ հանդամանքներն են պատճառը որ՝ որպէս հին, նոյնպէս և նոր դարերու ազգերի թէ՛ կրօնական և թէ՛ աշխարհական օրէնսդրութիւնների մէջ մենք տեսնում ենք միշտ կանոններ և օրէնքներ, որք արգելում են ամուսնութիւնը միևնոյն ընտանիքի անդամների մէջ: Բայց այս ընդհանուր սկզբունքը դանազան ազգերի մէջ և զանազան ժամանակ զանազան կերպով է գործադրուել, որպէս և այժմ, միևնոյն ընտանիքի անդամների մերձաւորութեան կամ հեռաւորութեան վերաբերմամբ, այսինքն՝ մի ազգի օրէնքը արգելել է ամուսնութիւնը ընտանիքի աւելի մերձաւոր անդամների մէջ, միւսինը աւելի հեռաւորների մէջ:

Ընտանիքը ներկայացնում է մի առանձին ցեղ կամ ազգ — gens, ուր բոլոր անդամները թէպէտ զանազան դրութիւն ունին և զանազան հեռաւորութիւն դէպի իւրեանց նախահայրը և նախամայրը, բայց կազմում են մի ամբողջութիւն, թէև կրեն զանազան ազգանուններ: Ազգանունների զանազանութիւնը իսկապէս ոչինչ նշանակութիւն չունի, որովհետև թէպէտ ընտանիքի իգական սեռի անդամները ամուսնութեան միջոցով կապվում են ուրիշ ընտանիքի հետ և նոյազանակները կրում են ոչ թէ մօր, այլ հօր ազգանունը, բայց դո՛ւրս մօր միջոցով այնու ամենայնիւ պատկանում են մայրական պապի ընտանիքին, որպէս հօր միջոցով պատկանում են հայրական պապի ընտանիքին: Այսպէս ուրեմն ընտանիքը նմանում է մի ծառի, որոյ ճիւղերը և ոստերը թէպէտ զանազան կողմն են դարձած և զանազան հեռաւորութիւն ունին բնից, բայց այնու ամենայնիւ նոքա կազմում են մի ամբողջութիւն: Եւ այս նմանութիւնն է՝ անշուշտ պատճառը, որով հնուց սովորութիւն է մտել ընտանիքը ներկայացնել իբրև մի ծառ, այսինքն՝ ծառի նկարով, որով և մեր լեզուի մէջ ընտանիքի անդամների մերձաւորութեան և հեռաւորութեան հաշիւը կոչվում է ճիւղադրութիւն:

Այն կապը, որով ընտանիքի անդամները կապուած են միմեանց հետ, կոչվում է ազգականութիւն կամ ազգակցութիւն:

cognatio ¹⁾: Նայելով թէ ընտանիքի անդամները ինչ տեսակ գրուած թիւն ունին ընտանիքի մէջ իւրեանց ազգակցական կապով՝ ազգականութիւնը բաժանուիմ է երկու տեսակի — արիւնակցութիւն — consanguinitas և խնամութիւն — affinitas:

Բացի բնական կամ մարմնական ազգակցութիւնից կան և ուրիշ տեսակ ազգակցութիւններ՝ հոգեոր — կնքահայրութիւն, բարոյական — եղբայրակցութիւն, իրաւաբանական — որդեգրութիւն: Սորա ի հարկէ հիմնուած են գլխաւորապէս բարոյական սկզբունքի վերայ, բայց որովհետեւ և՛ ամուսնութեան հիմունքը նոյն բարոյական սկզբունքն է, ուստի որոշեալ զէպքերում բնական զգացմունքը նոյնպէս չէ ներում ամուսնութիւնը այս տեսակ ազգակցութեան մերձուոր անդամների մէջ, սրպէս չէ ներում արիւնակցութեան և խնամութեան անդամների մէջ:

Այսպէս սւրբմի ամուսնական Հասութիւնը լինում է հինգ տեսակ — 1. արիւնակցական, 2. խնամական, 3. կնքահայրական, 4. որդեգրական և 5. եղբայրակցական: Մենք ևս կը քննենք զոգտ առանձին առանձին:

1. ԱՐԻՒՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Արիւնակցութիւնը — consanguinitas կոչւում է այն ազգականութիւնը, որոյ անդամները կապուած են միմեանց հետ համարիւնութեան կապով, այսինքն՝ ծննդեան միջոցով սերել են նոքա կամ յաջորդաբար մէկը միւսից և կամ զանազան ճիւղերով մի ընդհանուր նախահօրից կամ բնից — truncus: Սւրբմի բոլոր արիւնակցիւնները միմեանց հետ ունեցած կապով կազմում են մի շարք կամ գիծ — linea: Այդ գիծը լինում է կամ ուղիղ — linea recta և կամ

1) Հռովմէական իրաւաբանութիւնը երկու նշանակութիւն էր տալի cognatio բառին, մին աւելի ընդարձակ իբրեւ առհասարակ ազգականութիւն, և միւրը աւելի նեղ՝ իբրեւ մասնաւորապէս ազգականութիւն իրական սեռի կողմից, որոյ հակառակ արական սեռի կողմից ծագած ազգակցութիւնը կոչւում էր agnatio: Այսպիսի խտրութիւնը յայտնի չէր հին օրէնագրութեան մէջ, այլ մտաւ յետոյ, երբ հզօրացաւ ընտանիքի նշանակութիւնը, այդ նշանակութիւնը պահպանելու համար արական սեռի սերունդի մէջ: Յուստինիանոսը խափանեց այդ խտրութիւնը (Instit. lib. I, tit. XV, § 1):

կողմնական—linea transversa կամ obliqua: Ռ-ղիղ գիծը բաժանվում է երկու—վերընթաց—linea superior և վայրընթաց I. inferior: վերընթացը սկսվում է ծնողներից դէպի վեր և այս գծին պատկանում են ծնողք կամ հայր—pater և մայր—mater, նոցա ծնողք կամ պապ (հաւ)—avus և տատ (մամ, հանի)—avia, նոցա ծնողք կամ նախահաւ—proavus և նախամամ—proavia, նոցա ծնողք կամ պապուն պապ (ջօջպապ)—abavus և մամուն մամ (ջօջմամ) abavia, և այլն, որոց շարունակութիւնը կոչվում է նախնիք—maiores: Սորա ամենքը կոչվում են առհասարակ և վերընթացներ—ascendentes: վայրընթաց գիծը նոյնպէս սկսվում է ծնողներից, բայց իջնում է դէպի ցած, որան պատկանում են ծնողք կամ հայր և մայր, նոցա որդիք կամ ուստր (տղայ)—filius և դուստր (աղջիկ)—filia, նոցա որդիք կամ թոռն—nepos և թոռնիայ (թոռնուհի)—neptis, նոցա որդիք կամ առաջին թոռն (թոռնի ուստր)—abnepos և առաջին թոռնիայ—abneptis, նոցա որդիք կամ ձագթոռն—adnepos և ձագթոռնիայ—adneptis, և այլն, որոց շարունակութիւնը կոչվում է սերունդ—posteriores: Սորա ամենքը կոչվում են առհասարակ և վայրընթացներ—descendentes:

Կողմնական գծի ազգականները—collaterales ծնում են ոչ թէ մէկը միւսից յաջորդաբար, ինչպէս ուղիղ գծի մէջ, այլ միևնոյն նախահօրից կամ ընդհանուր բնից—stipes communis իբրև երկու կամ աւելի ճիւղ, իբրև երկու կամ աւելի վտակ միևնոյն աղբիւրից: Այստեղ ամենամերձաւոր արիւնակիցներ կամ ազգականներ են եղբայր—frater և քոյր—soror: Բայց դոքա լինում են երկու տեսակ—հարազատներ—germani, այսինքն՝ համահայր և համամայր, և խորթեր, որք նոյնպէս լինում են երկու տեսակ—համահայր—consanguineus, այսինքն՝ մէկ հօրից և զանազան մայրերից, և համամայր—uterinus, այսինքն՝ միևնոյն մօրից և զանազան հայրերից: Բացի եղբօրից և քրոջից, կողմնական գծին պատկանում են—հօրեղբայր—patruus և հօրաքոյր—amita, քեռի կամ մօրեղբայր—avunculus և մօրաքոյր—matertera, պապի եղբայր—patruus magnus և պապի քոյր—amita magna, և տատի եղբայր—avunculus magnus և տատի քոյր—matertera magna, և այլն: վերջապէս կողմնական գիծը լինում է հաւասար—aequalis և անհաւասար—inaequalis. հաւասար է, երբ երկու արիւնակիցները հաւասար չափով հեռու են ընդհանուր բնից, օրինակ՝ երկու եղբայր, երկու եղ-

բորորդիք, և այլն. անհաւասար է, երբ մի արիւնահիյ աւելի մօտ է ընդհանուր նախաձորից քան թէ միւսը, օրինակ՝ հօրեղբայր և եղբորորդին, քեռին և քրոջ թուրք, և այլն:

Աղբականների մերձաւորութիւնը կամ հեռաւորութիւնը կոչ-
վում է ազգակցական աստիճան — gradus cognationis: Դա է իբրեւ
սանդուղքի աստիճան կամ ոտ — gradus, որով պէտք է ուղղագիծ
ազգականութեան մէջ բարձրանալ դէպի վեր կամ իջնել դէպի
վայր, իսկ կողմնագիծ ազգականութեան մէջ պէտք է նախ միանձե-
նից բարձրանալ մինչեւ ընդհանուր նախահայրը — stipes communis
և ապա իջնել մինչեւ միւս որոշիալ ազգականը, որով կը զտնուի
նոցա մէջ եղած հեռաւորութիւնը: Իւրաքանչիւր ծնունդը կաղ-
մում է մի աստիճան:

Ազգականութեան հեռաւորութիւնը որոշելու համար սովորաբար գործածուած են որոշ նշաններ, որք և կազմում են աղիւսակ կամ ճիւղազրուութիւն: Այլ նշանները սոքա են. ամուսնացող անձն թէ տղամարդ է $\odot$, իսկ թէ կին է եռանկիրն կամ $\square$. միւս ազգականները՝ թէ մարդ է $\square^*$, իսկ թէ կին է նոյնպէս եռանկիրն կամ $\square$. ամուսնութեան կապը կամ պատկը կամ $\equiv$, մի անձի

Ճագումը կամ Ճեռնեղը միևիցե . ուղղազիծ ազգականութիւնը

Խոսկ Կոյմնագիծ աղբակհաուծիւնը, Լ. աղլն: Կհր

ձեռագրների մեջ, ինչպէս յետոյ կրտսնները, նոյնպէս զործածվում են զանազան նշաններ, ըստ մեծի մասին □, և որ աւելի արժանին է ուշադրութեան՝ ճիւղագրութեան աղիւսակի գլխին սովորաբար դրած է լինում խաչ—✕, իբրև կնիք օրինաւոր ամուսնութեան։

Արիւնակցութեան աստիճանները հաշուելու համար հռովմէական իրաւաբանութիւնը մշակել էր որոշեալ եղանակ կամ կանոն, որոյ համար իրաւաբանները կազմել էին առանձին աղիւսակ, որից և յառաջ եկած են վերոյիշեալ գծերը իւրեանց անուններով։ Այդ

*) Տպարանում բուլորակ նշաններ և ծուռ. գծեր չլինելով՝ նոցա փոխարէն զնում ենք քառանկիւնի նշաններ և ուղղանկիւն գծեր:

եղանակի մէջ աստիճանները համարվում են ծնողով և ընդհանուր կանոնով երկու ազգականի մէջ այնքան աստիճան կայ, որքան ծնունդ կայ — tot sunt gradus, quot sunt generationes: Այսպէս օրինակ՝ հօր և որդու մէջ միայն մի աստիճան կայ, որովհետեւ միայն մի ծնունդ կայ՝ որդին հօրից — հայր

 1 որդի

Պապի և թոռնի մէջ երկու աստիճան — որդին մէկ ծնունդ և նորա զաւակը երկրորդ ծնունդ — հայր (պապ)

 1 որդի

 2 թոռն:

Պապի և թոռնի որդու (առաջին թոռն) մէջ երեք աստիճան, և այլն: Նոյն հաշուով պէտք է վարուել և վերընթաց գծի մէջ, այսինքն՝ որդուց դէպի հայրը, նորանից դէպի պապը, դէպի նախահայր, և այլն, կամ որդուց դէպի մայրը, նորանից դէպի մամը (սասար), նորանից դէպի նախամամը, և այլն:

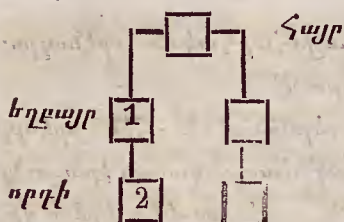
Կողմնական գծի մէջ հսովմական կանոնը այսպէս էր հաշվում ազգականութեան աստիճանները: Երկու ազգականից պէտք է վերցնել մէկը և նախ բարձրանալ նորանից վերընթաց գծով մինչև ընդհանուր նախահայրը և ապա իջնել վայրընթաց գծով մինչև միւս ազգականը — որքան ծնունդ կայ այնքան և աստիճան կայ, կամ որքան անձն կայ, այնքան և աստիճան կայ, բացի նախահօրից — dempto stipite: Այս հաշուով կողմնագիծ ազգականների մէջ ամենեւին չկայ առաջին աստիճանը, երկու եղբայրը կազմում են երկու աստիճան, որովհետեւ երկու ծնունդ կայ՝ մէկը մի եղբոր ծնունդն է և միւսը միւս եղբոր՝ հայր

եղբայր 1 2 եղբայր

Երկու եղբորորդիք կազմում են չորս աստիճան, որովհետեւ չորս անձն կայ, բացի պապից, կամ չորս ծնունդ կայ —

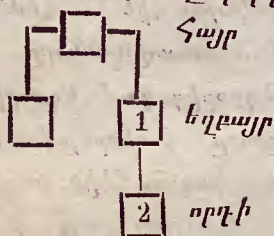
 հայր
եղբայր 1 2 եղբայր

որդի 3 4 որդի և այլն, այսպէս իջնելով նախահօրից եր-

մինչդեռ ընդհանուր կանոնով այդտեղ կայ չորս աստիճան, որովհետև չորս ծնունդ կայ: Եւ այլն այսպէս, երբ երկու կողմնական գիծը հաւասար են: Իսկ երբ նոքա անհաւասար են, այսինքն՝ մէկ գիծը կարճ է և միւսը երկար, այն ժամանակ

նակ պէտք է անպատճառ հաշուի մէջ առնել այն գիծը, որ աւելի երկար է. և որքան ծնունդ կայ նորա մէջ այնքան և աստիճան կայ երկու ազգականի մէջ: Օրինակ՝ հօրեղբայրը և եղբորորդին կազմում են երկու աստիճան, որովհետև աւելի երկար գծի մէջ կայ երկու ծնունդ՝ եղբորորդի և նորա հայրը—

մինչդեռ ընդհանուր կանոնով այդտեղ կայ երեք աստիճան, որովհետև կայ իսկապէս երեք ծնունդ: Այսպէս և հօրեղբոր և եղբոր թոռնի մէջ կայ միայն երեք աստիճան—

մինչդեռ ընդհանուր կանոնով այդտեղ կայ չորս աստիճան: Նմանապէս և մի եղբոր որդու և միւս եղբոր թոռնի մէջ կայ դարձեալ միայն երեք աստիճան, որովհետև աւելի երկար գծի մէջ կայ երեք ծնունդ—

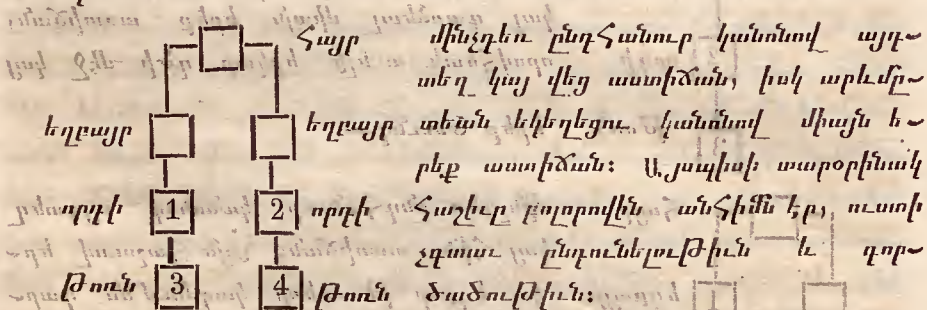

մինչդեռ ընդհանուր կանոնով այդտեղ կայ հինգ աստիճան: Նոյն հաշուով երկու եղբոր թոռները կազմում են դարձեալ երեք աստիճան, մինչդեռ ընդհանուր կանոնով նոցա մէջ կայ վեց աստիճան: Եւ այլն:

Արեւմտեան եկեղեցու սոյն նոր տեսակ հաշիւը, կողմնագիծ ազգականների ճիւղագրութեան աստիճանները համարելու համար, սովորաբար կոչվում է կանոնական կամ եկեղեցական, իսկ ընդհանուրը կանոնը—աշխարհական, թէպէտ այս վերջինս ընդունուած է և

մինչև այսօր գործածվում է ոչ միայն աշխարհական օրէնսդրութեան մէջ, այլ և արեւելեան եկեղեցիներում:

Կար և մի արիշ տեսակ հաշիւ: Գերմանական հին օրէնքը, քաղաքացիական նշանակութեամբ, օրինակ ժառանգական իրաւունքի վերաբերմամբ, և այլն, ազգականութիւնը բաժանում էր երկու դըլ-խաւոր զասակարգի — ամենամերձաւոր ազգականներ և հեռաւոր ազգականներ: Առաջին տեսակը կազմում էին միայն եղբայրը և քոյրը և նոցանով էր վերջանում այդ տեսակը: Իսկ միւս տեսակին պատկանում էին բոլոր մնացած ազգականները, որոնք կրում էին մի ընդհանուր անուն *magen*: Քոյրը և եղբայրը երբէք չէին կարող ամուսնանալ միմեանց հետ, իսկ *magen* ներք կարող էին ¹⁾: շիմունքով այդ բանի վերայ ոմանք ազգակցութեան աստիճանները հաշուելու համար սկսում էին ոչ թէ երկու եղբորից կամ եղբորից և քոյրից, այլ նոցա զաւակներից, երկու եղբորը համարելով իբրեւ նախահայր: Այսպէսով երկու եղբոր որդիք կազմում էին առաջին աստիճան, նոցա որդիքը երկրորդ աստիճան, և այլն. բայց հաշուի մէջ էին մտնում ոչ թէ միայն մէկ զծի ծնունդները, ինչպէս արեւմտեան եկեղեցու կանոնով, այլ երկու զծի ծնունդները: Այս օրինակ սոյն կանոնով երկու եղբոր թուաները կազմում էին միայն չորս աստիճան —

Իսկ ինչ վերաբերւում է վերոյցուցեալ կանոնական կոչուած հաշուին, ճիշտ յայտնի չէ թէ՛ արեւմտեան եկեղեցին երբ ընդունեց դորան առաջին անգամ: Ամենահին տեղեկութիւնը այդ հաշուի գործածութեան մասին գտանվում է Հոմերի Գրիգոր Ա. պապի նամակի մէջ, 602 թուին, առ Անդղիայի եպիսկոպոս և լուսաւորիչ Ս. Օդոստինոսը: Այդ նամակի մէջ պապը արգելում է նոր

1) Walter, Manuel du Droit Ecclés. § 303, էր. 404.

քրիստոնէայած անգլիացիներին ամուսնանալ միայն երկրորդ աստիճանում և պատուիրումէ երկու եղբայրը համարել մի աստիճան նոցա որդիքը երկրորդ աստիճան, և ոչ չորրորդ աստիճան ինչպէս սովորաբար հաշվումէին ան ժամանակ և այլն ¹⁾: Բայց ճիւղագրութեան այս նոր հաշիւը շուտով չընդհանրացաւ ամեն տեղ, որովհետեւ եօթներորդ, ութերորդ և մինչև անգամ իններորդ դարերում դեռ ևս շատ տեղերում — լատիայում, Վալախայում, և այլն, պահպանվում էր հին կառավարական կոչումը հաշիւը: Չաքարիա պապը 742 թուին խստիւ պատուիրեց աղղիայի բոլոր եպիսկոպոսներին կողմնագիծ ազգականներին ճիւղագրութեան համար գործածել անպատճառ նոր կամ կանոնական կոչումը հաշիւը ²⁾: Բայց դա և այնտեղ շուտով չստացաւ ընդհանուր գործածութիւն: Վերջապէս 11-րդ դարում Աղէքսանդր Բ. պապը իւր կոնդակով, 1061 թուին, պատուիրեց անխափսն գործածել ճիւղագրութեան նոր հաշիւը, խստիւ արգելելով հինը: Չորս տարուց յետոյ, այսինքն՝ 1065 թուին, նոյն Աղէքսանդր պապը ժողով գումարելով չուփմում նոյն հարցը առաջարկեց նորա քննութեան և ժողովը նոյնպէս արգելեց ճիւղագրութեան հին հաշուի գործածութիւնը, սպառնալով անջատել յանցաւորներին եկեղեցու հաղորդակցութիւնէն ³⁾: Այնուհետև այդ նոր հաշիւը փոքր առ փոքր տարածուեցաւ շատ տեղերում և այսօր կանոնական կոչումը հաշիւը կողմնական դժերի ճիւղագրութեան համար ընդհանուր է արևմտեան եկեղեցում և կանոնական զօրութիւն ունի: Յետոյ Գրիգոր Թ. պապը կանոն դրեց 1232 թուին — երբ երկու կողմնական զիծը հաւասար չեն, այլ մինը կարճէ, իսկ միւսը երկար, պէտք է հաշուի մէջ առնել աւելի երկար գծի աստիճանները ⁴⁾, ինչպէս վերը բացատրեցինք:

Ներկայ յօդուածի սկզբում մենք յիշեցինք որ բոլոր հին և նոր ազգերի թէ՛ կրօնական և թէ՛ աշխարհական օրէնքներով արգելվում էր ամուսնութիւնը մերձաւոր արիւնակիցների մէջ, ուստի

1) Walter, § 303 եր. 403 և ծանօթ. (b): Instit. du Droit Canon., t. V. եր. 39, և այլն հեղին...:

2) Walter, § 303, եր. 403 և ծանօթ. (c):

3) Guérin, Les Consiles, t. II. եր. 270.

4) Decretal. lib. IV Cap. vir qui., extra de consanguin.—Héricourt, Les Lois ecclési. Paris, 1771, D. IV. 14, եր. 143.

և Հաս ազակը համարվում էր բոլորովին ապօրինի: Այդպիսի ամուսնութիւնը համարվում էր արեան խառնակութիւն, ազգազոյժութիւն, կամ ինչպէս մեր մէջ ասում են՝ մծ ի ծ թիւն — incestus:

Զհասութեան հարցի մասին հին ազգերից միայն երկուսը — իւրայեւացիները և հռոմէացիները հասցրել են մեզ առելի որոշ գաղափար և իրաւաբանական տեղեկութիւններ: Միւս ազգերի վերաբերմամբ՝ ոմանք կարծում են թէ նոցանից շատերը, օրինակ՝ եգիպտացիները, պարսիկները, սելւթացիները, մասսագետները, և այլն, գրեթէ չունէին Հհասութեան գաղափար մինչև անգամ ուղղադիւծ և կողմնադիւծ արիւնակիցների ամուսնութեան համար և անբարոյական կամ ապօրինի չէր համարվում նոցա մէջ ամուսնութիւնը օրինակ՝ հարազատ եղբոր և քրոջ մէջ ¹⁾: Իսկ ինչ վերաբերվում է իսրայէլացիներին՝ իրաւաբաններից և կանոնադէտներից ոմանք պնդում են թէ հին ժամանակներում նոցա մէջ օրինաւոր էր համարվում և սովորական էր ամուսնութիւնը եղբոր և քրոջ մէջ, հօրեղբոր և եղբոր աղջկայ մէջ, քեռու և քրոջ աղջկայ մէջ, և այլն: Սւայգպիսի կարծիքը հիմնում են Ս. Իբքի մի քանի ակնարկութիւնների վերայ, օրինակ՝ Սբրահամը և նորա կին Սարրան խորթ քոյր և եղբայր էին համահայր ²⁾: Բայց յայտնի է նոյնպէս որ՝ շատ հնուց վերացել էր իսրայէլացիների մէջ այդպիսի ամուսնութիւնների սովորութիւնը և մովսիսական օրէնքը խստիւ արգելեց ամուսնական խառնակութիւնը արիւնակիցների մէջ: Սակայն և այդ օրէնքը ինքն ըստ ինքեան չատ մեղմ է, որովհետեւ թոյլ է տալի ամուսնութիւնը քաւական մերձաւոր ազգականների մէջ: Մովսիսական օրէնքը չէ տահմանում մի ընդհանուր կանոն ամուսնական Հհասութեան համար, այլ մի առ մի թվում է Հհասութեան դէպքերը, այսինքն՝ յիշում է այն ազգականներին, որք չեն կարող ամուսնանալ միմեանց հետ: Այսպէս օրինակ՝ այդ օրէնքը արգելում է ամուսնանալ — հօր հետ, մօր հետ, խորթ մօր հետ (մօրու), համահայր կամ համամայր քրոջ հետ թէ՛ տանը լինի ծնած և թէ՛ դուրսը (այսինքն՝ եթէ հայրը կամ մայրը աղջիկ ունին տաջին ամուսնութիւնից), թուոնուհու հետ թէ՛ աղայից լինի և թէ՛ աղջկանից, հօրաքրոջ, մօրա-

1) Tissot, Le Mapiage... և այլն, եր. 45.
2) Ծննդոց, Ի. 12:

քրոջ, հօրեղբոր, հօրեղբոր կնոջ հետ, հարսի (որպես կնոջ) հետ, և այլն¹⁾: Որէնքը իւր ցանկի մէջ ոչինչ չէ յիշում խորթ հօր հետ և հարազատ քրոջ հետ ամուսնանալու մասին, բայց այդ պէտքէ անշուշտ պատահական մուացման վերադրել, որովհետեւ եթէ արգելում է ամուսնանալ խորթ մօր հետ և խորթ քրոջ հետ, նոյնը պէտքէ զօրութեամբ իմանալ և չյիշած խորթ հօր մասին և մանաւանդ հարազատ եղբոր և քրոջ մասին: Բացի սորանից այդ օրէնքը ունի և մի ուրիշ թերութիւն — միւսնոյն հեռաւորութիւն ունեցող ազգականներից ոմանք կարող են ամուսնանալ միմեանց հետ, իսկ այլք չեն կարող: Վերջապէս մովսիսական օրէնքից երևում է որ՝ ամուսնութիւնը արգելւում է կողմնական զօժերի ազգականների համար առ հասարակ երրորդ աստիճանում և թոյլատրւում է չորրորդ աստիճանում, օրինակ՝ երկու եղբոր պաւակների մէջ: Ինչպէս շատ բաներում, նոյնպէս և ամուսնական Հասութեան հարցի մէջ հրէից ազգը մնացել է քարացած անշարժութեան և անփոփոխութեան մէջ և հրէաները ամուսնութեան համար վարվում են մինչև այսօր մովսիսական օրէնքով:

Հռովմէական օրէնքը նոյնպէս արգելւում էր ամուսնութիւնը մերձաւոր ազգականների մէջ: Ուղղագիծ արեւակիցների մէջ թէ՛ վերընթաց և թէ՛ վայրընթաց զօով Հասութիւնը անսահման էր, այսինքն՝ նոքա չէին կարող ամուսնանալ միմեանց հետ որքան և հեռու լինէին միմեանցից: Կողմնագիծ ազգականութեան համար վեցերորդ աստիճանը համարվում էր առ հասարակ սահման արեւնակցութեան ընտանեկան և ժառանգական իրաւունքի վերաբերամբ, իսկ Հասութեան համար արեւնակցութիւնը սահմանափակուած էր միայն երրորդ աստիճանով: Ամուսնութիւնը բոլորովին արգելուած էր երրորդ աստիճանում, ուստի չէր կարելի ամուսնանալ քրոջ հետ, հօրաքրոջ և մօրաքրոջ հետ, հօրեղբոր և մօրեղբոր հետ, պապի և տատի եղբոր կամ քրոջ հետ, և այլն: Առ հասարակ ընդհանուր կանոնով չէր կարելի ամուսնանալ այնպիսի կողմնագիծ արեւնակիցների հետ, որք նմանում են ծնողներին, որք բռնում են ծնողների տեղը — *parentum loco habentur*), օրինակ՝ հօրեղբայրը, մօրեղբայրը, հօրաքոյրը, մօրաքոյրը, պապի եղբայրը կամ պապի քոյրը,

1) Ղեւսակ., Ժ. Ը., 7-15 և Ի. 14, 17, 19, 21:

2) Գուստին Instit., lib. I., tit. X. § 5.

և այլն: Օրինաւոր ամուսնութիւնը սկսվում էր չորրորդ աստիճանից, ուստի երկու եղբօր կամ երկու քրոջ և կամ եղբօր և քրոջ զաւակները կարող էին անարգել ամուսնանալ միմեանց հետ: Յետոյ Թէպէտ Վոդդիոս կայսրը (268—70 թ.), սիրահարուած լինելով իւր եղբօր աղջիկ Ագրիպինային և ցանկանալով ամուսնանալ նորահետ, ստիպեց Սենատին հրատարակել մի նոր օրէնք, որով Թոյլ էր տրվում ամուսնանալ եղբօր աղջկայ հետ ¹⁾, այսինքն՝ երրորդ աստիճանում ²⁾, բայց այդ օրէնքը չստացաւ ընդհանուր գործադրութիւն և կայսեր օրինակին հետևողները շատ քիչ էին, որովհետև Ժողովուրդ բարբը անբարոյական էր համարում այդպիսի մերձաւոր արինակիցների ամուսնութիւնը: Սենատի նոր օրէնքը այն աստիճան անընդունելի էր որ՝ որովհետև նորա մէջ յիշած էր յստկապէս եղբօր աղջիկը, չէին Թոյլ տալի ամուսնութիւնը քրոջ աղջկայ հետ: Յետոյ Կոստանդիանոս մեծը կամ ըստ ոմանց նորա որդին Կոստանս (Կոստաս) կայսրը (338—361 թ.) նոր օրէնքով խափանեց Վոդդիոսի օրէնքը և արգելեց ամուսնութիւնը եղբօր և քրոջ աղջկայ հետ ³⁾, այսինքն՝ առ հասարակ երրորդ աստիճանում: Մեծն Թէոդոս կայսրը (378—395 թ.) աւելի ևս ընդարձակեց Հասութեան սահմանը կողմնադիւմ արինակիցների մէջ և արգելեց, 385 թուին, ամուսնութիւնը չորրորդ աստիճանում, այսինքն՝ երկու եղբօր կամ երկու քրոջ և կամ եղբօր և քրոջ զաւակների մէջ — Consobrini ⁴⁾: Նորա որդիքը Արկադիոս (395—408 թ.) և Ռնորիոս (395—423 թ.) կայսրերը վերահաստատեցին, 396 թուին, նոյն օրէնքը, միայն խափանելով սահմանած պատիժը ⁵⁾: Թէպէտ յետոյ Արկադիոսը փո-

1) Ինքն Ագրիպինան ասում է Britannicus կոչուած բանաստեղծութեան մէջ .

Mais ce lien du sang qui nous joignait tous deux

Écartait Claudius d'un lit incestueux.

Il n'osait épouser la fille de son frère:

Le sénat fut séduit. une loi moins sévère

Mit Claud dans mon lit, et Borne á mes genoux.

2) Traité du contrat de mariage...., t I, l.p. 161

3) Cod. Theod., lib. I, de incest. nupt.:

4) Նոյն:

5) Նոյն:

խեց, 405 թուին, թէոդոսի օրէնքը և թոյլ տուեց ամուսնութիւնը չորրորդ աստիճանում, consobrinii'ների մէջ ¹⁾, բայց այդ նոր օրէնքը վերաբերում էր մասնաւորապէս կայսրութեան Արևելեան բաժնին, որը կառավարում էր ինքն Արկադիոսը: Իսկ Արևմտեան բաժնում նորա եղբայր Ռոտրիսը միանգամ էլ վերահաստատեց, 409 թուին, թէոդոս կայսեր օրէնքը, բայց իրաւունք տուեց կարևոր դէպքերում զիմէլ կայսեր թոյլատրութեան — dispensatio աւելի մօտ աստիճաններում ամուսնութիւնը կատարելու համար ²⁾:

Աւելի մանրամասնաբար բացատրում է Հասութեան հարցը Յուստինիանոս կայսրը (527—565 թ.): Իւր Institutiones գրքի մէջ նա պատմէ.

«Թոյլատրուած չէ ամուսնանալ անխտիր ամեն կնոջ հետ, որովհետեւ կան մի տեսակ ամուսնութիւններ, որից պէտք է հեռու մնալ: Այսպէս պակ (ամուսնութիւն) չէ կարող լինել երկու անձի մէջ, որից մէկը իջնում է (ծաղում է) միւսից, այսինքն՝ հօր և դստեր մէջ, և թոռնի մօր և ուստեր մէջ, պապի մէջ, և այսպէս անսահման: Երբ այդ անձերը միանում են (ամուսնութեամբ) նորա կատարում են միայն յանցաւոր և մօզդնէական ամուսնութիւններ...:

«Այն անձերի մէջ, որք կապուած են կողմնադիւծ ազգակցութեամբ, կան նոյնպէս մի քանի արգելքներ, բայց աւելի պակաս սահմանով: Եւ յիշատի ամուսնութիւնը արգելուած է եղբոր և քրոջ մէջ, թէ՛ հարազատ լինին և թէ՛ համահայր կամ համամայր:

«Ոչ ոք չէ կարող ամուսնանալ իւր եղբոր կամ իւր քրոջ աղջկայ հետ և ոչ նոցա թոռնուհու հետ, թէպէտ չորրորդ աստիճանում է, որովհետեւ ով չէ կարող ամուսնանալ մէկի աղջկայ հետ՝ նա չէ կարող նոյնպէս ամուսնանալ և նորա թոռնուհու հետ...:

«Երկու եղբոր կամ երկու քրոջ զաւակները կարող են ամուսնանալ միմեանց հետ, սրպէս և եղբոր զաւակները քրոջ զաւակների հետ:

«Ոչ ոք չէ կարող ամուսնանալ իւր հօրաքրոջ հետ... և ոչ մօրաքրոջ հետ, որովհետեւ նոքա համարվում են վերընթացներ: Մի

1) Cod. Just. lib. V, tit. 4, c. 19:

2) Cod. Theol. si nupt. ex rescrip. pet:

և նոյն պատճառով ոչ ոք չէ կարող ամուսնանալ իւր հայրական կամ մայրական պապի քրոջ հետ¹⁾:

Այսպէս ուրեմն Յուստինիանոսը ուղղագիծ արիւնակիցների մէջ արգելում է ամուսնութիւնը նոյնպէս անսահման կերպով, իսկ կողմնական զծերի մէջ միայն երրորդ աստիճանում և թոյլ է տալի ամուսնանալ չորրորդում, որով ուրեմն խափանվում էր Թէոդոսի վերջիշեալ օրէնքը:

Հետևեալ դարերում բիւզանդական կայսրութիւնը, եկեղեցու ազդեցութեամբ, աւելի ևս ընդարձակեց Հասութեան սահմանը: 8—9-րդ դարում արգելուեցաւ ամուսնութիւնը կողմնական զծերի մէջ հինգերորդ աստիճանում²⁾, իսկ յետոյ, 10—11-րդ դարում, վեցերորդ աստիճանում³⁾: Վերջապէս՝ 12-րդ դարում նոր օրէնքը արգելեց ամուսնութիւնը եօթներորդ աստիճանում⁴⁾:

Միևնոյն փոփոխութիւններին ենթարկուեցաւ ամուսնական Հասութեան հարցը և եւրոպական միւս ազգերի օրէնսդրութիւնների մէջ, շատ անգամ հռովմէական օրէնքի ազդեցութեամբ, բայց առաւել ևս եկեղեցական կանոնադրութեան ազդեցութեամբ: Այսպէս օրինակ՝ գերմանական յեղերի մէջ ամուսնութիւնը օրինաւոր էր համարվում չորրորդ աստիճանում երկու եղբօր, կամ երկու քրոջ և կամ եղբօր և քրոջ զաւակների, — Consobrimi'ների մէջ, բայց յետոյ արգելուեցաւ և կարեւոր դէպքերում պէտք էր առանձին լուծուին — dispensatio ստանալ թագաւորից⁵⁾: Յետոյ փոքր առ փոքր ընդարձակուեցաւ Հասութեան սահմանը մինչև եօթներորդ աստիճանը, բայց բաւական երկար ժամանակ չկար մի ընդհանուր կանոն, այլ գերմանական երկրներում մի անդ արգելվում էր ամուսնութիւնը հինգերորդ աստիճանում, միւս տեղ վեցերորդում, և այլն⁶⁾:

1) Instit. lib I, tit. X., § 1—5:

2) Leonis et. Const. Ecloga legum (717—741 թ.) tit. 12, cap. 2. — Prochirum legum (870—78 թ.) 7, 4. 39. 72.:

3) Basilic. (886—911 թ.) lib. 28, tit. 5. de nuptiis prohib., cap. 1, 56. 60. lib. 60, tit 37, cap. 77. de adulter.

4) Balsam. ad Phot. Nomocan., tit. 13, cap. 2, 5. — Har-menop., lib. 4, tit. 6, sect. 22. — և այլք:

5) Traité du contrat de mariage... t. 1., էր. 167—168:

6) Walter, § 303, էր. 403 և ծանօթ. (a):

Նշյնը տեսնում ենք գաղղիայում, Անգղիայում, Իտալիայում, Սպանիայում, և այլն ¹⁾:

Բայց յետոյ, 17-րդ դարուց սկսած, եւրոպական պետութիւնների աշխարհական օրէնքները սկսեցին ընթանալ հակառակ ճանապարհով և փոքր առ փոքր համառօտելով ամուսնական չհասութեան սահմանը կողմնական գծերի մէջ մօտեցան Յուստինիանոսի օրէնքին: Այսպէս օրինակ՝ Նապօլէօնի Code-ը, որ ներդրածում է մինչև այժմ, ուղղագիծ արիւնակիցների մէջ թէ՛ վերին թաց և թէ՛ վայրենի թաց գծում նոյնպէս բոլորովին արգելում է ամուսնութիւնը, բայց կողմնական գծերի արիւնակիցների մէջ միայն երրորդ աստիճանում, թոյլ տալով ամուսնանալ չորրորդ աստիճանում ²⁾: Բայց մարմնաւոր իշխանութիւնը կարող է հարկաւոր դէպքերում թոյլ տալ ամուսնութիւնը և երրորդ աստիճանում հօրեղբայրը իւր եղբօր աղջկայ հետ, մօրեղբայրը իւր քրոջ աղջկայ հետ, հօրաքոյրը իւր եղբօր որդու հետ, և այլն ³⁾:

Անգղիայի և Ամերիկայի աշխարհական օրէնքները զրեթէ բոլորովին հեռւում են մոլիսական օրէնքին և կողմնագիծ ազգականների մէջ արգելում են ամուսնութիւնը երրորդ աստիճանում ⁴⁾:

Գերմանիայի բողոքական և լուտերական երկրներում աշխարհական օրէնքը, եկեղեցական կանոնադրութեան ազդեցութեամբ, նոյնպէս շատ համառօտում է չհասութեան սահմանը: Պրուսիայի օրէնքով կողմնական գծերում ամուսնութիւնը արգելուած է եղբօր և քրոջ մէջ՝ թէ՛ հորազատ լինին և թէ՛ խորթ, թէ՛ օրինաւոր զաւակ և թէ՛ ապօրինի, խորթ հօր կամ խորթ մօր և խորթ աղջկայ և խորթ տղայի մէջ, այլ և սկեսրարի և հարսի մէջ, փեսայի և զոքանչի մէջ ⁵⁾: Նոյնպէս արգելուած է ամուսնանալ հօրաքրոջ և մօրաքրոջ հետ, հօրեղբօր և մօրեղբօր հետ, բայց այդպիսի դէպ-

1) Traité du contrat de mariage, t. I, եր. 159—190. — Walter, § 304, եր. 405:

2) Code Napoléon, art. 162, 163:

3) Նշյն, art. 164:

4) Colfavru, Du mariage et du contrat de mariage en Angleterre et aux États-Unis, եր. 38 և 42:

5) Allgemeines Landrecht, II, § 3—6:

քերում կարելի է լուծումն խնդրել պետական իշխանութիւնից, որ և տրվում է եթէ ամուսնութիւնը օգտաւէտ է երկու կողմի համար ¹⁾։

Ռումինիայում և Եւրոպայի ոչաւոնական երկրներում, որպէս և Յունաստանում, Հասութեան հարցի մէջ աշխարհական օրէնքը հետեւում է եկեղեցական կանոնին ²⁾։

Ռուսաստանում աշխարհական օրէնքը նոյնպէս վարվում է եկեղեցական կանոնով ³⁾։

Վերջապէս մահմետական ազգերի մէջ աշխարհական օրէնքը բոլորովին համաձայն է կրօնական օրէնքին ամուսնական Հասութեան մասին, ինչպէս և առհասարակ ամուսնութեան հարցի մէջ։ Խալափի հայեացքը այս կողմից մասամբ նման է քրիստոնէութեան՝ հայեացքին, իսկ մասամբ բոլորովին տարբեր է նորանից։ Ղուրանը թէպէտ արգելում է ամուսնութիւնը մերձաւոր ազգականների մէջ, բայց միայն երրորդ աստիճանում։ Այսպէս՝ մահմետական օրէնքով չէ կարելի ամուսնանալ վերինթաց և վայրնթաց զօրերում հօր հետ, մօր հետ, հայրական և մայրական պապի և տատի հետ, թոռնուհու հետ, և այլն. իսկ կողմնական զօրերում— քրոջ հետ, հօրաքրոջ և մօրաքրոջ հետ, եղբօր և քրոջ զաւակների հետ ⁴⁾։ Իսկ երկու եղբօր կամ երկու քրոջ և կամ եղբօր և քրոջ զաւակների ամուսնութեան մասին միմեանց հետ, Մահմետը ոչինչ չէ յիշում իւր Ղուրանի մէջ, ուստի մահմետականները բացատրելով այդպիսի լուութիւնը իբրեւ թոյլատրութիւն սովորաբար ապօրինի չեն համարում նոցա ամուսնութիւնը միմեանց հետ ⁵⁾։

Այժմ դառնանք դէպի եկեղեցական օրէնսդրութիւնը Հասութեան մասին։

Քրիստոնէութիւնը առանձին իմն նշանակութիւն տալով ամուսնութեան բարոյական կողմին իբրեւ եկեղեցական սրբազան խորհուրդ, չէր կարող չի հարկէ առանց ուշադրութեան թողնել Հասութեան հարցը։ Եւ թէպէտ ոչ աւետարանի մէջ և ոչ առաքելական թղթերի մէջ ոչինչ չէ յիշած յատկապէս Հասութեան

1) Alleg. Landrecht, II, § 1--15: — 0 недействительности брака, ..., եր, 72:

2) Краткое Изложение Канонич. права..., եր. 131—145:

3) Сводъ Законовъ, 1857 г., Т. X, Ч. I, ст. 23:

4) Ղուրան, Գլ. 4, համ. 26—27:

5) Мухамеданскій бракъ, Мух. Машанова, Казань, 1876; եր. 78.

մասին, բայց ՚ի նկատի առնելով այն ընդհանուր սկզբունքը, որով Նոր կտակարանը սուրբ է համարում ամուսնութիւնը ¹⁾, եկեղեցին հետեւեալ դարերում ամենայն իրաւունքով հարկաւոր և օգտակար համարեց մշակել և կանոնաւորել այդ հարցը:

Սկզբում եկեղեցին բաւական էր համարում վարուիլ մասամբ մովսիսական օրէնքով ²⁾ և մասամբ հռովմէական օրէնսդրութեամբ, օրինաւոր համարելով ամուսնութիւնը կողմնադիժ արիւնակիցների համար չորրորդ աստիճանում: Բայց այդպէս էր վարվում նա միայն պաշտօնական դէպքերում, այսինքն՝ երբ հարց էր բարձրանում մի ամուսնութեան չհասութեան մասին: Իսկ առհասարակ քրիստոնեաները վարելով խիստ—բարոյական կեանք, աւելի ևս ընդարձակում էին անշուշտ չհասութեան սահմանը, թոյլ տալով ամուսնութիւնը սովորաբար աւելի հեռաւոր ազգականների մէջ: Դորանից գոյացաւ այն եկեղեցական աւանդութիւնը չհասութեան վերաբերութեամբ, որոյ մասին ակնարկում է Ս. Բարսեղ Կեսարացին իւր 87-րդ կանոնի մէջ ³⁾: Այդպիսի աւանդութեան գոյութիւնը հաստատվում է և առաքելական կոչուած կանոնների 19-րդ կանոնով ⁴⁾, որովհետեւ այդ կանոններից մեծագոյն մասը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ ժողովածու կանոնների ձեռով առաքելական ժամանակներից մնացած եկեղեցական զանազան աւանդութիւնների: Այդ աւանդութեան և սովորութեան զօրութեամբ եկեղեցին արգիւլում էր, ինչպէս վկայում է և Ս. Օգոստինոսը ⁵⁾, ազգականների ամուսնութիւնը չորրորդ աստիճանում, թէպէտ հռովմէական օրէնքը, ինչպէս վերը տեսանք, թոյլ էր տալի ամուսնութիւնը այդ աստիճանում նաև քրիստոնէութեան ժամանակ: Յետոյ եկեղեցին սկսեց և օրէնսդրական ճանապարհով որոշել ամուսնական չհասութեան սահմանը, հաստատելով զանազան կանոններ: Բայց այստեղ արևելեան

1) «Պատուական է ամուսնութիւն և սուրբ է անկողին»—Եբր. ԺԳ. 4.

2) Ղևտակ., ԳԼ. ԺԸ. և Ի.:

3) Книга Правил, եր. 380—383.—և Опыт Курса церк. Законовѣд., вып. II, եր. 90—93 և 435—42.—Այն կանոնը մեր ձեռագիր կանոնադրքերի մէջ դրած է 51 համարով (կանոնագ. № 761, կան. ՌՀԵ.).

4) Книга Правил, եր. 12.

5) Օգոստինոս, Յաղագս քաղաքին Աստուծոյ, Վենետիկ, 1841, հատ. Բ., գիրք 15, գլ. 16, եր. 91—94.

և արևմտեան եկեղեցին, որք սկզբում համաձայն էին ընթանում սոյն հարցի մէջ, բաժանուեցան յետոյ և գնացին զանազան շաւղով: Նախ՝ արևելեան եկեղեցին չհասութեան մասին սահմանաձիւր կանոններին ապիս էր միշտ ընդհանուր զօրութիւն, իսկ արևմտեան եկեղեցին բաւական երկար ժամանակ հաստատում էր զանազան երկրների համար զանազան կանոններ: Երկրորդ՝ փոխելով ճիշդագրութեան հաշուի եղանակը, ինչպէս վերը ցուցինք, արևմտեան եկեղեցին փոխեց և իւր զաղամիարր չհասութեան հեռաւորութեան մասին:

Արևելեան եկեղեցում առաջին դրական օրէնքը չհասութեան մասին մենք տեսնում ենք Նէօ-Կեսարիայի ժողովի (314 թուին) կանոնադրութեան 2-րդ կանոնի մէջ ¹⁾: Բայց այդ կանոնը վերաբերվում է աւելի խնամութեան չհասութեան, ուստի կը քննենք յետոյ իւր տեղում:

Տոյն չորրորդ դարու եկեղեցական երեւելի հարց գրուածքների մէջ նոյնպէս երևում են ինչ ինչ կանոններ չհասութեան մասին: Այս կողմից աւելի նշանաւոր է Ս. Բարսեղ Եւսարացու (329—379 թ.) կանոնադրութիւնը: Աւելի ուշադրութիւն դարձնելով խնամութեան չհասութեան վերայ, որը աւելի յաճախ էր խանգարվում Ս. Բարսեղ յիշում է և արիւնակիցների չհասութեան մասին: Օրինակ՝ իւր 68-րդ կանոնի մէջ նա ապաշխարանք է տահմանում արգելւած չհասութեան աստիճաններում ամուսնացածների համար ²⁾: իսկ 87-րդ կանոնի մէջ նա յիշում է չհասութեան մի քանի աստիճանները. օրինակ՝ նա ասում է թէ չէ կարելի ամուսնանալ մօր հետ, նորա աղջկայ հետ (սորթ քոյր) և քրոջ հետ ³⁾:

Բայց որովհետեւ եկեղեցին դեռ ևս չէր սահմանել որոշ կանոններ չհասութեան աստիճանների մասին, ուստի յաճախ սրտաւհում էին ապօրինի ամուսնութիւններ ամենամերձաւոր արիւնակիցների մէջ: Ուստի Կ. Պօլսի շինդ - վեցեան (quin-sexte) կամ Տրուլլի (in Trullo) հոլուած ժողովը ⁴⁾, որ գումարուեցաւ 692 թուին, իւր

1) Չեռաղիր կանոնադրութիւն Էմիլիանի մատենադարանի, № 761, կան. ՅԻԲ. — Hefele, Hist. des Conciles, t. I, էր. 218.

2) Книга Правил, էր. 371. — Описанъ Купецъ Иеронъ, Визант., 1861, էր. 75.

3) Նոյն, էր. 380—83. — Նոյն, էր. 90—93.

4) Սա կոչվում է երբեմն և 6-րդ արեղեկական ժողով, որովհետեւ

54-րդ կանոնով սահմանեց մի որոշ կանոն Հատութեան մասին: Բայց և այդ կանոնը էէ առաջարկում մի ընդհանուր չափ Հատութեան սահմանը որոշելու համար, այլ յիշում է մի առ մի այն ազգականներին, որք չեն կարող ամուսնանալ միմեանց հետ¹⁾: Պէտք է նկատել որ նախ այդ կանոնի մէջ խառնուած են արիւնակցութեան և խնամութեան Հատութիւնները, և երկրորդ պակաս են շատ տեսակ ազգականների անուններ, որոց մէջ ամուսնութիւնը արգելում էր այդ ժամանակ եկեղեցու սովորութիւնը: Այնու ամենայնիւ կանոնից հետեւում է որ ամուսնութիւնը արգելւում է չորրորդ աստիճանում: Կանոնի զիջումը յատկութիւնը այն է որ առաջին անգամ միմեկին կերպով պահանջում է քակել Հատութեան և Եօթնամեայ ապաշխարանք է պահանջում յանցաւոր ամուսինների համար: Դառն զստովք դոյ (զախայմոյ) РАРМГОИ — պարսկական մասնով մի միջոցն զրոգութեան մէջ մնում էր արեւելեան եկեղեցում արիւնակցիների Հատութեան հարցը մինչև իններորդ դարը, ինչպէս այդ երևում է Կ. Պօլսոյ փոռ պատրիարքի Նումկանանից (Կանոնագիրք)²⁾: Իններորդ դարում սկսեցին արդեւել ամուսնութիւնը հինգերորդ աստիճանում: Բնայց Կ. Պօլսոյ Սինինիոս պատրիարքի ժամանակ (1001 թ.) ամուսնութիւնը արգելուեցաւ վեցերորդ աստիճանում: Մի քանի տարուց յետոյ այսինքն 11-րդ դարու սկզբներում, վէճ բարձրացաւ նորին Եօթներորդ աստիճանի մասին ոմանք Եօղլ էին (նույն ամուսնութիւնը այդ աստիճանում իսկ այլք արգելւում էին) բայց կատարած պատկը չէին ընծում: Այսպէս Եօրինակ՝ Կ. Պօլսոյ պատրիարքները Ալէքսիանոս Ստուդիտա (1035—51 թ.) և Միքայէլ Կերուլարիոս (1057 թ.) իւրեանց տեղական ժողովներով արգելեցին ամուսնութիւնը կողմնադիտ արիւնակցիների մէջ Եօթներորդ աստիճանում և ապաշխարանք սահմանեցին յանցաւոր ամուսինների:

Նշարունակութիւն է համարւում այն ժողովի որ դաւանուեցաւ Կ. Պօլսում 680—81 թուին և որ յոյն, յունաղաւան և կաթողիկեկեղեցիները ընդունում են իբրև իսկական 6-րդ տիեզերական ժողով Կ. Պօլսոյ այդ ժողովը կանոններ չհաստատեց, իսկ Տրուլի ժողովը հաստատեց 102 կանոն: 1) Кнѣжа Правиль, 104. — Опытъ Купца Церк. Законовъ, вып. II, кр. 435—442:

2) Nomocan. Phot. tit. 13, cap. 2: 3) Նոյն, tit. 13, cap. 5 cum chol. Balsam. — Опытъ Куп. Церк. Законовъ, вып. II, кр. 439 և ծանոթ. 397, և կր. 581:

Համար, բայց պսակը թողին անլուծանելի ¹⁾: Վերջապէս Կ. Պօլսոյ մասնաւոր ժողովը, որ գումարեց Ղուկաս պատրիարքը 1168 թուին, վերջնական կերպով սահմանեց ապօրինի և լուծանելի համարել ամուսնութիւնը չհասութեան եօթներորդ աստիճանում, որպիսի վճիռ վաւերացրեց և Մանուէլ Առնեհնոս կայսերը ²⁾: Այնուհետև 12-րդ դարուց մինչև այսօր այս կանոնը մնացել է անփոփոխ բոլոր արևելեան եկեղեցում և ունի կանոնական պարտաւորական զօրութիւն. որպիսի կանոնը ընդունել է, ինչպէս վերը յիշեցինք, Յուդաատանի և սլաւոնական աղգերի պետական օրէնսդրութիւնը:

Ռուսաց եկեղեցին միշտ հետևում էր յունաց եկեղեցուն որպէս առհասարակ ամուսնութեան հարցի մէջ, նոյնպէս և չհասութեան հարցի մէջ մասնաւորապէս: Նոյն եկեղեցու այսպէս ասել՝ պաշտօնական կանոնագիրքը — *Кормчая* (ղեկավար) իւր գլխաւոր մասնով ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ սլաւոններէն թարգմանութեամբ յունաց եկեղեցական ժողովների և հայրապետների կանոնների, այլ և բիւզանդական կայսերութեան մի քանի օրէնքների ժողովածու ուր ամփոփուած են 'ի միջի այլոց և ամուսնութեան, որպէս և ամուսնական չհասութեան վերաբերեալ կանոնները ³⁾: Ռուսաց եկեղեցու ժողովները և հայրապետները բաւական երկար ժամանակ չսահմանեցին ոչինչ առանձին կանոններ ամուսնութեան մասին ⁴⁾: Միայն Կիէվի մետրապօլիտը՝ Պետրոս Մագիլա հրատարակելով 1646 թուին իւր վիճակի համար իւր կազմած *Требникъ!*-ը (Մաշտոց կամ ծիսարան) զետեղեց նորա մէջ և առանձին հրահանգ կամ ձեռնարկ չհասութեան կանոնները գործնական կերպով սովորելու համար ⁵⁾, որ յետ-

1) Walter, § 304 հր. 407. — Опытъ Курсъ Церк. Зак. II, հր. 440 և ծանօթ. 399, և հր. 582:

2) Balsam. ad Phot. Nomoc. tit. 13, cap. 2. — Walter, § 304, հր. 407. — Опытъ Курсъ Церкв. Законов., вып. II, հր. 439—440. — Записки по церков. Законов., հր. 161—62:

3) Кормчая Ч. I, листъ, 23, 33, 37, 76, 78, 89, 95, 102, 103, 106 և Ч. II, листъ 14, 15, 17, 27, 29, 34, 35, 38, 40, 63, 65—67, 75, 89, 91, 93, 97, 98. — Իսկ չհասութեան ճիւղագրութեան աղուսակները — Ч. II, листъ 76—82:

4) О союзѣ брачномъ, свящ. Мих. Задоринъ, Пермь, 1866, предис. հր. III:

5) Նոյն:

ինչպէս օրինակ Սպանիայի Տօլէդօ քաղաքում 531 թուին գումարում ած ժողովի, կանոնադրութիւնների մէջ ¹⁾: Բայց Վաղղիայում և ուրիշ տեղերում այդ կարծիքը ընդունելութիւն չգտաւ և տեղական ժողովները արգելում էին ամուսնութիւնը միայն չորրորդ և երբեմն հինգերորդ աստիճանում, ինչպէս օրինակ՝ Բուրգունդիայում Էպօնի ժողովը (517 թ.) իւր 30-րդ կանոնով, Վաղղիայում Կլէրմօնի ժողովը (535 թ.) 12-րդ, Օրլէանի ժողովը (538 թ.) 10-րդ, Տուրի ժողովը (567 թ.) 21-րդ կանոններով, և այլն ²⁾:

Նոյն միջոցներում, այսինքն՝ Եօթներորդ դարից սկսած, Հռովմի պապերը նոյնպէս սկսեցին արգելել ամուսնութիւնը չորրորդ և հինգերորդ աստիճաններում: Բայց Գրիգոր Ա. պապը իւր վերոյիշեալ նամակով առ ս. Օգոստինոսը թոյլ տուեց նոր քրիստոնէացած անդղիացիներին, իբրև բացառութիւն, ամուսնանալ երրորդ աստիճանում ³⁾:

Ութերորդ դարում միւս Գրիգոր Բ. պապը անկանոն պապների առիթով ժողով գումարելով Հռովմում 721 թուին, արգելեց ամուսնութիւնը կողմնագիծ ազգականների մէջ Եօթներորդ աստիճանում (կանոն 4—8) և նգովեց ամուսնութիւնը նոցա մէջ առ հասարակ անսահման կերպով (կանոն 9) ⁴⁾: Բայց յետոյ միևնոյն պապը սկսեց բացառութիւններ թոյլ տալ զանազան ազգերին: Օրինակ՝ գերմանացիներին նա թոյլ տուեց ամուսնութիւնը կողմնագիծ ազգականների մէջ չորրորդ աստիճանում ⁵⁾, որ և շարունակվում էր մինչև իններորդ դարը: Բայց յետոյ Մայինց քաղաքի (Գերմանիայում) երկու ժողովը 813 և 847 թուին 54-րդ և 30-րդ կանոններով արգելեց ամուսնութիւնը չորրորդ աստիճանում ⁶⁾:

¹⁾ Guérin, Les Conciles, t. I, եր. 411—Héféle, Hist. des Conciles, t. III, եր. 328:

²⁾ Նոյն, t. I, եր. 392, 414, 417, 472.—նոյն t. III, եր. 289, 366, 381, 567.—Traité du Contr. de mariage, t. I, եր. 170, 171:

³⁾ Walter, § 303 և 304, եր. 403 և 406, ծանօթ. (b) և (e):

⁴⁾ Héféle, t. IV, եր. 244—245:

⁵⁾ Գրիգոր Բ. պապի նամակը առ Գերմանիայի եպիսկոպոս Բոնիֆացիուսը 726 թուին—Walter, § 304, եր. 406.—և Զաքարիա պապի ծառը Հռովմի ժողովի մէջ 743 թուին—Héféle, t. IV, եր. 421:

⁶⁾ Héféle, t. V, եր. 186 և 330:

Հետեւեալ դարերում Հռովմի եկեղեցին մի քանի ժողովներով, օրինակ՝ 1059 և 1063 թուին (կան. 11 և 9) վաւերացրեց Վրիգոր Բ. Վպապի ընդհանուր կանոնը, արգելելով ամուսնութիւնը կողմնական դժերի մէջ Խօթներորդ աստիճանում ¹⁾։

Հռովմի եկեղեցու ազդեցութեամբ այդ կանոնը փոքր առ փոքր տարածուեցաւ և ուրիշ երկրներում՝ Վաղղիայի, Անգղիայի, Վերմանիայի, Վալանիայի տեղական եկեղեցական ժողովները ընդունելին դորան և մուրին խրեանք կանոնադրութիւնների մէջ ²⁾։ Իսկ յետոյ նոյն կանոնը ընդունելին, ինչպէս վերը յիշել ենք, այդ երկրների և աշխարհական օրէնքները։ Այնպէս որ՝ 12-րդ դարում զաւրդէն դարձաւ ընդհանուր կանոն արեւմտեան Եւրոպայի թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ աշխարհական օրէնքով, և Հասութիւնը կողմնական դժերի մէջ հասնում էր մինչև Խօթներորդ աստիճանը և ամուսնութիւնը օրինաւոր էր համարվում միայն ութերորդ աստիճանից սկսած։

Բայց եթէ մենք յիշենք որ՝ այդ ժամանակ արեւմտեան եկեղեցին, ինչպէս վերը պատմեցինք, արդէն ընդունել էր իբրև օրէնք Հասութեան ճիւղազրութեան նոր, կանոնական կոչումը, հաշիւը, որով երկու կողմնական դժից միայն մէկի աստիճաններն են հաշուի մէջ մտնում, Հասականանք որ՝ արգելելով ամուսնութիւնը Խօթներորդ աստիճանում, իսկապէս արգելում էր տասնևչորրորդ աստիճանում։ Այդպիսի խիստ կանոնը յառաջացնում էր մեծամեծ դժուարութիւններ և անյարմարութիւններ, մանաւանդ սակաւամարդ տեղերում, տեղի տալով բազմաթիւ ապօրինի համարուած ամուսնութիւններին, զանգատներին լուծել պատկերը Հասութեան պատճառով, միջնորդութիւններին թոյլ տալ ամուսնութիւնը Հաս համարուած ազգականների մէջ, և այլն։ Այսպիսի դժուարութիւնները և անյարմարութիւնները այն աստիճան զգալի էին որ՝ մինչև անգամ նոյն իսկ եկեղեցու ներկայացուցիչներից շատերը — եպիսկոպոսները և քահանաները բողոքում էին այդ խիստ կանոնի դէմ։ Այս պատճառով Իննովկէնտիոս Գ. պապը Հռովմում 1216 թուին գումարած ժողովում, որ կոչվում է չորրորդ Լատերանեան և որ արեւմտեան (կաթոլիկ) եկեղեցին համարում է 12-րդ տիեզերական ժո-

1) Héfélé, t. VI, 382 և 416։

2) Walter, § 304, Եր. 406. — Traité du contr. de mariage t. I, եր. 172—187.

կողմից քննութեան Կնթարկեց ի միջեւ այլոց և չհասութեան հարցը: Ժողովը փոխեց հին կանոնը և իւր 50-րդ կանոնով սահմանեց արգելել ամուսնութիւնը թէ կողմնադիմ արքեպիսկոպոսների մէջ և եթէ խնամքների մէջ միայն չորրորդ աստիճանում ¹⁾: Յետոյ Գրիգոր Թ. պապը կանոն դրեց 1232 թուին օրինաւոր համարել ամուսնութիւնը եթէ մէկ զծուծը չորս աստիճան չկայ, իսկ միւս զծուծը հինգ ²⁾: որովհետեւ ինչպէս վերը ցուցինք նոյն պապը սահմանեց այդպիսի (զէպքերում) երկու զիծը հաւասար չէ: այլ մէկը կարճ է և միւսը երկար, աստիճանները հաշուելու համար վերջնել երկար զիծը: Եւ այս յոգն էր արդէն անհաշու աստիճաններում, օրինակ չորրորդում և մինչև անդամ երրորդում զծուծը չէ թողալով թիւն — dispensatio ստանալ կաթոլիկ հոգևոր իշխանութիւնից ³⁾: Պրանտադի նշանաւոր հեղինակը — J.—B.—C. Picot ասում է. «Արդիւնքների զիլաւոր պղբւրները (կաթոլիկ հոգևորականների համար) ամուսնութեան արգելքներն են, որ կարելի է խափանել փողով» ⁴⁾: Այսպէս Աթոք եթէ բաղդամները արևելեան և արևմտեան եկեղեցու կանոնը հասութեան աստիճանների մասին մէնք կը տեսնենք որ դոցա մէջ իսկապէս ասելով մեծ զանազանութիւն չկայ: Եւ թէ պէտք արևելեան եկեղեցու կանոնը, որը արդեւում է ամուսնութիւնը կողմնադիմ արխանսկիցների մէջ եթէ չորրորդ աստիճանում, աւելի խիստ է երեւում, բայց արևմտեան եկեղեցու կանոնը իսկապէս չորանից աւելի խիստ է, որովհետեւ առաջինը եթէ աստիճան է պահանջում երկու զծի մէջ, իսկ երկրորդը պահանջում է չորս աստիճան ամէն մէկ զծի մէջ, որ դառնում է ութ աստիճան: Այս-

1) Héfélé, Hist. des Concils, t. VIII, էր. 145. — Guérin, Les Conciles, t. II, էր. 418.

2) Walter § 304, էր. 407. — Héricourt, Les lois ecclés. Paris, 1771. V. II. 15, էր. 78: — Decretal. lib. IV, cap. Vir qui extra de consanguinit.

3) Walter, § 304, էր. 407.

4) J.—B.—C. Picot, Du mariage romain, chrétien... Paris, 1849, էր. 33. — U. de Montesquieu, Espris des Loix, Paris, 1852, liv. XXVIII, 41.

պէս՝ մինչդեռ արեւելեան եկեղեցին օրինաւոր է համարում ամուսնութիւնը ութերորդ աստիճանում, արեւմտեան եկեղեցու կանոնով դորա համար հարկաւոր է տասներորդ կամ առ նուազն իններորդ աստիճան:

Լուտերականութիւնը և բողոքականութիւնը աւելի ևս մեղմացրին չհասութեան կանոնը¹⁾: Նոքա վարկում են մասամբ մովսիսական և մասամբ հովմէական օրէնքով, ինչպէս վարկում էր առ հասարակ բնութեան եկեղեցին մինչև 1543 թ.՝ երբ հաւատարմութիւնը 1543 թ., արգելում է ամուսնութիւնը կողմնազիծ ազգականների մէջ միայն երկրորդ և երրորդ աստիճաններում²⁾: Սոյն կանոնը յետոյ ընդհանրացաւ լուտերականութեան և բողոքականութեան եկեղեցական օրէնսդրութիւնների մեծագոյն մասնի մէջ և ազդեցութիւն ունեցաւ, որպէս վերը յիշեցինք, նաև այն երկրների աշխարհական օրէնքների վերայ, ուր օրհանրութեանն այդ դաւանութիւնները: Պէտք է նկատել որ՝ այդ կանոնը բաւական նման է մահմետական կանոնին:

Ընդհանուր եկեղեցական կանոնով, որպէս և աշխարհական օրէնքով, չհաս պսակը համարվում է ամեն տեղ բոլորովին ապօրինի և անվաւեր և յանցաւոր ամուսինները և պսակող քահանան ենթակայ են եկեղեցական պատժին: Բայց եկեղեցական իշխանութիւնը, իսկ մի քանի տեղերում, որպէս վերը տեսանք, նաև մարմնաւոր բարձրագոյն իշխանութիւնը, իրաւունք ունին մի կողմից՝ տալ թողութիւն — dispensatio, հարկաւոր դէպքերում, չհաս աստիճաններում պսակ կատարելու համար, միւս կողմից վաւերացնել և օրինաւոր կացուցանել չհաս պսակը, եթէ կան առ այն յարգելի պատճառներ, օրինակ՝ երբ մերձաւոր ազգականները պսակից առաջ չգիտէին թէ չհասութիւն կայ նոցա մէջ, և այլն: Այս կողմից հռովմէական օրէնքը աւելի խիստ էր: Յուստինիանոսը, կրկնելով հին օրէնքների բովանդակութիւնը, ասում է. «Եթէ ամուսնանում են հակառակ մեր ասածներին (չհասութեան կանոններին), չկայ ոչ մարդ, ոչ կին, ոչ պսակ, ոչ ամուսնութիւն, ոչ բաժինք (բաժինքի իրաւունք). այդպիսի զուգաւորութիւնից ծնած զաւակները հօր իշ-

¹⁾ Walter, § 304, էր. 407.

²⁾ Соловьевъ, О недействит. брака, էր. 69.

խանութեան մասին չեն մտնում, նորա հաւատար են, հայրական իշխանութեան շէրաբերմամբ, անառակութիւնից ծնած զաւակներին (պրօնիորդներին): Աւելի իրաւի այդ վերջինները համարվում են անհայր, որովհետեւ նոյա հայրը յայտնի չէ... Նորա (ամուսինները), որք կատարում են արգելում ծամուսնութիւններ, կրում են նաեւ ուրիշ տեսակ պատիժներ, որ յիշատակում են կայսերական օրէնքների մէջ¹⁾:

Հետեւեալ համարով առաջ կը բերենք այս կէտը մեր արգապիսիք — եկեղեցական իրաւաբանութեան հայեցակէտից:

ՎԱՀԱՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ Վ. ԲԱՍՏԱՄԱՆ

(Կը շարունակուի)

մարտնչական մ բնույթով, խանութեան մասին չեն մտնում, նորա հաւատար են, հայրական իշխանութեան շէրաբերմամբ, անառակութիւնից ծնած զաւակներին (պրօնիորդներին): Աւելի իրաւի այդ վերջինները համարվում են անհայր, որովհետեւ նոյա հայրը յայտնի չէ... Նորա (ամուսինները), որք կատարում են արգելում ծամուսնութիւններ, կրում են նաեւ ուրիշ տեսակ պատիժներ, որ յիշատակում են կայսերական օրէնքների մէջ¹⁾:

1) Institut., lib. II. tit. X, § 12.

1) Institut., lib. II. tit. X, § 12.

Մէկ խօսքով չկայ մեզանում՝ գործի և աշխատանքի գնահատութիւն, մենք հետևելով ստոր ետականութեան նպատակին, բարձրաձայն գոչում ենք «Մեռնողը մեռնի, ապրողը ապրի»:

Բայց որովհետև պատմութիւնը ունի իւր օրէնքները, այդ պատճառով և մարդկութիւնը պահպանում է յիշատակը այն անհատների, որոնք աշխատել են յօգուտ հասարակութեան, գորանից է որ Հովհաննիս սկսած մինչև մեր դարը մարդկութիւնը պահպանել է և դեռ շատ դարեր, զուցէ մինչև աշխարհիս վերջը, պիտի պահպանէ իւր յիշողութեան մէջը նորանց անուանները և գործունէութիւնը:

Զկայ ազգութիւն աշխարհիս երեսին, որ չունենայ իւր մէջ հասարակութեան համար գործող անձինք, մեծ ազգութիւնների մէջ գործողները համեմատաբար և մեծ են փոքր ազգութիւնների հասարակական գործող անձինքներից, ուրեմն և ամէն մի ազգութիւն փոքր թէ մեծ՝ պարտաւոր է նուիրել պատմութեան իւր մէջը գործունէայ անձանց յիշատակը:

Ահա, ինչ սկզբունքից դրված, ես վերցրի գրիչս, որ յիշելով անցեալիս տպաւորութիւնները, լոյս հանեմ իմ մէկ քանի բարեկամներիս կենսագրութիւնը, որոնք գործել են հայութեան համար, նուիրելով իւրեանց էութիւնը հայ թատրոնի զաղափարին:

ՍՏԵՓԱՆ ՆՈՍ ՄԱՏԻՆԵԱՆՅ

I.

Այս հանրազան տաղանդը ծնուեցաւ 1843 թուի, յուլիսի 10-ին Թիֆլիսի Հաւլաբար անուանուած թաղում: Նորա ծնողները, Ռուս-Պարսկական պատերազմի ժամանակուայ դաղթականներից էին: Երեխայութեան իսկ օրից, փոքրիկ Ստեփաննոսը միշտ զբաղեցնում էր թէ իւր ծնողներին, թէ փոքրիկ ընկերներին, իւր սրամտութիւնով և զանազան ծաղրածութիւններով: 1853 թուին հոկտեմբերի 13-ին, Ստեփաննոսին 10 տարեկան հասակում տուին ուսման Ներսիսեան դպրոցը, որտեղ այդ ժամանակ արդէն ծագել էր հայ թատրոնական ներկայացումների զաղափարը: Այստեղ փոքրիկ սրամտ ծաղրածու երեխայի վրայ ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում, մինչև որ նա մէկ հասարակ անցքի պատճառով սաւցաւ ընկերներից:

«Ժողի ծուլի» մականունը և որից յետոյ կապուցան ուրա բա-
րեկամական յարաբերութիւններ նորա և ամազայ Հայ թատրոնական
գործիչների՝ Ամերիկեանցի և Սուքիասեանցի հետ: 1889 թ. ցմայան

Այդ անցքի մասին պատմում են հետեւեալը.

Ներսիսեան ուսումնարանի այն անարխիական դրութիւն-
ներից մէկի ժամանակ, երբ ամենաարժանաւոր և ամենաազնիւ
տեսչի մէկին, վաշխառու և կրքոտ անձինքների շնորհով, մեր հո-
ղեորական իշխանութիւնը ամէն տեսակ միջոցներով հալածելուց
յետոյ ուսումնարանի ղեկավարութիւնը յանձնեց հանդուցեալ Յակոբ
Կարինեանցին, մի օր Ամերիկեանցի և նորա գաղտնիքներից մէկի
մէջ պատահում է անբուականութիւն, երեսայական խաղից հաւա-
քացած մէկ այնպիսի շփոթ, այն սովորական աղմուկներից մէկը, որ
հրաւիրում է միւս մնացած երկամերի ուշադրութիւնը և զոտ-
նում է արդէն ընդհանրական աղմուկի և որի վրայ դարձնում է իւր
տեսչական հսկողութիւն այն ժամանակուայ տեսուչ Կարինեանցը:

Ինչ է պատահել, ինչ աղաղակում է տեսուչը, մօտենալով
աղմուկ բարձրացնող երեսայոց խմբին:

Ամերիկեանցը ծեծեց այս ինչ աշակերտին, թոթովում են մէկ
քանիսը:

Ո՛չ, այս ինչ աշակերտը ծեծեց Ամերիկեանցին, արտայայտու-
մ են միւսները:

Տեսուչը, որ արդէն մօտեցել էր աշակերտների խմբին և վըճ-
ուել էր սպառիկ պատժել յանցաւորին, դատաւորի գիրք է ընդու-
նում և պահանջում է որ ցոյց տան յանցաւորին:

Տարաբաղդաբար այդ անցքի, այսինքն Ամերիկեանցի և նորա ըն-
կերի մէջ պատահած անբուականութեան, միակ տկանատեւ վկայ
դանվում է միայն Մատինեանցը:

Տեսուչը զիմում է ականատեսն վկայի խոստովանութեանը: Վկան
լուում է: Տեսուչը ստիպում է: Վկան մնում է անլքողով: Երջապէս
տեսուչը սպառնում է պատժել յանգուգն վկային: Մատինեանցը
շարունակում է լուռ մնալ, իսկ երբ տեսուչը կամենում է իրագործ
ծել իւր սպառնալիքը, երեխայ վկան այլ ևս չէ զիմնում և խոս-
տովանում է. «Աստուած վկայ, վարժապետ ջան, արժւում է նա, ես
մէնակ էն տեսայ, որ դրանք անբոնների պէս իրարու վրայ ծալել
ծուլի էին ըլլում»:

Երեխանց մէջ բարձրանում է սաստիկ ծիծաղ, ժպտում է խիստ դատաւոր տեսողն անգամ և այնուհետև մնում է Մատինեանցի մականունը «Ծ ու Լ ի Ծ ու Լ ի»:

II.

Այն միջոցում գոյացաւ ուսումնարանում այն փոքրիկ գործունեայ թատրոնական խումբը, Պատկանեանցի և Կարինեանցի հոգովն աւորու թեան ներքոյ, որի մասին ես խօսել եմ իմ թատրոնական յիշողութիւններիս մէջ:

Զարմանալի բան է՝ որ այդ երեխայական եռանդոտ շարժողութեան ժամանակ, ինչպէս խոստովանել են Մատինեանցի ընկերները, նա մնում էր անտարբեր դէպի թատրոնական գործը, թէև ընկերութեան մէջ յայտնի էր իբրև սրամիտ և ծաղրածու:

Վերջապէս 1860 թուականին դեկտեմբերի 22-ին Մատինեանցը աւարտեց իւր ուսումը, Ամերիկեանցի, Սուքիասեանցի, Պռօշեանցի ու միւսների հետ միասին: Հենց այդ ժամանակն էր որ Պռօշեանցը դարձել էր թատրոնական խմբի պարագլուխ և ազատուելով Կարինեանցի և Պատկանեանցի ազդեցութիւնից, վարձել էր երկու սենեակ ոչ հեռու քաղաքային թատրոնից և սկսել էին պատրաստել Արշակ Բ առաջին ներկայացումը՝ Ռուսաստանից նորեկ երիտասարդ ուսանող Շախաթունեանցի մասնակցութեամբ:

«Արշակի» հետ միասին զաւեշտի տեղ պիտի ներկայացնէին Դաւալ — Ղաղօ անուանուած վոդևիլը, որ այդ իսկ ներկայացման համար գրել էր հանգուցեալ բժիշկ «ուղիներ»-ը: Հեղինակը մոցորել էր նորա մէջ մի Մշեցու մշակի անձնաւորութիւն, բայց որ դուրս էր եկել շատ չոր ու դամաք բան: Պռօշեանցը հեղինակում է այդ դերը նորից և սկսում են փորձ անել խմբի մէջ թէ որը խմբի ընկերներից աւելի կարող է իրագործել բնաւորութիւնը:

Մատինեանցը որ գտնվում էր այդ փորձի ժամանակ կրկնութեան սենեակում, իբրև հասարակ այցելու, սկսում է ծաղրել մեր փորձող ընկերոջը և ինքը սկսում է, լոկ հանաքի համար միայն ներկայացնել իւր դիտում տեսիլած և երեխայական հասակից իմաստասիրած, խեղճ, անբաղդ, թափառական Մշեցուն և ողբում է նորա աղիւղորմ «Ի վիկիվի», «Նաման մեր մամլաքաթ», քու հողին ջրին զուրբան» երգով:

Աշակերտ դերասանները ողևորվում են, շրջապատում են Մատինեանցին և պահանջում են որ նա կատարէ Նիվկիվի դերը: Երկար ժամանակ Մատինեանցը չէ համաձայնվում, բայց վերջապես վճռում է փորձել իւրեան դերասանութեան մէջ:

III.

Իսկ ինչ տեսան հանդիսականները՝ հայ հատարակութիւնը, մեր Թիֆլիսի մեռած, կեղտի մէջ խեղդուած, եսականութեան մէջ ամբոխուած հայութիւնը, այն ժողովուրդը որ նայում էր մինչև այդ օր խեղճ Մշեցու վրայ, իբրև անասունի վերայ, որի հալումաշեղած պատկերի, պատառոտած շորերի տակից երբեք չէր կարող երևակայել, տեսնել մարդկային էութիւնը, ընտանեկան սիրոյ, հայրենիքի կարօտ, իւր սև ու մութ օրը սգացող, հեռացած իւր «մամլաքաթից», տնից տեղից, օրական ապրուստ աշխատելու համար մարդ նա տեսաւ գլխից մինչև ոտը, նուրբ և ազնիւ ֆեսացած մարդ, նաև հայ մարդ:

Մատինեանցը ուսումնասիրել էր այդ խղճալու և համակրելի հայ մարդու տիպը, ուսումնասիրել էր այնպէս, ինչպէս հետազօտում է իւր առօրական բնութիւնը քննող ուսումնականը՝ դերասանի հագուստի շարժումների, գրիմի տակից ոչ ոք չէր կարող ծանաչել դերասանին, դերասանը կատարեալ Մշեցի էր, Մատինեանցը և Նիվկիվը անբաժան մէկը միւսից մէկ հոգի և մէկ մարմին էին:

Այդպէս այն չնչին, անիմաստ և աննշան պիէսային, ինչպէս Դալլալ — Ղաղօն, գեղարուեստ դերասանը սուեց այն բարձր նշանակութիւնը, որի շնորհով այդ պիէսան մինչև այսօր մնում է հայ թատրոնական բեմի վրայ, թէև Նիվկիվի դեր կատարողները, Մատինեանցից յետոյ պատկերացրել են բեմի վրայ հանձարաւոր դերասանի խաղի պարօգիսն միայն:

IV.

Թէև Մատինեանցի կատարած դերերը շատ չեն, որովհետև նորա արապայտած ամպլուայի համար այն ժամանակուայ նորածին թատրոնը չունէր ոչինչ, այնու ամենայնիւ երեք դերի մէջ միայն որք են «Մշեցի Նիվկիվ», «Հաջի Սուլէյման» չրէայ — զալալի դերում,

հեղ. Գուրգենբեգեանցի, հանդուցեալ Տէր Գրիգորեանցի «ԺԱՅՏ» անուանուած պիէսայի մէջ, ի առաջի դերում, նա անմահացրեց իւրեան հայ թատրոնի գործունէութեան մէջ:

Պատահել է որ հանձարաւոր կօմիկին այն ժամանակուայ խմբի ղեկավարները խցկել են զանազան ողբերգութիւնների մէջ, որ և իցէ «Բաջ Սմբատի» կամ «Վահանի» և այլն դերեր կատարելու համար, նա թէև կատարել էր իւրեան տուած դերերը խղճմտանքով, բայց համարեա միշտ չէ անցել այդ բանը առանց որ և իցէ կօմիկական անցքի: Յիշում եմ, զորօրինակ, ինչպէս հանդուցեալը զրահաւորուած 14 դարու նախարարների եղանակով, կատարում էր Սամելի մէջ կարծեմ, ծերունի նախարար Գարեգինի դերը, և այն տեսարանում երբ ողբերգուած ծերունին զոհում է նախարարների ժողովի մէջ «մահ նորան» վերաբերելով այդ խօսքերը բռնաւոր Վահանին, և հանում է իւր սուրը, հանդուցեալը այնպէս ոգևորուած կատարեց այդ, որ սուրը դուրս թռաւ ձեռիցը և ընկաւ բամպաների արանքում, կոտրատեց մէկ քանի լապտեր, և այդպիսով սաստիկ ծիծաղ յարուցեց հանդիսականների մէջ:

Բայց ով որ տեսել է նորան «Կալալ, Հաջի Սուլէյմանի» դերում նա չի կարող չխոստովանել, որ հազիւ թէ որեւէ բեմ ունեցել է այդպիսի դեռահաս և այդպէս լի հանձարով դերասան:

Յոյց տալու համար մեր ընթերցողներին թէ որքան արդարացի է իմ յայտնած կարծիքս, ես հարկաւոր եմ համարում համառօտ պատմել այդ ինքն ըստ ինքեան աննշան պիէսայի բովանդակութիւնը, որից ընթերցողը կարող է կազմել իւր սեպհական կարծիքը վերաբերեալ Ստեփաննոս Մատինեանցի դերասանական հանձարին:

V.

Հաջի Սուլէյման, զա այն հրէայ Պարսկաստանցի դաւաճների նախատիպն է, որոնք թափառում են Թիֆլիսի ծուռումաւու փողոցներում և սաղացնում են իւրեանց փթած ապրանքը միամիտ և չքաւոր ժողովուրդի վերայ, հաւատարմով նորանց նիսիայ (ապառիկ), եւ ասում եմ նախատիպ, որովհետև Մատինեանցի ներկայացրած Հրէայ դաւաճն Թիպը հետզհետէ անհետանում է Թիֆլիսից

իւր հագուստով և դէմքով մնալով անսիրտիս իւր սկզբնական բնաւորութեան մէջ:

Պիեասայի հեղինակը ներկայացրել է հրէայ դալալին իւր տան ծալապառտիկ նստած, փոքրիկ թախտի վրայ հաշուի չոտ կը ձեռին ամփոփուած իւր նիսիաների հաշուատեւութեամբ, որ վերջացնելուց յետոյ համոզվում է որ կարողացել է արդէն իւր համար մեծ հարուտութիւն կազմել: Ահա համարեա բոլոր պիեասայի բովանդակութիւնը: Միայն Մատինեանցի պէս տաղադիր կարող էր ստեղծել այդպիսի մէկ թոյլ գծագրուած անձնաւորութիւնից այն տիպը, որի իմաստասիրելու համար տօրիներով աշխատում են շատ նշանաւոր հեղինակներ: Վարագոյրը բարձրանալուց յետոյ մինչև նորա իջնելը ոչ մի սուր աչք, ոչ մի սքանչելի դիտակ չէր կարող դերասանի գրիմի տակից ճանաչել դերասանի անձնաւորութիւնը, նորա երկար մծրուքը, խիտ յօքերը, նուրբ բայց չմշկած շրթունքները, երկայն բեխերը, ոչ մի բան շինծու չէր թւում իսկ հագուստը, այն մանրամասները հագուստի մէջ, որ միայն բնական է Պարսկաստանցի հրէայ դալալին, կօշիկները, գդակը, հրէայի բնական անվտանգ ժամանակը խրոխտ և հակառակ դէպքում վախկոտ բնաւորութիւնը, ոչ մի թերութիւն, ոչ մի անբնականութիւն չէր կարելի նկատել բիմի վրայ ձեւացրած հրէայի մէջ:

Բացի այս ամենը դերասանը ուսումնասիրել էր ամենամանրամասնօրէն հրէայ դալալի խօսակցութեան ամեն մէկ ձևը, այն ինքնօրոյն հայ լեզուի ժարգօնը, որ սեպհական է միայն հրէայ դալալին և որի գործածելը անհնարին է հայի համար:

Ամբողջ կէս ժամ մինչև պիեասայի վերջը, դերասանը միայն է համարեա բիմի վերայ և հասարակութիւնը, ուշի ուշով ծիծաղից թուլանալով, հետեւում է նորա խաղին, նորա ամեն մէկ միմիկային և վարագոյրը ծածկուելուց յետոյ, սաստիկ ծափահարութիւնով դղրդեցնում է թատրոնի դահլիճը: Այսպիսի համակրութեան արժանանում են միայն տաղանտները:

VI.

Մատինեանցի նման կեանքից բխած ձիրքերը չեն բաւականանում իւրեանց շրջակայ կեանքի մասերը միայն ուսումնասիրելուց, նոքա աշխատում են ըմբռնել ամբողջ այն կեանքը որով նոքա

շրջապատուած են, Աիվկիվ, Հաջի Սուլէյման, այդ հերոսները չեն
 միայն նորան շրջապատող կեանքը, — որի շրջանը մեծ շրջանակ է՝
 բաղկացած անթիւ օղովակներէից, Աիվկիվից, Հաջի Սուլէյմանից, այլ
 և այլ անձնաւորութիւններից: Մանկութեան հասակում, հանձա-
 րաւոր երեխան ըմբռնում է Աիվկիվի և Հաջի Սուլէյմանի գոյու-
 թիւնները, մէկի՝ Թափառական, հայրենիքից արտորուած, բռնութեան
 ու բարբարոսների հալածանքներից արտորուած մշեցուն, որին երե-
 խայի ծնողները մէկ կտոր հաց տալով կարծում են բարերարութիւն
 են անում, այն ինչ այդ տարաբախտ հայ գաղթականը, հացը շա-
 ղաղելով իւր աղիոդորմ արասունքի մէջ, ուտում է յիշելով իւր
 «Ճժեր» իւր «Բժեր» իւր «Մշու Սուլտան Սուրբ Կարապետ» և՛ ուրիշ
 բարերարով՝ իւր խղճուկ ու մոռացած Հայաստանը: Միւսի՝ այն Թա-
 փառական, քրիստոնէութեան լուսաւոր գաղափարի վերայ զրած
 արատաւոր բիծ, որին անուանում ենք Հրեայ և որը հալածուած
 ամենքից, ամբողջ մարդկութիւնից, սովորել է Թափառել երկրից
 երկիր և իւր անվերջ Թափառական կեանքում սովորել է, ուսումն-
 նասիրել է խաբէբայութիւնը: Մատինեանցը իւր մատաղհաս հա-
 սակում ըմբռնել է այդ անձնաւորութեան՝ դալալ հրէայ Հաջի Սու-
 լէյմանի տիպը: Նա տեսել է ինչպէս Հաջի Սուլէյմանը անա-
 սունի պէս բռնաւորուած իւր ծանր բողջով մտել է իւր
 ծնողների կամ նորանց հարեանների տանը, իւր բողջէն բաց անե-
 լիս նորա միջի փտած ապրանքները ցոյց տալիս, մէկ արասանոց եր-
 կու աբասով ծախելիս և այլն: Մէկ խօսքով նորա զգայուն ման-
 կական բնաւորութիւնը ըմբռնել է այն, ինչ որ նա իւր երեխայա-
 կան զգացմունքներով շօշափել է իւր շուրջ, մեկնել է իւր մէջ իւր
 փոքրիկ դեռահաս ուղեղով մարդկութեան լաւ և վատ կողմերը,
 ճշմարտութիւնը և ստութիւնը Աիվկիվի և Հաջի Սուլէյմանի՝ մէկի
 թշուառ և ողբերգական դրութիւնը իւր ազգակիցների շրջանում,
 միւսի խրոխտ և միւսնոյն ժամանակ վախկոտ բնաւորութիւնը:

VII.

Երեխան անում է այն հասակը, երբ նորան տանում են ու-
 սումարան, Ներսիսեան դպրոցը, տանում են Հաւլաբարի Թաղից
 վանքի Թաղը: Այդ հեռաւոր ճանապարհի վերայ Մէյդան անուան-
 ված բազարում, մեծ պասի միջոցներում նա նկատում է մէկին,

որը կանգնած մի փոքրիկ թափախի մօտ, լեքը բախլայով, կշիռքը ձեռին անդադար կրկնում է՝ հրաւիրելով ցանկացողներին «Սարուխանի բախլայ» այսինքն՝ ընտիր, լաւ եւիած, վրէն սոխ կոտորած, աղ արած, մէկ խօսքով համեղ բախլայ:

Տպաւորութիւնը մտում է երեսայի մէջ:

Բժիշկ փուղինեանցը գրում է «Հազար թուամանոց կաբայ» անուանով մէկ ուրիշ փոքեկ, որի գործող անձինքներից մէկն է ծառան (Սուրախան անունով):

Բանաստեղծ դերասանը, ուսումնասիրած արդէն իւր մէջ բախլայ ծախող, բազարի մէջ գտնուած տիպը, որ անդադար բղավում է «բախլայ, բախլայ, Սարուխանի բախլայ», «Հազար թուամանոցի» ծառայ Սարուխանի դերը ստանալուց յետոյ մտածում է ստեղծել հեղինակի աննշան ծառայի դերից մէկ կենդանի ծառայի, ուստայ (ինչպէս ասում են թիֆլիսցիք), հետ եկած ծառայի դեր, իսկ այդ ժամանակներում Թիֆլիզի մէջ հայ ծառաներին կարելի էր մատնել հաշուել, հայ ծառայ չկար: Կային վաշխառու հայ ընտանիքներում գեղերից բերած, սովածութիւնից ծախուած փոքրիկ հայ դիւղացի երեխաներ, որոնց վաշխառու ընտանիքը բանեցնում էր և պահում էր անասունի նման: Մատինեանցը մտնում է իւր դեղարուեստական հանձարի միջոցով այդ մէկ երկու երեխայ ծառաների շրջանը, նա գտնում է որ նորանք, երեխաները, դեռահասներ են և այդ պատճառով աղէտ են երևում իւրեանց տղէտ վաշխառու պահող ընտանիքներում: Պէտք է բողբոքել, վճռում է իւր մէջ դերասանը և հնարում է, առնելով իւրեան նիւթ՝ Սարուխանի բախլայ ծախելքոց — նորա հագուստը, կուպիտ շարժուածքները և խորիտ ձայնը իւր դիտած երեխայ ծառաներից, նորանց միամտութիւնը՝ ստեղծում է այն «Սարուխան «ծառային»» որի դերը այդպէս հանձարին ստեղծելու համար բեմի վրայ, եւրոպական հասկացողութեամբ զարգացած հասարակութիւնը կրպակէր դափնիներով դերասանին իսկ, թողնենք տխուր եղբակացութիւնը:

VIII

Նոր կազդուրուած թատրոնական խումբը որ գնդացաւ այդ ժամանակ Պերձական և միւս ընկերութեան դերասաններից, սկսեց կանոնաւորուել, դիմելով դէպի նոր, բնական, ուղղութիւնը: Ժա-

մանակի բերմունքը ի դէպ պարգևեց այդ խմբին մէկ բարի և լուսաւոր բանաստեղծ անձնաւորութիւն.

Բժիշկ Տէր Գրիգորեանցին:

Դա զրեց «Ժլատ» անունով պիեսան, որի հետքը այժմ կորցրած է ի պատիւ նորա մերձակայ ազգականների և մասամբ հանգուցեալի անհոգութեան:

Այդ պիեսայի մէջ հեղինակը նկարագրել էր մէկ ծառայ, մէկ ինչպէս յիշեցինք վերև, հետ եկած, ուստայ խորամանկ ծառաներից մէկին, այնպիսի ծառայ, որին ստեղծել էր բեմի համար Մատինեանը իւր արտիստական երևակայութեան ազդեցութեան տակ:

Այդ ծառան, այնպիսի մէկ անձնաւորութիւն է, որին ղերանանը և հեղինակը նկատել էին հատիկներով, իսկ այժմ նորանցով լինէն է ամբողջ Թիֆլիսը: Այդպիսի ծառաներ, բնատիպները դժանդեմեն Ղազարից, Դարաբաղից, Գեանջուց, Երևանից, Աբուլիսից և այլ հայաբնակ տեղերից Թիֆլիս եկած մի զերաբլներէից:

Տէր Գրիգորեանցի «Ժլատ» մէջ Մատինեանը ցոյց տուեց հայ հասարակութեան այդ նկարագրած, ապազայ տաժանակիր հայ ծառայի բնաւորութիւնը:

Ժլատը մէկ սատիկ բարոյական կեղտի մէջ խեղդուած, հայ մարդու անձնաւորութիւն է: Դա Մօլլիէրի այն սոսկալ նախատիպներից մէկն է, որի համար կեանքի միակ նպատակն է զանձը ունենալ փող, զիղել կիտել նորան ամեն տեսակ միջոցներով, զբաղուել նորանով, ուրախանալ, տրտմել նորա համար և մեռնել ի սէր նորա: Ղազարից, զուցէ Շամշադիլից կամ ուրիշ սորա նման մոռացուած, ու կորած հայոց երկրից, տարաբաղդ զիւղացի ընտանիքներից, 16 կամ 17 տարեկան հասակի երիտասարդը օրական հայ սրանելու բաղդախնդրութեան պատճառով թափառելով զիւղից զիւղ, նահանգից նահանգ, վերջապէս հասնում է Թիֆլիս, այդ Անդրկովկասեան քաղաքների քաղաք, որտեղ զիւղացին խելք պիտի սովորի, ուրիշ քաղաքի քաղաքային ամենավերին խմայութիւն և այլն... Գալիս է թմրած, սովածութիւնից, իւր դեռահաս անդրութիւնից մէկ որ և իցէ Գրիգոր կամ Պօղոս՝ համեստ, զիցուք զազախեցին Թիֆլիս, ընկնում է այս այլանդակ Թիֆլիսի խեղկատակ և սարսափելի անդործունէութեան շրջանը... Պտտում է, թափառում է, մնում է օրերով, դիչերներով սոված և վերջապէս ընկնում է այդ ժլատ Թիֆլիսցի հոչակուած և հարուստ մարդու տանը: Այդ տանը, այդ ընտանի-

քում, այդ Թիֆլիսյիներից ապականուած կեանքում, նա սկսում է իրան զարգացնել համեմատ իւր աղայի, աղջիկ պարոնի (տիկինի) ցանկութիւններին և սովորութիւններին, որը կարելի է բովանդակել երկու խօսքի նշանակութեանց մէջ, այն է խաբւել և շողոքորթել ամեն մէկ զիպուածում, խաբելով աւելի ապահովացնել իւր գրութիւնը, շողոքորթելով ցանկալի լինել ամենքին:

Ահա ինչպիսի բնաւորութեան հայ ծառաների դերեր էր ուսումնասիրել արտիստը, որի տեսակներէց մէկին ցոյց տաւեց հասարակութեան «Ելատ» պիեսայում:

IX.

Մատինեանցի տաղանդի օրըստօրէ զարգանալու և ուժեղանալու հետ անբնականօրէն և նորակազմ հայ թատրոնական խումբի ցմբլորոնց համեմատ տարաբախտաբար սկսեց օրըստօրէ նուազել և ընկնել բարոյականապէս հայ թատրոնի երկոտանանական—հողաբարձական վարչութիւնը ¹⁾:

Արջապէս այդ երկու հակառակ՝ մէկի խումբի առաջնութեան
 ձգտողութեան և միւսի հոգաբարձուայ դանդաղութեան և անգոր-
 ծունէութեան՝ հետեանքից՝ ծաղկեալ այն արժանայիշատակ ակադե-
 հիզութիւնը՝ որ խումբը բաժանուեց հոգաբարձութիւնից և սկսեց
 դործել ինքնակախ՝ առանց հոգաբարձութեան հովանաւորութեան
 և կողմնասպառ խնամամտաբութեան:

Գուցէ արախտախն վիճակուած էր նոր շատ ուրիշ մարդկու-
թեան, առաւելապէս հայութեան զանազան ուրիշ շրջանների մի-
ջից ուրիշ շատ տիպեր ուսումնասիրել, բայց այդ եղելութիւնը դա-
ռաւ համարեա ամենագլխաւոր պատճառը Մատթնեանցի հեռանա-
լուն հայ. թատրոնական բեմից և որից յետոյ նաւ չապրեց երկար
ժամանակ, խումբի զլխաւոր ոյժերը որոշեցին ընդգիմադրել հողա-
բարձութեան այնպիսի մէկ պահանջին, որ համարում էին անիրա-
ւայի և հաւաքուելով մէկ տեղ, որոշեցին հողաբարձութեան նիս-
տին, ուր հրաւիրուած էր բոլոր խումբը, բողոքել այն ձեւակերպու-
թեան դէմ, որ պիտի առաջարկէր հողաբարձութեանը այն է՝ միայն
մէկ գերատանու հուն նախագասել միւս մնացած երկու գերատանու

Հիներից՝ օր. օր. Գայիանէից և Արամեանցից և առաջնակարգ դերասաններից:

Դերասանների խորհրդածութեան ժամանակ Մատինեանցը չեկաւ, միայն յայտնելէր ընկերոջ մէկի բերանով, որ նա համաձայն է ընկերութեան վճռի հետ և կը բողբոջէ միասին նորանց հետ:

Կայացաւ հողաբարձական նիստը, բաղկացած միայն երեք հողաբարձուներից՝ Գ. Իգմիրեանցից, բժիշկ Տէր Գրիգորեանցից և Բ. Խոսրոյեանցից:

Տարաբախտաբար հանգամանքները փոխուեցին, հողաբարձութիւնը ընկնելով թէև տուեց մէկ քանի դարձեալ ներկայացումներ, իւրեան հաւատարիմ մնացած մէկ քանի ինքնակոչ դերասանների և միայն երկու շնորհով անձնաւորութիւնների՝ տ. Նուարտ Մեղիք-Նազարեանցի և Մատինեանցի մասնակցութեամբ, բայց շուտով դադարեց յաւիտեան նոր դործունէութիւնից, թողնելով ազատ թատրոնական ասպարէզը աշխոյժով և եռանդով լի դերասանական ընկերութեանը:

X.

Այսպիսի իրողութիւն յայտնելուց յետոյ, որ Մատինեանցը համարեալ դաւաճանում է իւր ընկերների դէմ, ապստամբում է իւր սիրած փայփայած օրբազան գործի դէմ, ես իրաւունք եմ տալիս ինձ բացատրելու այդ իրողութիւնը շատ հասարակ ձևով, որ չի կարող ոչինչ արատ ձգել համակրելի դերասանի յիշատակի վերայ:

Մատինեանցը այն տեղեկութիւնների հիմանց վերայ, որ ես հաւաքել եմ նորա ազգականներից և մէկ քանի նորա մտերիմ բարեկամներից և անգամ իմ ունեցած նորա հետ կիսակտուր (այն ժամանակ մենք պատկանում էինք հակառակ կուսակցութիւնների՝ նա հողաբարձական, ես խմբի ընկերութեան) խօսակցութիւններից՝ Մատինեանցի նպատակն էր մի փոքրիկ գումար հաւաքել, որ նորանով շարունակէր նա իւր ուսումը:

Եւ շատ պարզ բան է, որ այն ժամանակ, այն սոսկալի շինծու հողաբարձական հովանաւորութեան ներքոյ դեռահաս երիտասարդը չէր կարող ուրիշ կերպ նայել իւր ապագայ վիճակի ապահովութեան՝ եթէ ոչ հողաբարձական հովանաւորութեան միջոցներով: Նա

իբրև բանաստեղծ, հաւատում էր հայ թատրոնի իրագործուելուն՝ միայն հոգաբարձութեան ազդեցութեան ներքոյ ու այդ պատճառով, նուիրուած լինելով թատրոնին, նա պիտի ընթանար այն ուժով, որ հաւարում էր կատարեալ և ազդու հասարակութեան առաջ:

Եւ նա զնաց այդ ճանապարհով, բայց սխալմունքը բաժանեց սիրուհուն սիրեկանից՝ հայ թատրոնին — սիրելի արտիստից...

Մատինեանցը հեռացավ Բրնկուայի նպատակ զնելով իւրեան վաճառականութեան միջոցով հաւաքել փոքրիկ գումար և շարունակել այնտեղ իւր ուսումը, բայց այդտեղ նա հիւանդացաւ, դարձաւ իւր հայրենիքը, որտեղ արդէն գործում էր այն ընկերութիւնը, որին սկզբում նա հաւատաւ չընծայեց և մեռաւ երիտասարդ հասակում՝ թողնելով օղի մէջ թէ իւրեան յարգող և պաշտող ընկերներին, թէ իւր սիրած հայ թատրոնական բեմը:

Գ. ՉՄՆԿԵԱՆ

Օ ՐՇԱ. Գ Ի Ր Ք

«Թիֆլիսի Բնկերութեան Հայերէն գրքերի հրատարակութեան» ժողովների
նստերի:

1880 թ. սեպտեմբերի 15, նախագահութեամբ Ատենապետ պ. Յովհաննիսեանի, ներկայութեամբ պ. պ. Կանդուրաւեանի, Թաւադեանի և Ատենադպիր պ. Քիշմիշեանի կայացաւ վարչական ժողովի 9-դ նիստ:

Նախընթաց նստի օրագրութիւն կարգալուց և ստորագրելուց յետոյ պ. Ատենապետը յայտնեց ժողովին, որ նա ստացել է նամակ Ս. Պետերբուրգում բնակուող յայտնի ազգասէր պ. Յովսէփ Լիզմիրեանցից, որ առաջարկում է Բնկերութեանը տպել Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը զիւրադին և մատչելի հասարակութեան հրատարակութեամբ: Ահա նամակը.

Պ. Խմբագիր.

1875 թ. ես մի մրցանակ (prime) կարգած էի հայերէն գրուած ամենաընտիր երկասիրութեան համար վերաբերմամբ մեր ազգային լեզուի, գրականութեան, պատմութեան և օրէնսդրութեան, և նոյն միջոցին հայ պարբերական թերթերի մէջ հրատարակուած կանոնների համեմատ որոշած էի, որ առաջին մրցութիւնը (Concours) լինելու էր 1877 թուին:

Սահմանեալ ժամանակին ինձ հասուցին պէսպէս ձեռագիր և տպագրուած շարադրութիւններ, բայց նոքա, իւրեանց բոլոր արժանաւորութիւններով հանդերձ, մրցանակի ստացման համար դրուած պայմաններին անհամապատասխան գտանուեցան՝ առաւել կամ նուազ չափով:

Յաջորդ մրցութեան (1879 թ.) մասնակցող շարադրութիւններից մրցանակը տարաւ արժ. հ. Բաստամեանի յօրինած ձեռագիր

գործը հանդերձ մեկնողական ծանոթութիւններով և պատշաճաւոր յաւաքարանով՝ ընդ անուամբս «Դաստաստանագիրք Մխիթար Դօշն», և ես տնօրինեցի, որ այդ տարուայ մրցանակը (500 ռուբլի) հասնի արժ. հեղինակին:

Բայց որպէս զի մի յարմարաւոր գործադրութիւն տրուի և այն գումարին, որ վճարուելու էր ըստ մրցութեան 1877 թուականի, ես բարւոք համարեցի առաջի առնել այդ գումարը (500 ռուբլի) Թիֆլիսի մէջ հաստատուած «Ընկերութեան Հայերէն գրքերի հրատարակութեան» և — մրցութեան գլխաւոր նպատակից չջեղուելու համար — խնդրել նորանից, որ այդ գումարով 'ի լոյս ընծայուի Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը դիւրագին և հասարակոց մատչելի տպագրութեամբ:

Մեծ. Տէր, յայտնելով Ձեզ, իբրև նախագահի յիշեալ «Ընկերութեան», իմ այդ ցանկութիւնը, պատիւ ունիմ խնդրելու, որ բարեհաճիք զեկուցանել ինձ, թէ արդեօք «Ընկերութիւնը» յօժար կը լինի՞ ընդունել առաջարկութիւնս:

Բացի այդմանէ խնդրումեմ Ձեզ, որպէս և միւս ազգային լուսաւորներին մեծ. խմբագիրներին, կրկին վերատպել մրցութեան կանոնները և յայտարարել, որ առաջիկայ մրցանակին հետամուտ շարադրութիւնները պարտ են ներկայացուիլ քննութեան ոչ անագան քան զ1 յուլիսի 1881 ամի, ըստ որում մրցանակաբաշխութիւնը այդ տարուայ երկրորդ վեցամեակի ընթացքում տեղի պիտի ունենայ:

Ընդունեցէք և այլն:

Յ. ԻՋՄԻՐԵԱՆ

Վարչութիւնը համակրելով այս ձեռնարկութեանը և աչքի առաջ ունենալով, որ պ. Իզմիրեանցը, առաջարկելով տպագրութեան համար 500 ռ. հրատարակութեան վաճառումից գոյացած բոլոր արդիւնքը թողնում է յօգուտ ընկերութեան, որոշեց ընդունել այդ առաջարկութիւնը և զրել յիշեալ պարոնին այդ մտքով մի շնորհակալութեան նամակ, նախապէս խորհրդակցեցով խմբագրական Մասնաժողովի հետ:

Ստացուեցաւ Աժդարխանից Ընկերութեան աշխատակից անդամ պ. Սարգիս Սերեբրեկեանից մի դրութիւն և 56 ռ. զրամ, որոնցից 48 ռ. 8 հոգու անդամակցական վճար է, իսկ մնացած

8 ա. այլևայլ անձանց միանուագ նուէրներ: Որոշուեցաւ զրամբ յանձնել զանձապահին. իսկ առաջարկած անձանց Աժդարխանում՝ կանոնադրութեան 4 յօդուածի համաձայն՝ ընդունել ընկերութեան անդամ և ինչպէս սրանց, նոյնպէս և միանուագ նուիրատու անձանց ազգանունները տպել «Փորձ» հանդիսի մէջ:

Ստացուեցաւ Շուշից ընկերութեան աշխատակից անդամ պ. Տիգրան Նազարեանից մի գրութիւն և 107 ա. 5 կ. զրամ, որոնցից 72 ա. 12 անձանց անդամակցական վճար է, 6 ա. իւր անդամակցական վճար. իսկ մնացած 29 ա. 5 կ. ընկերութեան հրատարակութեանց վաճառումից գոյացած արդիւնքն է: Որոշուեցաւ առաջարկած անձանց Շուշայում՝ համաձայն կանոնադրութեան 4 յօդուածի՝ ընդունել ընկերութեան անդամ և սրանց ազգանունները տպել «Փորձ» հանդիսի մէջ. իսկ զրամը յանձնել զանձապահին:

Աւքի առաջ ունենալով, որ ընկերութեան ընթացիկ գործերը հաւասարապէս վերաբերում են և վարչութեան և խմբագրական Մասնաժողովին և ՚ի նկատի առնելով որ կանոնադրութեան 26 յօդուածը այդ երկու հաստատութեանց տալիս է իրաւունք իւրեանց յարաբերութեանց ձեւը որոշել փոխադարձ համաձայնութեամբ՝ որոշուեցաւ այսուհետեւ միշտ կազմել խառն ժողովներ ընկերութեան վարչութեան և խմբագրական Մասնաժողովի անդամներից՝ սրանց գործունէութեան մէջ աւելի սերտ կապ հաստատելու համար և ընկերութեան ընթացիկ գործերը ի միասին որոշելու նպատակաւ:

1880 թ. սեպտեմբերի 20-ին նախագահութեամբ վարչութեան Ատենապետ պ. Յովհաննիսեանի և ներկայութեամբ պ. պ. Ղամբարեանի, Միրզոյեանի, Կահուբաշեանի, Թաւադեանի, Նահապետեանի, Չիգիւնեանի և Ատենադպիր պ. Քիշմիշեանի՝ կայացաւ խառն ժողովի նիստ:

Կարգացուեցան վարչութեան նախընթաց նստի կարգադրութիւններից հետեւեալը՝ նախ պ. Յ. Խզմիրեանի առաջարկութեան մասին՝ տպել Մ. Խորենացու պատմութիւնը, և երկրորդ՝ կազմել միշտ խառն ժողովներ վարչութեան և խմբագրական Մասնաժողովի անդամներից: Երկու այդ կարգադրութիւններն ևս ընդունուեցան խառն ժողովի կողմից:

Պ. Ատենապետը ղեկուցեց ժողովին, որ նա Կոնստանդնուպոլսում եղած ժամանակի ինչպէս և յանձնուած էր նրան, ծանօթացրել է այնտեղի աղգայնոց Բնկերութեան նպատակի հետ և ժամանակի սղութեան պատճառաւ ինքն չէ հոգած Բնկերութեան անդամներ զանելու մասին, այլ այնտեղ կազմուել է մի մասնաժողով հետեւեալ անձինքներէից՝ դօքտօր Ռաֆայելեանից, դօքտօր Փեշտիմալճեանից և պ. Մէհրիէմ-Ղուլիից, որոնք յանձնառու եղան կատարել Բնկերութեան ամենայն տեսակ յանձնարարութիւններ:

Պ. Ատենապետը յայտնեց, որ պ. Գաբրիէլ Սատիսեանը մի քանի ամիս սորանից առաջ տեղոյս գերմանական հիւպատոսի միջնորդութեամբ հաստատուել է յարաբերութիւն վիրտեմբերգի ուսումնարանաց կառավարչի հետ և խնդրել է սորանից կազմել մանրամասն ծրագիր այն բոլոր առարկաների ձեռնարկների, որոնք համարվում են լաւագոյնք և ընդունուած են Գերմանիայի դպրոցներում և թէ այդ գործի համար պ. Սատիսեանը ծախսած է իւրանից մի հարիւր ու. Այժմ պ. Սատիսեանը ստացել է ցուցակ առարկաների, որ կազմել է յիշեալ կառավարչի առաջարկութեամբ այնտեղի ուսուցչական խումբը. իսկ մանրամասն ծրագիր կազմելու համար պահանջում են ուղարկել կրկին մի հարիւր ու., որ առաջարկում է Բնկերութեան հոգալ այդ ծախսը և ձեռնարկած ծրագիրը ընդունել իբրեւ սեպհականութիւն Բնկերութեան: Ժողովը բոլորովին հաւաստիացած լինելով գործի օգտաւէտութեան մասին և աչքի առաջ ունենալով Բնկերութեան դրամական սուղ միջոցները, յայտնում է պ. Սատիսեանին իւր շնորհակալութիւնը այդ ձեռնարկութեան համար և առաջարկում է նորան կազմել տալ իւր ծախսով այդ ծրագիրը և եթէ նա արժանաւոր և յարմար գործ կը լինի, Բնկերութիւնը մեծաւ ուրախութեամբ կ'ընդունէ իւր վերայ նորա արած բոլոր ծախսերը:

Ժողովը սկզբունքով ընդունեց և Բնկերութեան նպատակին յարմար դատեց իւրոյս ընծայել տպագրուած զանազան ժողովրդական գրուածքների և օգտաւէտ հեղինակութիւնք, որոնք սպառուած են կամ ցիրուցան արած այլեւայլ հանդէսների մէջ և անմատչելի դարձած հայ հասարակութեան:

Ատենապետ պ. Յովհաննիսեանի, ներկայութեամբ պ. Միրզոյեանի, տիկին Կ. Եւանգուլեանի, պ. պ. Կանգուրալեանի, Թաւադեանի, Բաբայեանի, Նահապետեանի և Պալասանեանի կայացաւ խառն ժողովի նիստ: Ատենդպիր պ. Քիշմիշեանի բացակայութեան պատճառաւ պ. Պալասանեանին առաջարկուեցաւ վարել նորա պաշտօնը:

Պ. Ատենապետը Մօրիս Բթկի Վարժնական տնտեսութիւնն զրբի մասին վեկուցումն տուեց, յայտնելով նորա օգտակարութիւնը իբրեւ քաղաքական տնտեսութեան վերայ սարքական տեղեկութիւններ պարունակող գրուածք: Ժողովը նոյնպէս օգտակար համարելով յիշեալ զրբի հրատարակութիւնը, առաջարկեց պ. Պալասանեանին Թարգմանել այդ գիրքը, աշխատելով անյարմար օրինակները փոփոխել: Պ. Պալասանեանը յանձն առաւ կարդալ այդ գիրքը և եթէ յարմար կը համարի Թարգմանել:

Արժարժուեցաւ խնդիր «Ռօբինզօն» վերնագրով մի որեւէ զրբոյի հայերէն Թարգմանել մանկական ընթերցանութեան համար: Տիկին Եւանգուլեանը յանձն առաւ մի քանիսը յիշեալ զրբոյ կարդալ և ամէնից ընտիր համարած Ռօբինզօնը ներկայացնել:

Պ. պ. Միրզոյեանը և Կանգուրալեանը յայտնեցին, որ նոյնմբերի 1-ին աւարտվում է այն տնտեսի վարձը, ուր Վեկերութիւնը հաւաքվում է, աւելացնելով, որ պ. Խիթարեանը՝ այժմեան բնակարանատէրը առաջարկում է նոյնմբերի 1-ից ժողովների նստերի համար ձրի տալ իւր բնակարանը և ինչպէս գրքեր պահելու առանձին տնտեսի: Առաջարկութիւնը ընդունուեցաւ և որոշուեցաւ պ. Խիթարեանին յայտնել շնորհակալութիւն:

Պ. Կանգուրալեանը ներկայացրեց «Նեղ և խոնաւ բնակարանների մասին» զրբոյի վերայ եղած մօտաւորապէս հաշիւ: Առաջարկուեցաւ պ. Կանգուրալեանին մանրամասն հաշիւ պատրաստել, փողը զանձապահից ստանալ և հաշիւը յաջորդ ժողովին ներկայացնել:

Որոշուեցաւ պ. Յ. Խլմիրեանի հաշուով հրատարակելը Մ. Խորենացու պատմութիւնը տպագրել, պատմութեան սրբագրութիւնը յանձնել պ. պ. Պալանին և Անանեանին՝ վարձատրելով նոյա աշխատութիւնը իւրաքանչիւր տպագրական թերթի համար ամէն մէկին 6 ռուբլի:

1880 թ. նոյեմբերի 1, նախագահութեամբ վարչութեան Ատենապետ պ. Յովհաննիսեանի, ներկայութեամբ պ. պ. Թաւատեանի, Զիգրիանեանի, Նահապետեանի, Պալասանեանի և Ատենադպիր պ. Քիշմիշեանի կայացաւ խառն ժողովի նիստ:

Ստացուեցաւ Հին-Նախիջևանից Ընկերութեան աշխատակից անդամ պ. Յարութիւն Սուրախանրէկեանից գրութիւն և 72 ռ. 12 անդամների վճար: Արտուեցաւ ներկայացրած անձանց՝ Համաձայն կանոնադրութեան 4 յօդուածի՝ ընդունել Ընկերութեան անդամ, գրամը յանձնել գանձապահին՝ բացի 45. կ., որ ծախսած է յիշեալ փողը ուղարկելու համար և անդամների ազգանունները տպել «Պորձ» հանդիսի մէջ:

Ստացուեցաւ Ախալցխայից Ընկերութեան աշխատակից անդամ պ. Գրիգոր Վարդանեանից 48 ռ. 8. անդամների վճար: Արտուեցաւ ներկայացրած անձանց՝ Համաձայն կանոնադրութեան 4 յօդուածի՝ ընդունել Ընկերութեան անդամ, սրանց ազգանունները տպել «Պորձ» հանդիսի մէջ և գրամը յանձնել գանձապահին:

Աւելի աւաջ ունենալով, որ ներկայումս Հայոց գրականութեան մէջ Գամառ-Փաթիպան իւր բանաստեղծական գրուածքներով նշանաւոր տեղ ունի բռնած և թէ նորա գրուածքները ստացած են ժողովրդականութիւն և ինկատի առնելով որ այդ գրուածքների հաւաքածուն մինչև այժմ ամփոփ հրատարակուած է և հին հրատարակութիւնք այժմ սպառուած են և հազուադիւրս են համարվում, որտեղցաւ ի լոյս ընծայել յիշեալ հեղինակի բանաստեղծութիւնք հանդերձ նորա պատկերով և նշանակել 300 ռ. իբրեւ վարձատրութիւն բաղմաշխատ հեղինակին:

1880 թ. նոյեմբերի 8, նախագահութեամբ վարչութեան Ատենապետ պ. Յովհաննիսեանի, ներկայութեամբ տիկին Կ. Ե. անդուլեանի և պ. պ. Թաւադեանի, Բաբայեանի, Զիգրիանեանի և Նահապետեանի և Ատենադպիր պ. Քիշմիշեանի կայացաւ խառն ժողովի նիստ:

Արտուեցաւ Ընկերութեան գրամական միջոցները ընդարձակելու

Համար՝ Համաձայն կանոնադրութեան 3 յօդուածի՝ կազմել պարահանդէս Թիֆլիսի ժողովարանի զահլիճում:

Որոշուեցաւ յայտարարել, որ ընկերութիւնը ընդունում է նաեւ միանուագ նուէրներ: Աւերի առաջ ունենալով, որ մինչեւ այժմ որոշակի սահմանուած չէ գրապահի պաշտօնին վերաբերեալ դործաւ կատարութիւնը, որոշուեցաւ յաջորդ նստին ներկայացնել հրահանգ և ալ այն ի գործադրութիւն:

1880 թ. նոյեմբերի 15, նախագահութեամբ վարչութեան Ատենապետ պ. Յովհաննիսեանի, ներկայութեամբ պ. պ. Ղամբարեանի, Թաւադեանի, օր. Ն. Տէր-Մարկոսեանի, պ. պ. Պալասանեանի, Զիգիւանեանի և Ատենադպիր պ. Քիշմիշեանի կայացաւ խառն ժողովի նիստ:

Պ. Ատենադպիրը ներկայացրեց գրապահի գործակատարութեան վերաբերեալ հրահանգը, որի մէջ մի քանի փոփոխութիւններ առնուց յետոյ որոշուեցաւ առլ գրապահին կարգալու համար և ապա ներկայացնել ի հաստատութիւն:

Մօրիս Բլօկի «Գործնական տնտեսութիւն» գրուածքը պ. Պալասանեանը յանձն առաւ թարգմանել, և սորա տպագրութեան հոգսը որոշուեցաւ յանձնել նոյն իսկ թարգմանողին:

Պ. Ղամբարեանը յայտնեց ժողովին, որ պ. պ. Նահապետեանը և Քիշմիշեանը խմբագրական Մասնագործի առաջարկութեամբ կազմել են առաջինը՝ կենդանաբանութեան, երկրորդը՝ բուսաբանութեան ձեռնարկներ շայոց տարրական և միջնակարգ ուսումնարանաց համար և թէյիշեալ պարօնները նրա Ս. Պետրբուրգ գնալուց առաջ յանձնել են ցուցակ այն պատկերների, որոնք զետեղուած պէտք է լինին նրանց ձեռնարկների մէջ: Պարօնը Ս. Պետրբուրգի յայտնի տպարաններին այցելել է, բայց ամենայն տեղ մեծ դժուարութիւններ են ցոյց տուել նրան այդ պատկերների կիշէներ ձեռք բերելու համար: Այժմ տեղում չեն համաձայնում այդ կիշէները փոխ տալ, այլ առաջարկում են ծախել, բայց առաջարկածները հին և մաշուած կիշէներ են և շատ թանկ նստում: Փորձառու մարդոց խորհուրդով նա զիմել է փարիզում բնակւող մի ծանօ-

Թի, որ տեղեկանայ թէ ինչ պայմանաւ և ինչ գնով այնտեղի
Հաշէտ տպարանատէրը կարող է փոխ տալ կամ ծախել այդ պատ-
կերների կլիշէներ: Պարոնը խոստացաւ իւր ժամանակին յայտնել
ժողովին թէ ինչ տեղեկութիւն կը ստանայ Փարիզէջ:

Ատենադպիր Ա. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆ

1880 թ. նոյեմբերի 30 Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում
կայացաւ պարահանդէս յօգուտ Ընկերութեան: Ահա պարահանդէսի
մուտքի և ծախքի հաշիւը:

Մ Ո Ւ Տ Ք

Վաճառած են տոմսակներ՝

Պ. Յովհաննիսեանը	164 ռ.
Տ. Եւանգուլեանը	67 »
Պ. Կանդուրալեանը	13 »
» Պալասանեանը	8 »
» Քիշմիշեանը	40 »
» Նահապետեանը	4 »
» Թաւադեանը	32 «
» Բաբայեանը	21 »
» Ղամբարեանը	7 »
» Վ. Մութաֆեանի ձեռօք	20 »
» Ե. Ծատուրեանի »	8 »
» Բերլեմօնի »	10 »
Պարահանդէսի օրը ժողովարանում.	123 »

Գումար 517 ռ.

Այս գումարի հաշուի մէջ հետեւեալ անձինք, բացի իւրեանց
տոմսակի վճարը, տուած են միանուաղ նուէր.

Պ. Աղէքսանդր Միրզոյեանը	8 ռ.
» Գրիգոր Էդիլեանեանը	2 »
Իշխան Դաւիթ Էրիստովը	1 »
» Աղէքսանդր Թայիրեանը (Թիֆլիսեցի)	1 »

Ծ Ա Խ Ք.

Տուած է պ. Մարտիրոսեանի տպարանին տոմսակներ
 և յայտարարութիւններ տպելու և յայտարարութիւն-
 ներ փողոցներում կպցնելու համար 13 ա.
 «Կոմիկաս» լրագրին պարահանդէսի մասին յայտարար-
 ութիւն տպագրելու համար 3 » 60 կ.
 Ժողովարանի դահլիճը լուսաւորելու համար և ծա-
 ւաների վարձը 57 » 50 »
 Զինուորական երաժշտական խմբին տուած է 53 » — »
 Տեղական երաժիշտ երգիչներին (սաղանդար) տուած է 30 » — »
 Գումար 157 ա. 10 կ.

Ծախքը մուտքից հանած՝ յօգուտ ընկերութեան պարահան-
 դէսից զուտ արդիւնք մնաց 359 ա. 90 կ.:

Ընկերութեան վարչութիւնը պարտք է համարում՝ յայտնել
 իւր շնորհակալութիւնը յիշեալ միանուագ նուիրատու անձանց, նոյն-
 պէս պ. պ. Վ. Մութաֆեանին, Ե. Մատուրեանին և Բէրլմոնին,
 որոնք յանձնառու եղան ցրուել տոմսակները, նաև «Մեղունի» և
 «Մշակի» մեծապատիւ պարոն խմբագիրներին, որոնք ձրիւպէս տպա-
 գրեցին իւրեանց թերթերի մէջ պարահանդէսի մասին յայտարար-
 ութիւնը:

Ընկերութեան նոր ընտրուած անդամների անուանացուցակը:

ՀԻՆ - ՆԱԽԻՋՆԻԱՆՈՒՄ

Շ Ո Ւ Շ Ի

1. Կարապետ Ատովմեանց.
2. Գրիգոր Տէր—Բաղդասարեանց.
3. Բաղալբէկ Մէլիք—Էյնաթեանց.
4. Աղէքսանդր Տէր-Վասպարեանց.
5. Մահա. Ստեփան Ղարախանեանց.
6. Ստեփան Սիթարեանց.
7. Միքայէլ Մէլիքեանց.
8. Վ. Գրիգորեանց.
9. Անտոն Թունիեանց.
10. Կարապետ Գասպարեանց.
11. Հախնաղար Համբարձումեանց.
12. Կոստան Օհանեանց.

1. Ղազարոս Աղայեանց.
2. Յովհաննէս Տէր-Գրիգորեանց.
3. Գրիգոր Յարութիւնեանց.
4. Աւետիք Խանդամիրեանց.
5. Աղէքսանդր Յովհաննիսեանց.
6. Նիկող. Զաւաղ Յարութիւնեանց.
7. Մինաս Գրիգորեան Խունեանց.
8. Կարապետ Սիք. Էղիլխանեանց.
9. Նիկող. Յակոբ. Բաղդասարեանց.
10. Բժ. Մարգարէ Առաստամեան.
11. Պաւլ Աբրահ. Համասիւրեանց.
12. Մկրտիչ Աբրահ. Խանդամիրեանց.

Ա. Գ. ՈՒԼԻՍ

1. Բաղդասար Գալստեան.
2. Պողոս Տէր Գրիգորեան.
3. Տիկ. Փերոնիա Խօջամիրեան.
4. Օր. Աղէքսանդրա Տէր Գրիգորեան.
5. Թովմաս Ասլանեան:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

1. Մարտիրոս Սիմէօնեան.
2. Բարթողիմէոս վարդ. Գէորգեան
3. Բմիշ Գրիգոր Տէր Գրիգորեան.
4. Կարապետ Կոստանեան.
5. Արիստակէս վրդպ. Սեղրակեան.
6. Մեսրոպ Էպիսկոպ. Սմբատեան.
7. Խորէն վարդապետ Ստեփանէ.
8. Ներսէս Էպիսկ. Խուղավերդեան
9. Գրիգոր Էպիսկ. Տէր-Մաթէոսեան
10. Տիկ. Նատալիա Խանազեան.
11. Միքայէլ Զալեան.
12. Բժ. Եփրեմ Տէր — Գասպարեան:

ԱԺԳԱՐՍԱՆ

1. Մկրտիչ Յովաննիսեան:
2. Յովաննէս վրդպ. Շիրակունի.
3. Մարտիրոս Գոստիրիցեան.
4. Յովաննէս Համազասպեան.
5. Ստեփաննոս Սունդուկեան.
6. Գրիգոր Բուխարցեան.
7. Տէր-Յովսէփ ա. ք. Բունիաթեան
8. Միքայէլ Բուրջալեան.

Միանուագ վճարողներ.

9. Վասիլ Սերբերիկեան 1 ա.
10. Սիմէօն Ասատուրեան 1 ա.
11. Միքայէլ Սարգսեան 2 ա.
12. Գ. Զիրիով 4 ա.
13. Մկրտիչ Փրանգուլեան 3 ա.

14. Կարապետ Փրանգուլեան 3 ա.
15. Գէորգ Բարխուդարեան 2 ա.

ԹԶԻՅԼԻՍ

1. Եւգենիոս Տէրեանց (Տէր Մկրտիչեան).
2. Յարութիւն Թամաշեան.
3. Յարութիւն Խարազեան.

ԱԽԱԼՅԻԱՅ

1. Տիկ. Վերոնիքայ Յակոբջանեանց
2. Տիկ. Վերոնիքայ Յարոնեանց.
3. Պ. Դաւիթ Քուփալեանց.
4. Տիկ. Աննայ Վարդանեանց.
5. » Աշխէն Բաղդատունեանց.
6. » Եղիսաբեթ Յակոբջանեանց.
7. Պ. Մելքոն Քրիստոսաուրեանց.
8. Տիկ. Փիլիպոնիայ Թէհմուշեան
9. Տիկ. Եղիսաբեթ Զաթալբաշեանց
10. Տիկ. Աննա Մանանդեանց.
11. Տիկ. Վերոնիքայ Գեղամեանց.
12. Օր. Երանուհի Հայրապետեանց.
13. Տիկ. Աշխէն Սամուէլեանց.
14. Ղուկաս Սամուէլեանց.
15. Վարոս Հիւրմիդեանց.
16. Մկրտիչ Ալիսանեան.
17. Արշակ Սաղաթեանց.
18. Մկրտիչ քանայ Գայֆաճեանց.
19. Օր. Հուսիսիմէ Կանդեանց.
20. Գրիգոր Տէր Միքայէլեանց.
21. Օր. Եղիսաբեթ Յակոբեանց.
22. Երեջուհի Հուսիսիմէ Ղազարեան
23. Յովաննէս Մուրթաֆեանց.
24. Օր. Շուշանիկ Մուրթաֆեանց.
25. Մարտիրոս Սողոմոնեանց.
26. Օր. Մարիամ Մուրթաֆեանց.
27. Տիկ. Հերմանիա Պողեանց.
28. Տիկ. Երանուհի Վարդանեանց.
29. Տիկ. Զանազան Գասպալաշեանց
30. Գալուստ Տէր Մկրտչեանց.
31. Տիկ. Մարիամ Պապոյեանց.
32. Տիկ. Եղիսաբեթ Սողոմոնեանց.

ՆԱՄԱԿ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻՑ

Աղէքսանդրապօլի Հասարակութիւնը զբաղեցնող հարցերի մէջ վերջի տարիք նշանաւոր տեղ ունէին և դեռ ունին՝ 1.) ուսումնարանապատկան նորաշէն կրպակաց գործը, 2.) Հառիճեան հոգաբարձութեան և այս վերջերս 3.) մոմսփաճառութեան արդեանց խընդիրները: Առաջի երկու խնդրոց հիմնաւոր կերպիւ վճռուելուն բաւական մեծ զարկ տուին Ա. Բաբայեանի նամակները: մէկը՝ 1878 թ. «Մշակի» № 198-ում, միւսը՝ 1879 թ. «Փորձի» № 1-ում:

Այդ նամակները անուրանալի կերպով նոր աւելի որոշ տեսակետեր արծարծեցին Հասարակութեան խառնաշփոթ տեղեկութեանց մէջ յիշեալ երկու հարցերի նկատմամբ. բայց միևնոյն ժամանակ՝ այդ նամակները իրանց դէմ յարուցին զանազան տեսակ հակառակ դրուածներ:

Այնուհետեւ հայ հասարակութիւնը այլ ևս չիմացաւ թէ՛ յիշեալ հարցերը ի՞նչ դրութեան մնացին և ի՞նչ ընթացք ստացան:

Սակսեք առաջինից՝

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱՊԱՏԿԱՆ ՆՈՐԱՇԷՆ ԿՐՊԱԿԱՑ ԳՈՐԾԻՑ:

Այս հարցի նկատմամբ Ա. Բաբայեանը իւր դէմ ուղղած անչափ զբախօտութեանց և զբարտառութեանց չպատասխանեց և մեր կարծիքով խոհեմութիւն գործեց, որովհետեւ ՚ի հակառակ դէպս նորա ընդդիմախօսները այն ժամանակ մանր կուսակցական ոգւով պաշարուած ևս առաւել պիտի գործ դնէին ամէն աննեբելի հնար և ջանք՝ հասարակական օգուտը անխնայաբար ոտնակոխ անելու: Նոքա, ինչպէս աշխատում էին, այնուհետեւ ևս առաւել պիտի աշխատէին Բաբայեանի հասարակաօգուտ առաջարկութիւնքը յիշեալ հարցի մասին անձնականութեանց և կուսակցութեան սայլակի

վրայ բարձրացնել, որ այդ կերպ ղիւրին լինի զրգուռած ամբոխի միջոցով խնդիրը տարուծոր ձգել և անվերջանալի թողուլ.....

Այս տեսակ հակառակորդների դէմ փոխանակ բանակուիւ վարելու պէտք էր հաստատապէս և օրինաւոր կարգաւ գործել և հասարակական շահը սրաշտպանել.

Ահա գործի ընթացքը Բաբայեանի մասնակցութեան ժամանակից: 1878 թ. վերջերում, երբ Ա. Բաբայեանը մի ամիս ու կէս միջոցով եկած էր իւր ծնողաց անտութեան, ներքոյ յիշեալ անձինք օգուտ քաղելով նորա ազատ ժամանակից ղիմեցին նորան հետեւեալ նամակով:

Մեծապատիւ Տէր. Սեբ. ներքոյ ստորագրողք, Աղէքսանդրապօլու բնակիչք, անդամք Յանձնաժողովոյ նշանակուած Հոգևոր իշխանութեան կողմից և ընտրուած քաղաքիս երկեսնի քարոցաց պատգամաւորների կողմից վասն վերազննութեան ուսումնարանապատկան նորաշէն կրպակաց գործերի, ղիմումենք առ Ձեր յարգութիւն հետեւեալ բացատրութեամբ և խնդրանօք.

Համաձայն հրամանագրութեան Սինօքի 1877 թ. հոկտ. 18-ից, Հոգևոր իշխանութիւնը ընդ նմին և ուսումնարանաց պատգամաւորութիւնը յանձնած է մեզ ուսումնարանապատկան նորաշէն կրպակաց գործն վերազննելու, անվաւեր համարելով Հոգաբարձուաց պայմանագիրը կրպակապանաց հետ, նոր պայմաներ կապելու, օրինական աճրդախօսութեամբ կրպակաց վարձերը իրանց արժէքին հասցնելու և առհասարակ խաղաղասիրական միջոցներով յիշեալ գործն օրինաւոր կարգով վերջացնելու համար:

Մենք թէև պարտական էինք գլխաւորապէս և միմիայն ուսումնարանաց իրաւանց մասին մտածելու և նորա արդար իրաւունքը վերականգնելու, սակայն պարտք համարեցինք քաղաքիս մէջէն վիճմունք և երկպառակութիւնք վերցնելու նպատակաւ այնպիսի չափաւոր և արդար պահանջներ անել կրպակապաններից, որ նոցա ևս տրանջանաց տեղիք չմնայ, և նոքա ևս չահուած լինին:

Հոգաբարձու կրպակապանք մինչև ցայսօր չկամեցան մեր և բոլոր պատգամաւորաց որոշումներին անսալ և ուսումնարանաց արդիւնքն հասուցանել մեզ, նոր ուսումնարանաց շինութիւնքն սկսելու համար:

Հոգևոր կառավարութիւնն էլ չկարողացաւ մինչ ցարդ մեր այդ որոշումները 'ի կատար ածել:

Որովհետեւ ծանր է մեր վրայ դրուած պարտականութիւնը և շատ ծանր մեր պատասխանատուութիւնը քաղաքիս ապագայ սերունդոյ առաջև, ազդուելով մեր խղճից, պարտք ենք համարում այս գործին վերաբերեալ բոլոր մանրամասնութիւնքը արձանագրել և իբրեւ տեղեկագիր ներկայացնել ուր հարկն է, և այդ կերպ՝ գործի տարտամ դրութեան մնալու պատասխանատուութիւնը մեր վերայէն բառնալ և միևնոյն ժամանակ նորան օրինական յառաջադիմութեան ընթացք տալ:

Ճանաչելով Ձեզ, Մեծապատիւ Տէր, որպէս անձնատուր անձն մեր երկսեռի ուսումնարանաց յառաջադիմութեան գործոյն և երեք տարւոյ առաւել իբրեւ հոգարարձու արդիւնաբերութեամբ ձեռնտու եղած այդ ուսումնարանաց բարգաւաճման, մանաւանդ մեր վիճակային Հոգևոր ուսումնարանի ընդարձակելու մտադրութեանց և նոր կառուցանելի ուսումնարանաց ծրագրութեանը առանձին զարկ տուած, բարեյաջող առիթ կը համարենք զիմեւ Ձեզ, որ Դուք, որպէս անկողմնապահ և արդարախոհ անձն, յանձն առնուք ձեռք բերել Հոգաբարձութեան և Հոգևոր կառավարութեան բոլոր պաշտօնական գործերն, մեր ուսումնարանաց կանոնադրութիւնքը և այլն, և ըստ այնմ մի մանրամասն տեղեկագիր կազմել՝ հիմնուելով պաշտօնական ճիշդ աղբիւրների վրայ և մեզ ներկայացնել հանդերձ Ձեր եզրակացութիւններով, որով որպէս մեր ուսումնարանաց մի նոր ծառայութիւն մատուցած կը լինիք, նոյնպէս և մեզ պիտի երախտապարտ կացուցանէք Ձեր առաջև:

Ընդունեցէք, Մեծապատիւ Տէր, մեր յարգանաց խորին հաւատարմութիւնը:

Ղազար քահանայ Տէր Դրիգորեանց
Յակոբ Մատակեանց
Մկրտիչ Քանդարեանց
Մահտեսի Սիմէօն Բարսամեանց
Յովհաննէս Կորանով
Թորոս Ախասիանով

№ 2.

Յ7 հոկտ. 1878.

ՍԱՀԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒՄ

Մեզ յայտնի է, որ Ա. Բաբայեանը ամբողջ ամիս այդ գործին նուիրեց և անկողմնապահութեամբ ամէն աղբիւրներից օգուտ քաղելով մի ընդարձակ տեղեկագիր կազմեց, որ առանձին վերագննութեամբ յիշեալ ֆանձնաժողովի անդամների կողմից, հաստատուեցաւ իբրեւ ճիշդ նկարագրութիւն իրողութեանց: Այդ տեղեկագիրը, որքան և նա հետաքրքրական նիւթ իւր մէջ պարունակէր, այստեղ ամբողջութեամբ բերելը մի նամակի սահմանից կ'անցնի. ուստի բաւական եմ համարում միմիայն տեղեկարգի եզրակացութեան վերջն կտորը յիշել:

Պարտականութիւն է այժմ և իրաւունք յարգոյապատիւ անգամաց յանձնաժողովոյ դիմել ուղղակի Բարձրագոյն Հոգևոր իշխանութեան՝ Սրբ. Սինօզին՝ ձեր այս տեղեկագրով և խնդրել որ մի հասկացող և գործունեայ հոգևորական անձն նշանակուի քաղաքիս հոգևորական և ուսումնարանական գործոց մէջ աիրող լիակատար անիշխանութիւնը բառնալու. միևնոյն ժամանակ այդ անձին իրաւունք տրուի, որ 1) Հոգաբարձու կրպակապանաց և միւս կրպակապանաց խղճին ձգելով և յորդորելով ստանայ նոյնացից ուսումնարանաց այս քանի տարուայ մեծագումար արդիւնքը, կապելով նորանց հետ օրինաւոր կարգաւ հաստատ պայմանագրեր համաձայն որոշմանց յանձնաժողովոյ և 2) ի հակառակ դէպս՝ դատ բանալ օրինասահման կարգով հոգաբարձու կրպակապանաց և միւս կրպակապանաց դէմ:

Այս տեղեկագիրը իւր եզրակացութիւններով ֆանձնաժողովը ներկայացրեց Ս. Սինօզին: Այդ միջոցներում Հոգևոր իշխանութիւնը ուղարկեց Աղէքսանդրապօլ փոխանորդ վիճակին Հ. Գէորգ վարդապետին Սուրինեանց, որին և պատուիրուեցաւ Սինօզի հրամանագրութիւններով աշխատել անպատճառ գործին աւարտ տալու ֆանձնաժողովոյ որոշմանց համեմատ:

Համաձայն գործունէութեամբ Հոգևոր բարձր իշխանութեան, տեղւոյս զերապ. առաջնորդի (Սուրենեանց), քաղաքիս անկողմնակալ և հասկացող անձանց յընթացս դարձեալ մի ամբողջ տարուայ այդ գործը հաղել հազ խաղաղութեամբ վերջացաւ... յօգուտ ուսումնարանաց:

Այժմ, երբ ուսումնարանի մեծագումար կորստեան համարեալէս մասը գտնուած է, — ինչ անուն տանք այն պարոններին, որոնք այդ գործի մէջ մի շատ վարմանալի երկդիմի դեր խաղացին, որոնք

Թէ տպագրական խօսքով և Թէ այլ գործերով յորդորում էին բարեմիտ կրպակապաններին զրկել իւրեանց ուսումնարանը սորա արդար արդիւնքից....

Բայց նորանք, որ այդ գործի մէջ մի մի այն սխալուած են իրանց համարում, ինչու քաջութիւն չունեցան այդ խոստովանելու և ինչի յանգճնութիւն ունեցան մի ուրիշ հանգամանաց անձանօթ ճանապարհորդի միջոցով «փորձի» մէջ այսպիսի միտք դնու յայտնելու. Թէ՝ Աղէքսանդրապօլու գործողք մեր նիւթի վերաբերեալ ժամանակամիջոցին առանց առաջնորդի տեսչի և բարձր ուսում առած հոգաբարձուների կամ վարժապետների կարողացել են ուսումնարանաց արդիւնքը շատացնել, Հոգևոր ուսումնարանը ծաղկեցնել և այլն և այլն:

Ոչ և ոչ. մեր նիւթին վերաբերեալ գործը քննողը պիտի համոզուի, որ ընդհակառակը՝ Աղէքսանդրապօլու ուսումնարանաց բարգաւաճումը տեղի ունեցաւ, երբ գործունեայ առաջնորդ, մանկավարժ տեսուչ և բարձր ուսում առածներ իւրեանց համակրող խմբով սկսեցին առանց երկպառակութիւն սիրմանելու գործել դեռ 1871 թուականից և մի խղճալի ուսումնարան հասուցին աւմենաարժանաւոր թեմական ուսումնարանի աստիճանը 4 տարուայ ընթացքում: Այնուհետև ուսումնարանը անկաւ, երբ բարձր ուսում առածները հեռացան, երբ երկպառակութիւն սիրողները սկսեցին դեր խաղալ և զրկել քաղաքը Թէ առաջնորդից և Թէ տեսչից, ուսումնարանն իսկ կողոպտուելու վրայ էր... Եւ այժմ դարձեալ համալսարանականների միջոցաւ ուսումնարանը կրկին վերակենդանանում է և սորա դարձեալ զօրաւոր պաշտպան են հանդիսանում ուսումնարանին: Եւ յոյս կայ որ դարձեալ սորա ուսումնարանի արդեանց այժմ մի այլ կողմից սպառնացող վտանգի առաջն առնեն: Միւս նամակով կը խօսիմ մոմսվաճառութեան արդեանց և Հառիճոյ գործի մասին:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԱՐԱԳՐԻՆ

Ներկայիւս կը խնդրեմ որ Ռուբինեան Ներկրագործական Գործ-
նական ռեսուրսարանի բոլոր նուիրատու անձանց անունները և իւրեանց
նուիրատուութիւնքը մանրամասնաբար հրատարակելու բարեհաճիք
«Փորձ» պատրաստական ամսաթերթի բեղմնաւոր էջերու մէջ, ինչպէս
որ հրատարակուած է արդէն նախորդ ամսաթերթերու մէջ Տիկիսի
և Գանձակու ամբողջ ցուցակները:

Նա ևս նուիրական պարտք կը համարիմ ինձ կանխաւ յայ-
տարարել նուիրատուութեանց հրատարակութիւնը աւարտելէ վերջ,
եղից և մտից հաշուեկշիռը ևս տալ ի հրատարակութիւն, առ ՚ի
կատարեալ ծանօթութիւն բարեսէր Ազգայնոց, և թ ե ր ա հ աւ ա տ
թ ո վ մ ա ս ն ե ր ու :

Մի ամենագլխաւոր յանձնարարութիւն ևս անելով ձեր յար-
գութեան՝ կը վերջացնեմ նամակս:

Կ. Պօլսոյ խնամակալութեան պ. նախագահէն ստացած եմ
հետեւեալ ծրագիրը, որ Ռուբինեան Ներկրագործական ռեսուրսարանի
համար պատրաստուած է: Նկատելով որ օգտակար կրնայ լինիլ յի-
շեալ ծրագիրը ռեսուրսարանի բացումէն առաջ հրապարակ հա-
նել՝ կը խնդրեմ ներկայիւս այն ամէն մասնագէտ և Հայաստանի մէջ
Ներկրագործութեան արուեստին ինչ կերպիւ աւելի օգտակար լինելը
մտածող և սիրող ռուսաբնակ ռեսուրսական Ազգայնոց, որ բարե-
հաճին սոյն ծրագրին վրայ իրենց քննադատական լուսաբանու-
թիւնքն և դիտողութիւնքը հրապարակաւ ազգային լրագիրներով
յայտնել, որպէս զի աւելի կատարեալ և բազմակողմանի քննադա-
տութեամբ կարեւոր յաւելումներն լինելով՝ ըստ կարելոյն կա-
տարեւագործեալ մի ծրագրով սկսինք աշխատիլ առաւել օգտակար
լինելու Հայրենեաց այս նուիրական և բազմաբեղուն գործոյն մէջ:

1880 ղեկ. 23.

Թիֆլիս.

Մնամ մշտապէս աղօթարար

ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ Ծ. Վ. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ

ԸՆԴ ԲԱՐՁՐ ՀՈՎԱՆԱԽՈՐՈՒԹԵԱՄԲ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ Տ. Տ.

ԳԷՈՐԳ Դ. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ռուբինեան Գործնական Երկրագործական

ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆ

Հայաստանի Բարձր Հայոց Կարին քաղաքի մէջ.
Այս ուսումնարանի նպատակն է.
Ա. Հայաստանի երկրագործ ժողովրդոց գրութիւնը բարձրել.
միջոց առաջ Հայ գիւղացւոյն հեշտութեամբ և արուեստով ձեռք
բերել իւր ցորեանը, դարին, կաթը, պանիրը, իւղը, ձէթը և այլն
իւր գործածութեան համար:
Բ. Թէ իրենց և թէ ուրիշ կայուածները շահաւորագոյն կեր-
պով մշակելու կարող և ճարտար հողագործներ պատրաստել:
Գ. Իւրաքանչիւր դաւառի վանաղան հանգամանաց համեմատ,
մշակութեան յարմարագոյն եղանակներ որոշել և հաստատել. և
ընդհանրացնելու համար պէտք եղած փորձերն ընել:

ԹԻՒ ԱՇԱԿԵՐՏԱՅ
Երկրագործական ուսումնարանի աշակերտաց թիւն է առայժմ
վաթսուն:
Հայաստանի իւրաքանչիւր գաւառէն կամ քաղաքէն մէկ կամ
երկու աշակերտ առնուելով՝ ամենայն տարի քսանական աշա-
կերտ պիտի ընդունուին. այնպէս որ դաստիարակութեան երեք տո-
րոնց շրջանին մէջ աշակերտաց ամբողջ թիւը վաթսունի լրա-
նայ:
Երեք տարի վերջը ուսումնարանէն քսան ուսեալ և վկայա-
կան առած աշակերտ պիտի իննեն և անոնց տեղ քսան նոր աշա-
կերտ պիտի ընդունուին. այսպէս և ամէն տարի շարունակ:

ՊԱՅՄԱՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ՆԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԱՇԱԿԵՐՏԱՅ

Իսկոյն ընդունուելու աշակերտք առնուալն (15) տասնէհինգ և

առանձնապէս զգացանք տարեկան հասակը լրացուցած և անգլա-
 Հայ լինելուն: Եւ ինչպէս զի Գրեգորիոսի Գրական Երկերում

Ուսումնարանի տարեկան շրջանը մարտ ամսոյ 1-ին կը սկսի: Եւ

Սոյն Թուականէն երեք ամիս առաջ զտրոցին վարչութիւնը
 մասնաւոր շրջաբերականով մը կը հրաւիրէ Հայաստանի իւրաքանչիւր
 քաղաքի Ազգային վարչութիւնը մէկ կամ երկու աշակերտ ընտրել
 և ղրկել, որք պարտին Երկրագործական ուսումնարանը ժամանել
 լինչ իմարտ մէկ: Եւ ինչպէս զի Գրեգորիոսի Գրական Երկերում

Միւս Հայաստանի և Եւ զառաջն Երկրագործական ուսումնարանը
 ղրկուելիք սոյն աշակերտք մրցումով կ'ընտրուին: Եւ ինչպէս զի
 Թիւնը ամէն տարի յունվարի մէկին անգլիոյ վարչութեան կողմանէ
 երեք անգամէ կ'աւանդուի քննիչ յանձնաժողովով մը կը կատարուի:

Սոյն մրցման ներկայանալ ուղղող պատանիները աշխրհէն կ'ար-
 դալ, ղրկել, ու Թուարանական չորս գործողութիւնները ղրկանալ
 լուսնէն: Եւ ինչպէս զի Գրեգորիոսի Գրական Երկերում

Ասկէ քաջապէտք է իրաւունք ունենան հաւաքել զի իրենց շին

Ա. Իրենց ծննդական վկայականը:

Բ. Իրենց բնակած քաղաքին կամ գիւղին Թաղական խոր-
 հուրդէն տրուած բարի վարուց վկայական մը:

Գ. Թաղիկ հանած կամ պատուատուած ըլլալուն համար
 վկայական մը: Եւ ինչպէս զի Գրեգորիոսի Գրական Երկերում

Երբ ուսումնարան հասնողներ աշակերտներուն Թիւնը ղրկանալ
 ղանոնք իրենց կարողութեան աստիճանին համեմատաբար երկու
 համար քննիչ յանձնաժողովով կը կատարուի: Սոյն յանձնաժողովը
 զպրոցի ծրարատուներէն կը բաղկանայ: Եւ ինչպէս զի Գրեգորիոսի
 ներքոյ: Եւ ինչպէս զի Գրեգորիոսի Գրական Երկերում

Այս քննութիւնը աւարտելէն վերջը, վերանայող ղանոնք
 կը տեղաւորէ ըստ կարգի, Թէ ուսումնարանին և Թէ քննարանին մէջ:

Սոյն դասաւորական քննութիւնը կը կատարուի ամենայն տարի:

ԳՐԵԳՈՐԻՍԻ ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

ՊԱՐԳԵՒ, ՎԿԱՅԱԿԱՆ

Աշակերտաց անունը, հագուստը, ուսումն ու վարժութիւնը
 ճրի ըլլալէն շատ ամէն մի աշակերտ ուսումնարանի շրջանը աւար-
 տելէ վերջը, իրեն արժանեաց աստիճանին համեմատ 400 և 600
 դրահեկանի (40—60 բուրլի) դումար մը կ'ընդունի զպրոցէն իբր
 պորդէն: Եւ ինչպէս զի Գրեգորիոսի Գրական Երկերում

Աւսմանց շրջանը երեք տարի է, երբ աշակերտք սոյն շրջանը աւարտեն, մասնաւոր քննութեամբ մը իրենց կարողութիւն ու արժանաւորութիւնը որոշուելով վկայական մը, և ըստ արժանոյն վարչիշեալ պարգևը կը ստուի իրենց:

Վկայական ատնող սոյն աշակերտներէն քննութեան մէջ երեք առաջին հանդիսացողները դպրոցի վարչութեան մասնաւոր խնամքին վարժանան:

Այս քննութիւնը կը կատարուի քննիչ յանձնաժողովոյ մը միջոցաւ: Երբ կը բաղկանայ դպրոցի Տնօրէնին ատենապետութեան ներքեւ բոլոր դասատուներէ:

Իւրաքանչիւր աշակերտ, իւր ուսման ընթացքը աւարտելէ և վկայական ընդունելէ վերջ պարտաւորեալ է ծառայել երկու տարի կալ միւսնոյն ուսումնարանին և կամ նորա ճիւղերու մէջ, վարչութեան հրամանին և որոշման համաձայն:

Այս ծառայութիւնը բոլորովին ճրի չլինելով, բաւականացուցիչ չափով մը պիտի վարձատրուի վարչութեան կողմանէ:

ՏԵՍԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Տեսական կրթութիւնը նախնական է և կը բաղկանայ

Ա. Հայերէն լեզու, երկրին կառավարութեան լեզուն և երկրագործութեան պատկանեալ հողային օրինաց հմտութիւն:

Բ. Թուագիտութիւն, չափագիտութիւն տասնորդական դրութեան (Système métrique), գեոմաչափութիւն և հարթաչափութիւն:

Գ. Սկզբունք Փիղիքական և քիմիական գիտութեանց և օդաբանական գիտութիւն, բուսականութիւն և հանքաբանական մասնաւոր տեղեկութիւնք:

Դ. Հողագործութիւն և կենդանապահութիւն:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Գործնական կրթութիւնը կը բաղկանայ.

Ա. Գործնական աշխատութիւնք ընդպտուսնի, պողպատանի, խաղողատուսնի, անտառագործութեան և այլն:

Բ. Շէրամբգործութեան, թթենաստանի, էյլանտի և ասոնց մշակութեան:

Գ. Աշխատող կենդանիները խնամել, հերկել, ցանել, քաղել, հնձել, կտաւատի և կանեփի թելերը հանել, ոչխարաց բուրդը կտրել, կառք, հողագործական գործիք ու մեքենայներ (մաշիններ) գործածել և այլն. կով, ոչխար, խոզ, հաւ, մեղու և այլն խնամել, այս կենդանեաց տարիքը ճանչնալ և այլն:

Դ. Հիւանդ կենդանիներ դարմանել:

Ե. Իւղ և պանիր շէնել:

Զ. Նորոգութիւն հողագործական գործիքներու:

Է. Հողագործական կրկնատու մար:

Կ Ր Ո Ն Ք

Դպրոցը յատուկ եկեղեցական պաշտօնեայ մը ունի եկեղեցական արարողութիւն կատարելու համար. ուր բոլոր աշակերտը ներկայ կը գտնուին կիւրակի և տօն օրերը, Տնօրէնի վարչութեան ներքոյ:

Բ Ժ Ի Շ Կ

Դպրոցը ունի նաեւ բժիշկ մը, որ շաբաթն երկու անգամ այցելութիւն կ'ընէ, և եթէ հարկն ստիպէ ամէն օր և աւելի ստէպ կ'երթայ ի դպրոց: Ամէն հիւանդ եկող աշակերտ բժշկին հրամանաւը մասնաւորապէս խնամուելու համար դպրոցին հիւանդանոցը կը զրկուի: Երբ հիւանդութիւնը վտանգաւոր ըլլայ, կամ երկարատեւ, Տնօրէնը իմաց կուտայ հիւանդին ընտանեաց. և եթէ իրենք իմաց կ'ուտայ հիւանդին ընդունեաց. և եթէ իրենք չկարենան զալ աւճամբ առնուլ հիւանդը, զանի իր տունը կը զրկէ իւր ծանուցման համեմատ:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԴՊՐՈՑԻ

Դպրոցին ներքին կառավարչութեան եղանակն և աշխատութեան կարգը յատուկ կանոնադրութեամբ մը որոշուած է: Աշակերտք պարտին սոյն օրինաց հնազանդիլ, առանց որոյ նոցա տրամադրած պատիժներուն կ'ենթարկին:

Նախագահ

Հիմնադիր-վերատեսուչ

Խնամակալութեան Կ. Պօլսոյ

ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ Ծ. Վ. ՌՈՒԲԻՆՆԱՆՑ

Յ. ԱՄԱՍԵԱՆ

ՅՈՒՅԱԿ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒ ՊԱՏՈՒԱՐԺԱՆ ԱԶԳԱՅՆՈՅ Ի ՆՊԱՍՏ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ
ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԲՈՒՐԼԻ ԿՐԱԿ

Թիֆլիզու և Գանձակու նախկին հրատարակեալ ցուցա-
կաց համազուամարը

5133 59

ՅՈՒՅԱԿ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒ (ՇՈՒՇՈՒԱՅ)

Պարոնայք.

	Ռ.
Թաղէոս Բ. Թամիրեանց	70
Մինաս Մ. Գ. Խունունց	55
Մ. Խանդամիրեանց	50
Դաւիթ Աղամեանց	50
Բաբայ Բէկլարեանց	50
Աւետիս Կենճեցեանց	40
Մ. Աթաբէկ	25
Միքայէլ Մելիք Շահնազարեանց	25
Խաչակ Թաթոսեանց	25
Ներսէս Կ. Տէր Մկրտչեանց	25
Սարգիս Գրասիւնիկեան ձե- ռամբ բարեյիշատակ որդւոյ իւրոյ	25
Կարապետ Գ. Աւետիսեանց	20
Սիմէօն Շիւեանց	15
Գաբրիէլ Ս. Աղամայեանց	15
Մարգ Առստամեանց	15
Աւետիս Աստուածատուեան Խուրարեանց	10
Մարգարէ Խաչատուրեանց	10
Խաչիկ Կոլմանեանց	10
Միրզաջան Պատվականեանց	10
Ոմն 1)	10
Լազիր Արայեանց	10
Ալէքսանդր Տէր Սարգսեան	10
Միքայէլ Կարապետեան Գա- փեանց	10
Սարգիս Բէկ Խիւանեանց	10
Բաբա Բէկ Թունիլիկեանց	10
Պաղտասար Սողոմոնեանց	6
Աւետիս Բաբալեան Զոհրա- բեանց	6

	Ռ.
Բաբա Ղ. Բահաթրեանց	5
Առաքել Վարդապետեանց	5
Մայիօր Եօայի Տոլուխանեանց	5
Գալուստ Գասպարեանց (որմ- նադիր	4
Սարգիս Տոլուխանով	3
Յովհաննէս Եպիսկոպոսեանց	3
Սիմէօն Կոստանեանց	3
Յարութիւն Բէկզաղեանց	3
Ստեփան Սահակեան	3
Ասլան Նալբանդեանց	2
Մեսրոպ Թումանեանց	2
Խոսրով Շահնազարեանց	2
Գրիգոր Շահնազարեանց	2
Թուման Պողոսեան	1
Իւան Պետրոսեանց	1
Աղաբէկ Մէլիք Շահնազարեան	1
Աւետիս Գանէլ-Բէկեանց	1
ԳՈՒՄԱՐ 663	

Նուիրատուութիւնք Նուխույ ժողովրդոց
ծեռամբ Սիմէօն քահանայի որդի Պողո-
սեան եւ պարոնայց Յովհաննէս Նաղա-
րէթեանց եւ Կարապետ Կիւլաղիզեանց:

Գրիգոր Մարգարեանց	5
Ստեփան Սիլիկով	5
Յակոբ Ներսիսեանց	5
Մկրտիչ Կենճեցեանց	5
Կանանց տուրք	4
Սիմէօն քահանայ Տ. Պողոսեանց	3
Յովհաննէս Շահբաղով	3
Ալէքսանդր Մակեդոնով	3
Գարեայ Լաղրովեայ	3

1) Սոյն յարգելի Ոմն ստորագրող անձը կը խոստանայ իւրաքանչիւր տարի շարունակել նոյնչափ նուիրատուութիւն, ուղարկելով «Փորձ» ամսաթիւերի պատուարժան խմբագրութեան, որ խնամակալութեան մի յարգելի անդամն է ընդհանուր Ռուսաստանի Ազգայնոց:

Տիրացու խաչատուր Տէր խաչատուրեանց	3
Միքայէլ Լազարի	3
Դաւիթ Սարգսեանց	3
Խան Նասպեանց	3
Հայրապետ Տէր Թադէոսեանց	3
Կարապետ Գիւլազիզով	2
Դաւիթ Աթանեանց	2
Յակոբ Յարութիւնեանց	2
Սարգիս խաչով	2
Սարգիս Տէր — Սարգիսով	2
Յովհաննէս Տէր Պօղոսով	2
Արտէմ Սօսնիկով	2
Հայրապետ Նավասարդով	2
Յարութիւն Մարտիրոսով	2
Աւետիս Տէր Աւետիսեան	2
Կարապետ Ղարիբով	2
Վասիլ խաչիկեանց	2
Մ. Ստեփան Բուղդանով	2
Թուման Եաղուպով	2
Յ. Մելիք Ալաճվերդեանց	2
Սարգիս Մելիք Սիմոնեանց	2
Գրիգոր Ստեփանով	2
Յովհաննէս Նազարէթով	1
Անտոն Սափարեանց	1
Աբրահամ Մօսիսեան	1
Ալէքսան Գասպարով	1
Մարտիրոս խաչիկով	1
Միքայէլ Կարախանեանց	1
Ստեփան Հայրումեանց	1
Գրիգոր Գուլբասարով	1
Դաւիթ Աղիբէկով	1
Մ. Ասրիբէկեանց	1
Հազարապետ Իշխանեանց	1
Դաւիթ Սամվելեանց	1
Գրիգոր Ղուկասեան	1
Յովհաննէս Էլէիբէկեան	1
Յակոբ Տէր Թովմասեանց	1
Ս. Բինիաթեանց	1
Աստուծատուր Շահազեանց	1 20
Ռոստոմ խարազով	1
Ալէքսանդր Մելիբեանց	1
Մ. Գրիգոր Անտոնով	1
Յարութիւն Քոչարեանց	1
Սերգէյ Թաթանով	1
Սօբիայ Խօջամիրեանց	1
Սարգիս Տէր Տեօփաթով	1
Աւետիս Առաքելով	1
Առաքել Ամիրզադեանց	1
Մարգարայ Կոստանզով	1
Մինաս Բաբաջանով	1
Խաչատուր Խաչատուրեանց	1
Աթաբէկ Սափարով	1

Աղաջան Դօստիով	1
Մկրտիչ Պետրոսով	1
Յարութիւն Գասպարով	1
Ջաւահիր Ղարախանով	1
Մեսրոպ քահանայ Քնիլիեան	1
Մինաս Իշխանով	1
Բաղդասար Կարինեանց	1
Բողդան Կարախանով	1
Մանաս Յովսեփով	1
Միրզայբէկ Մելիք Ռոստմեանց	1
Եագոր Եզով	1
Յակոբ Թասալով	1
Յարութիւն Սահակով	1
Մկրտիչ Իգնատիոսեան	1
Աբրահամ բէկ Էլէիբէկեանց	1
Ռուբէն Պօպեանց	1
Պետրոս և Միքայէլ Փիրզատեանց	1
Սմբատ Գէորգեանց	1
Մուսայէլ բէկ Մելիք Ալաճվերդի	1
Յովսէփ Շուշեցի	50
Ալէքսէյ Տէր Աբրահամեանց	50
Աւետիս Թասալեանց	25
Գումար	135, 45

Նուխայ մէջ Օտարական Բարեսէր
Ազգայնոց Նուիրատուութիւնք

Ստեփան Մանուչարեանց	12
Աւետիս Կիրակոսեան Եսիլսաւէտոպօյցի	10
Օհան Սիմոնեանց	10
Պօղոս Աւետիսեան Օբղուբաթցի	10
Կարապետ Շիսեանց	10
Աւագ Շահրումանեանց Շուշեցի	10
Աբրահամ Բունիաթեանց	7
Ղուկաս Սամարչեանց Ագուլեցի	5
Սարգիս Թովիչեանց Ագուլեցի	5
Կարապետ Ռսկանով Յիւնեցի	5
Առաքել Միրզանեան Մալեանց Ագուլեցի	5
Յարութիւն Տէր Գէորգեան Յիւնեցի	5
Խ. Էլէիբէկեանց	5
Մարգար Փանեանց	5
Ստեփանոս Տիրացուեան	5
Ալէքսան Յակոբով	5
Գրիգոր Մկրտիչեան Գանջու մեանց	3

Գասպար Յակոբեանց	3
Աւետիս Փանեանց	3
Խաչատուր Միքայէլեանց	3
Յովհաննէս Զաքարեանց	2
Մայրամուտի Հայրապետեանց	2
Ալեքսան Թանեանց (կամ Փանեանց)	2

Դումար 132

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՔ ԵՄԱՐՈՒ

ԱԶԳԱՅՆՈՅ

Թաղէս եպիսկոպոս	10
Ա. Լալայեանց	15
Բաղդասար Նազարեանց	10
Զոհրա խանկարամեանց	10
Անյայտ Ոմն	5
Յ. (Մայսն) անընթեռնի	3
Ա. Մելիք Շահնազարեանց	3
Գրիգոր Կենջեցեանց	3
Մովսէս Աշուղեանց	3
Տիրացու Կարապետ տէր Ստեփանեանց	3
Յակոբ Միկիտեանց	3
Յակոբ Գեղբէեանց	2
Սարգիս աւագ քահանայ Փերվերտեանց	1
Խաչակ Յազարեան	1
Յարութիւն տէր Եսայեանց	1
Կարապետ Մատթէոսեան	1
Սամուէլ Պօղոսով	1
Յակոբ Մ. Սարգսեան	1
Մանուկ Զախարեանց	1
Գրիգոր Գանիւլով	1
Սարգիս Լազաֆէ	1
Յովհաննէս Խլափեանց	1
Յովսէփ քահանայ Աղղեանց	1
Համբարձում Իվանով	1
Հայրապետ Փիրվերտեանց	1
Յովհաննէս Խաչատուրով	50
Բէկլար Եսայեան	1
Խաչատուր Բէկ Եղիազարեանց	1
Մի. Ոմն	1
Աղասի Ամիրխանեան	1
Եսայի Օվչեանց	50
Առաքել Բէկ Փերվերտեանց	50
Յարութիւն Մելքումով	50
Նիկիտ Գալուստով	50
Մի. քանի անձինքներէ	50
Մնացական Օհանջանով	50
Ջահանկիր մարգարով	65
Աղաջան տէր Սարգիսով	50
Աւանդերտի Միրզաբէկով	50

Կարապետ տէր Ղազարով	50
Մկրտիչ Յարութիւնեան Անտոնեանց	50
Դումար	94 15

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՄԱԿԱՐԻԱ

Ղզլարայ քաղաքից Գասպար Դաւթեան Մամաճանեանց	100
Ղզլարեցի եղբայր Իզմիրեանց	100
Ղզլարայ քաղաքացի Գրիգոր Համբարձումեան Փապրիկեանց	50
Սրլումն Մէհրապեանց	50
Վասիլ Թութունեանց	25
Յարութիւն Ղանտուրալեանց	25
Նիկիտ Մուսայէլեանց Շայկիտանեանց	20
Արրահամ Առաքելեան Գանձակեցի	15
Աստրախանայ Հայ Ղազարոս Դաւթեան Եղեանց	15
Եգոր Զօհրապեանց տփիսեցի	15
Սարգիս Մարկոսեան Կիրակոսեանց	10
Երեանցի Սողումն Մկրտիչեան Մելիքեանց	15
Պօղոս Շըլթեանց	10
Եագոր Սարգիսեանց	10
Խաչակ Ժամաշարեանց	10
Եղիազար Տէր Միքայէլեանց	10
Մղնաղցի Մինաս Դաւթեան Յարութիւնեանց	10
Նախիջևանցի Գրիգոր Սուլթանյան	10
Նոր-Նախիջևանցի Սարգիս (աղ-գանուը անընթեռն ելի)	10
Նոր-Նախիջևանցի Վարդերես Ախանով	10
Ի Նոր-Նախիջևանց Պետրոս Զօրայեան	10
Աստրախանցի Զաքարիա Յարութիւնեան Կրասիլնիկեանց	10
Նիկիտ Նազարբէկով լանքարանցի	10
Ալիով	10
Սահակ Մովսիսեանց	10
Բաղդասար Գէորգեան Պօպովեանց	10
Մատթէոս Շամխարեանց	10
Յակոբ Պապովեանց	6
Ներսէս (աղգանուը անորոշ)	6
Յովհաննէս Թաղէոսեան	5

Դ. Բէգլարեանց	5
Յովհաննէս Մ. Գրիգորեան (Քանանեանց)	5
Եղիշէ զպիր Յոհաննեանց	5
Շամախեցի Գաբրիէլ Պետրոսեանց	5
Թիֆլիսու երկու վաճառական Աբէլ Ամիրաղեանց	5
Վաղարշապատցի Մկրտիչ Սարգսեան Էնկիբարեան	5
(Վրացերէն)	5
Սարգիս Գասպարեանց	5
Նիկողայոս Մանդինեանց	5
Գ. Ղասապեան	5
Աստրախանցի Հայ Բողջան Ասատուրով	5
Աստրախանցի Աւետիս Ասատուրով	5
Աստուածատուր Իլիաղեան	5
Գրիգոր Աբէլեանց	5
Բաղդասար Տունիսեանց	5
(Անընթեռնելի մի անուն)	4
(Վրացերէն)	3
Աբրահամ (աղգանունը անորոշ (Վրացերէն)	3
Աղէքսանդր Եղիազարեան	3
Աղէքսանդր Տէր Մկրտիչեանց	3
Գրիգոր տէր Յարութիւնեան Դաւիթ Խուրով	3
Ղալարցի Գէորգ Մեղվեղով	3

Ղալարցի Նիկողայոս (աղգանունը չէ կարդացվում)	3
Նոր-Նախջեանցի Ոմն	3
(Վրացերէն) Յովհաննէս Եվան գուլով	3
Յովհաննէս Դրամբեանց	3
Կարապետ Վարդանանց	3
Գէորգ Անտոնեանց	3
Գասպար Գասպարեանց	3
Տէր Դաւթեանց	3
Գէորգ Ստադեանց	3
Երեմեայ Զալալեան	3
Ստեփան Պապիսեանց	3
Կ. Տէր Զաքարեան	3
Աղամեանց	3
Աստրախանայ Հայ Յովհաննէս Սարգսեան Ավագեանց	2
» Նազար Սահապեանց	2
(Անընթեռնելի մի անուն)	2
Եգոր Խոճայ Բարոնեան	2
Գրիգորեանց	2
Յովակիմ Ֆիլիեանց	2
Համբարձում Եակովով	2
Զաքարեայ Զոհրապեանց	2
Աստրախանցի Գրիգոր Մկրտիչեան կարեւ	1
» Եղիազար Լիսիցեանց	1
Կարապետ Ղանդեանց	1
Գումար . 768 ռ	

(Կը չարձակուի)

Գրքարան՝
Մանգրոմ Ժ

[illegible]

Պոլիս 10. դեկտեմբեր 1880

Գործ: Ժողովի կրփութայ ուրախութեամբ ծանուցանել թէ պ. Պետրոս ԱՅքերեան ընդհ. Տնօրէն, և պ. Գրիգոր Գաբրիէլեան վկայեալ երկրագործ յԱմերիկայ և ուսումնապետ վարժարանիս հիւտեմբեր 15-ին ժամանած են ի Մուշ իւրեանց հետ ունենալով երկրագործական գործիք և այլ պիտոյք, և թէ վարժարանիս բացումն տեղի ունեցած է հոկտեմբեր 24 ին Սրբոց Առաքելոց վանուց մէջ:

Ի դիմաց գործադիր ժողովոյ
Արուեստասէր Բնկերութեանն Հայկական

Ատենապետ
Յովհ. Շահինեան

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՋԱՌԱՆՈՑՈՒՄ ԾԱԽՎՈՒՄ ԵՆ ԻՄԻՋԻ ԱՅԼՈՑ

ԵՒ ՀՅՏԵՒԵԱԼ ԳՐՔԵՐԸ.

1. Ինճիճեան- Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց 854 եր.
Մեծադ. հտ. գ. 5 ա.
2. — Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշ-
խարհի. Մեծադ. 3 հ. մօտ 1500 եր. 12 ա.
3. — Նոր Հայաստան եւ աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշ-
խարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամերիկոյ 464 եր. 2 ա. 50 կ
4. Հ. Ն. Սարգսեան. Տեղեկագրութիւն ի փոքր եւ ի մեծ Հայս.
289 եր. Մեծադ. հտ. գ. 4 ա.
5. Քաջունի, Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստանեայց՝
դպրատանց տղայոց համար, փոքր հտ. 298 եր. գ. 1 ա. 50 կ
6. Բժշկեան. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայլ կող-
մանս բնակեալս ի Հայկազանց սիրելոց ի նախնեայ Անի
քաղաքին. 425 եր. 3 ա. 50 կ
7. Չամկեան. Պատմութիւն Հայոց Խոզրաննէ աշխարհի մինչեւ
ցամ Տեառն 1874. Մեծադ. 3 հտ. 2100 եր. 25 ա.
8. — Խրախճան պատմութեան Հայոց. Մեծադ. հ. 495 եր. 2 ա.
9. Խորենացի. Մատենագրութիւնք. Մեծադ. հ. 645 եր. 5 ա.
10. — Պատմութիւն Հայոց փոքր հ. 632 եր. 2—25
11. Աղաթանգեղեայ պատմութիւն Հայոց փոքր հ. 687 եր. 1—75
12. Ղազար Փարբեցոյ պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ վա-
հան Մամիկոնեան. փոքր հ. 640 եր. 1—50
13. Եղնկայ կողբացոյ Եղձ Աղանդոց. փոքր հ. 334 եր. 1—
14. Կորիւն վարդապետի, Մամբրէի վերժանողի եւ Դաւթի Ան-
յաղթի մատենագրութիւնք, մեծադ. հ. 660 եր. 5—
15. Փաւստոս Բիւղանդացոյ պատմութիւն Հայոց. մեծադ. հ.
200 եր. 2—50
16. Գրիգորի Նարեկացոյ մատենագրութիւնք մեծադ. հ. 535
եր. 3—75
17. Նարեկ՝ գիրք աղօթից, համառօտ եւ զգուշաւոր լուծմամբ
բացայայտեալ. մեծադ. հ. 586 եր. 3—25

18. Եղիշէ վարդապետի մատենադրութիւնք. մեծադ. հ. 390 եր. 3—
19. Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցւոյ Պատմութիւն Հայոց
մեծադ. հ. 365 եր. 2—50
20. Վարդան վարդապետի Պատմութիւն Հայոց. մեծադ. հտ.
184 եր. 2—
21. Մխիթարայ բժշկապետի Հերացւոյ Զերմանց մխիթարութիւն
մեծադ. հ. 165 եր. 1—75
22. Յովնան Մանդակունի ճառք. մեծադ. հ. 225 եր. 2—50
23. Արիստակէս Լաստիվերդեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, մեծադ.
հ. 135 եր. 1—50
24. Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք և աղօթք
մեծադիր հ. 235 եր. 2—
25. Զենովբայ Գլակայ Ասորոյ և Յովնանու Մանդակունի եպիս-
կոպոսի Պատմութիւն Տարօնոյ. մեծադ. հ. 1—50
- Օտարաքաղաքացիք պէտք է վճարեն և ճանապ. ծախք մօտաւորապէս
իւրաք. ո. 10 կ., առանց փողի պատուէրները անկատար են մնում: